

І. Мазепа

**Підстави
нашого
відродження**

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

І. МАЗЕПА

ПІДСТАВИ НАШОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Частина друга
ПРОБЛЕМА ВІДРОДЖЕНОЇ УКРАЇНИ

diasporiana.org.ua

1 9 4 9
ПРОМЕТЕЙ

ЧОГО ВЧИТЬ НАС ІСТОРІЯ?

I. ВПЛИВ ІСТОРИЧНОГО ОТОЧЕННЯ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Ой горе тій чайці,
Горе тій небозі,
Що вивела чаянтя
При битій дорозі.

Народня пісня.

В цій пісні в поетичній формі представлено нещасливе географічне положення України — "при битій дорозі", на границі європейського хліборобського світа і світа кочового-азійського. В нашому суспільстві недооцінюється глибоке значіння думки, що висловлена в цих словах народньої пісні. У нас стало звичаєм думати, що головною причиною нашої бездержавности було не положення України "при битій дорозі", на шляху між азійським Сходом і культурним Заходом, а передусім ми самі, наша вроджена нездібність до власного державного будівництва. Як ми бачили, навіть деякі наші визначні історики схилилися були до подібних висновків.

Але такий погляд помилковий і неправильний. Це ясно видно з фактів, наведених в першій частині цієї книги. Історик Дельбрюк про ролю різних сил в розвитку держав і народів пише: "Що в історії подекуди спостерігаються певні ритмічні рухи, це може бути допущено, але не годиться їх підносити до рівня історичних законів. Власне ніякого внутрішнього закону історичного розвитку нема, бо одним з найважливіших моментів внутрішнього розвитку держав і народів є їх зовнішні відносини. Якщо є взагалі соціологічний закон розвитку, то він в своїй чинності в кожному разі не є вільний, навпаки буває прискорений або загальмований цією значно дужчою силою, з якою він зв'язаний" (H. Delbrück: Weltgeschichte, Bd. I, S. 26).

Як ми бачили, в історії нашого народу, дійсно, його внутрішній розвиток в першу чергу означувався його зовнішніми відносинами. Нещасливе географічне положення і зв'язане з цим несприятливе історичне оточення були головною причиною того, що український народ в порівнянні з іншими сусідніми народами постійно затримувався в своєму розвитку й тому досі знаходиться в бездержавному стані.

Географічне положення це один із найважливіших моментів в означенні історичної долі того чи іншого народу. Відомо, що острівне положення Англії відіграло майже рішальну роль в тому, що ця країна розвинулася в одну з наймогутніших держав світу, з сталими та міцними формами свого внутрішнього суспільного життя. Вигідне географічне положення захищало цю країну від різних сусідніх держав і цим створювало спрятливі умови для її порівняно спокійного розвитку. Навіть в цю другу світову війну англійській державі дуже допомогло її острівне положення. "Дякую Богові, — казав Черчил в англійському парламенті в листопаді 1946 р. — що англійський народ в своїй острівній батьківщині уник тих іспитів, яким підлягло багато народів Європи".

Яке велике значіння для англійського народу мало його острівне положення, особливо ясно видно з того, що в Англії за всю її історію тільки тепер, коли з'явилася небезпека московського большевизму для цілого світу, вперше заведено обов'язкову загальну воєнну повинність також для мирного часу. З цього бачимо, які великі вигоди мав англійський народ для свого розвитку, не витрачаючись на утримання постійної армії і зв'язаного з цим великого бюрократичного апарату. Такий розвиток Англії — пише один англійський історик "був можливий лише на острові, що в протилежність до всіх інших країн майже 900 літ не зазнав жадної інвазії; не може бути теж простим випадком, що Англія це єдина з великих культурних держав, що від 3-х століть не знала жадної громадянської війни" (A. Salter: London Calling, 1946).

Так само з історії Сполучених Штатів Америки знаємо, що ця країна досягнула свого блискучого розвитку головню завдяки вигідному географічному положенню. Подібно до Англії Сполучені Штати Америки майже до останніх часів не мали таких сусідніх держав, що загрожували б їх незалежному існуванню. Тому напр., американська громадська опінія аж до недавніх часів вважала для себе закордонну політику за якусь непотрібну й зайву розкіш. Вся енергія американського населення і його провідних верств була звернена на розбудову свого внутрішнього життя.

Яскравим прикладом того, як географічне положення може допомогти успішному розвитку народу, можуть слу-

жити також деякі інші країни. Напр., історія Чехії показує, як вигідне географічне положення — в захищеній горами долині центральної Європи — може навіть невеликому народові допомогти розвинути в одну з найкультурніших націй Європи.

Так само, лише в іншій формі, доля судила зазнати "історичного щастя" також фінському народові. Відомо, що фінський народ досягнув свого високого розвитку головню під впливом сусідньої висококультурної Швеції, з якою Фінляндія була в політичному зв'язку більше як 500 років. Вже в 13 столітті Фінляндія була прилучена до Швеції, і з цього часу починається культурний вплив Швеції на фінський народ. Під впливом Швеції в Фінляндії заведено християнство, а з кінцем 14 ст. Фінляндія прилучається і до політичного життя шведського народу. В межах Шведської держави Фінляндія весь час користувалася широкою автономією і мала в державному соймі своє окреме представництво. Велику роллю в культурно-національному розвитку Фінляндії відіграло також прийняття (в кінці 16 ст.) протестантизму, теж під впливом Швеції. Наслідком всього цього, коли Фінляндія 1809 року була прилучена до Росії, то й тут вона осталася як автономна країна, з своєю національно-культурною окремішністю і своєю досить розвиненою провідною верствою.

Історія різних поневолених народів, що втратили свою власну державу, а з нею і свою провідну верству, показує, що часто тільки сприятливі міжнародні обставини можуть допомогти їм визволитися й відновити своє власне державне життя. Так, свого часу за допомогою великих держав Європи пощастило визволитися з турецької неволі болгарам, сербам, румунам і грекам. Приводом для цього було те, що серед поневолених народів Європи від кінця 18 ст. почав ширитися визвольний рух до національної незалежності. Тим часом тодішня Туречина (Османська імперія) находилась в стані свого упадку. Англія, Франція, Росія хотіли коштом занепадаючої Туреччини взяти під свій вплив поневолені Туреччиною балканські народи. Особливо великий інтерес до цього виявила царська Росія, що мала намір через Балкани дістатися до чорномоських проток — Дарданелл.

Роллю великодержав видно особливо яскраво з історії утворення незалежної Болгарської держави. Національне відторнення болгарів, як і в нас на Україні, почалося в кінці 18 століття. Півтисячолітня турецька неволя мала дуже тяжкі наслідки для болгарського народу: його аристократія потурчилась, а церкву віддано під провід греків. Наслідком цього

болгари зробилися майже виключно селянською масою, без своєї літератури й культури. Тому болгарський визвольний рух почався й ширився головню зусиллями тих болгарів-емігрантів, що, утікаючи від турецького режиму, повиїздили в різні країни Європи, зокрема в Росію. За допомогою російських та інших революціонерів болгарські борці за волю в р. р. 1867 і 1875 підняли повстання проти турецької влади. Але ці повстання були жорстоко подавлені. Це дало привід великим державам звернутися до Туреччини з пропозицією утворити самостійну провінцію з тих турецьких областей, що були населені болгарами. Туреччина на це згоди не дала. Тоді Росія оголосила війну Туреччині і в червні 1877 р. зайняла болгарську територію.

Наслідком порозуміння Англії, Франції, Німеччини і Росії (на Берлінському конгресі 1878 р.) вирішено утворити окрему Болгарську державу. Тому що Росія своїм військом звільнила Болгарію від турецької влади, їй доручено допомогти болгарам організувати свою державу. На цій підставі російська окупаційна влада впродовж 9 місяців організувала окрему 25-тисячну болгарську армію, організувала адміністрацію, судові установи, шпиталі, склади воєнних матеріалів і т. д. Нарешті виготувала проект болгарської конституції і прислала як кандидата на болгарський трон одного з німецьких принців, споріднених з російською царською династією. Мало того: залишаючи Болгарію, російська окупаційна влада, крім докладного кошторису прибутків, передала новоствореному болгарському урядові запасний фонд в 14 мільйонів франків.¹⁾ Так за допомогою великих держав Європи створено Болгарську державу. Болгарський народ не тільки був визволений від Туреччини, але й дістав готовий організований державний апарат з усіма потрібними засобами для його ведення.

Звичайно, це не значило, що болгарський народ міг існувати далі без своєї власної провідної верстви. Але маючи свою власну державу та ще й під охороною великих держав світу, болгарам вже не тяжко було працювати над дальшим розвитком свого народу.

Наведені приклади з історії різних народів ясно показують, що то значить для нашого народу жити "при битій дорозі". Навіть невеличка Ісландія, що налічує всього півтори сотні тисяч населення і не має ні свого власного війсь-

¹⁾ Все це робила царська влада в той час, як у себе, в Росії, вона жорстоко переслідувала політичні й національні рухи, зокрема рух український. У зв'язку з цим Харківське земство в 1879 р. звернулося до Олександра II з проханням: "Дай твоему народові те, що ти дав болгарам".

ка, ні флоту, дякуючи головно своєму острівному положенню та сприятливому історичному оточенню, стала від 1919 р. незалежною державою (в персональній унії з Данією). Нашому ж народові, не вважаючи на всі зусилля, досі доводиться боротися за свою свободу в найтяжчих умовах.

Нам довелося майже ціле тисячоліття (впродовж коло 27 поколінь!) провадити невпинну тяжку боротьбу з азійськими кочовими ордами.²⁾ Але ще не встигла зникнути остання татарська орда в Криму, як уже на півночі з'явилася нова небезпечна сила — деспотична Московщина. Нічого дивного, що після тисячолітньої боротьби з кочовими ордами, а потім довгої польської й московської неволі наш народ вступив у революцію 1917 р. "окрадений" культурно, соціально й національно.

Про причини затриманого розвитку нашого народу український соціолог О. Бочковський писав: "Природа й територія в історії українського народу сприяли витворенню кращих об'єктивних, ніж суб'єктивних передумов для української самостійности. Україна мала всі природні й господарські дані для свого великодержавного розвитку. Але етногенеза українського народу руйнувалася азійськими наїздами. Його державно-політична традиція зривалася, заки вона усупільнилася. Через це політично український народ був пошматований державними політичними кордонами. Українська націогенеза назагал запізнилася. Її перебіг гальмувався політичними репресіями держав, що запанували на українських землях".³⁾

В іншому місці про причини занепаду поневолених народів Бочковський пише: "Справжня причина культурного занепаду чи запізнення в розвитку поневолених народів спочиває здебільшого в несприятливих для них географічних і історичних умовах, а не в культурній меншовартості чи нездатності".⁴⁾

²⁾ З приводу питання, чому боротьба з кочовими ордами була тяжка і часто непосильна, відомий український економіст, М. Зібер, в своїй книзі "Очерки первобитной экономической культуры" (СПБ-1899) зазначає, що самий спосіб життя кочових народів спонукає їх до постійного руху і захоплення все нових, чужих територій. Крім того, кочовики дуже витривалі й легко мобілізують свої військові сили, у них всі чоловіки — воїни. У хліборобів — навпаки, військова справа — це заняття тільки деякої частини людности, як напр. в Київській державі — князі і їх дружина. Взагалі перехід до осілого способу життя веде до поділу суспільної праці, і це було джерелом відносної військової слабкоти тодішніх хліборобів у порівнянні з кочовниками.

³⁾ О. Бочковський. Вступ до націології. 1934.

⁴⁾ Його ж, Національна справа, 1920.

Інший погляд на справу причин затриманого розвитку українського народу знаходимо в публікаціях В. Липинського і Д. Донцова.⁵⁾ Обидва ці автори не дооцінюють значіння зовнішніх обставин в минулій історії нашого народу. Виходячи з своїх ідеологічних концепцій, про які буде нижче, вони намагаються дати інше освітлення бездержавності нашого народу. Головну свою увагу вони спиняють на зовнішніх проявах українського життя і залишають в стороні глибші, дійсні чинники й сили, що найбільше затримували розвиток українського суспільства.

Правда, Липинський не заперечує того, що географічне положення України від'ємно впливало на розвиток українського народу. В своїх "Листах" він напр. пише: "З погляду політичного наше географічне положення — найгірше в Європі. Навіть Московщина в положенні безмірно кращім, бо захищена горами, лісами та болотами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалювались з Азії в Європу і уступали під натиском Європи в Азію різні кочові орди, починаючи від колишніх і кінчаючи нинішньою большевицькою".

Але констатуючи цей факт, Липинський робить з цього лише той висновок, що негативний вплив географічного положення України "зростає в напрямі з північного заходу на південний схід по мірі того, як зростає степовість, одвертість, родючість ґрунту і расова хаотична мішанина людности". Рівночасно з цим він заявляє, що крім цих "статичних" причин, що не залежать від людської волі, "бацілюю" нашого бездержавного стану є причини "динамічні", що залежать від нас самих, це: "неуміння українських людей зорганізувати свою власну владу" через недостачу на Україні "войовничого типу людей".

Цьому "неумінню організувати свою владу" і цій недостачі у нас "войовничого типу людей" Липинський надає рішальне значіння. Наприклад, він пояснює упадок козацької держави тим, що після смерти Б. Хмельницького влада опинилася в руках "республікансько-демократичної" старшини, яка, спираючись на волю козацького народу, повалила нелюбі їй монархічні й династичні пляни Хмельницького. Так само наші неуспіхи в час революції 1917 р. Липинський пояснює пануванням у нас в той час республікансько-демократичних ідей, а не монархічних і консервативних. Тому, на його думку, "нема іншого виходу з нашої національної

⁵⁾ Див. В. Липинський: Листи до братів-хліборобів, 1926, і Д. Донцов: Дух нашої минувшини, 1944.

трагедії, як тільки відродження українського консерватизму і встановлення його точки опори — гетьманства”.

Такий погляд на справу, очевидно, не можемо вважати за правильний і безсторонній. Як ми бачили, причини Руїни після смерті Хмельницького, як і наших неспіхів підчас революції 1917 р. були значно глибші й складніші. Руїна почалася вже за життя Хмельницького, бо було понад всякі людські сили навіть для такого визначного діяча, як Хмельницький, створити одним замахом українську державу після того, як український народ через столітню неволю майже цілком стратив свої вищі, провідні верстви. За виразом самого Липинського, загальні відносини в козацькій державі часів Хмельницького являли собою такий “страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних суперечностей”,⁶⁾ що цей вузол за гетьманування Хмельницького (через постійні війни та за браком розвиненої провідної верстви) так і залишився майже не розв’язаний. Дев’ятилітнього гетьманування Б. Хмельницького було замало, щоб козацька старшина могла сформуватися в сильну та міцно об’єднану правлячу верству.⁷⁾ Головно на цім ґрунті після смерті Б. Хмельницького почався хаос і руїна.

Так само наші неспіхи в час революції 1917 р. пояснювались не тим, що серед українського суспільства панували демократичні ідеї й погляди. Подібно до того, як за Хмельниччини, також за революції 1917 р. рішальну роллю в українській боротьбі відіграли не ті чи інші політичні ідеології або форми державного ладу, а передусім загальний мало відрадний стан українського суспільства, як наслідок довгої попередньої неволі.

Приблизно так само, як і Липинський, пояснює причини нашої бездержавности і Донцов. Він вирішує це питання з погляду своєї протидемократичної ідеології: причини нашої бездержавности він теж шукає в нашій провідній верстві, в її “здемократизованні”, в “змужиченні”. “Народ наш — пише він в своїй згаданій книзі — все був працьовитий, чесний, відважний, доброї раси, і в часи спустошень і в часи розквіту напр. Київської або козацької держави; тому

⁶⁾ В. Липинський. Україна на переломі. 1920.

⁷⁾ Про козацьку старшину Донцов в своїй книзі “Дух нашої минавшини” між іншим пише: “Давня козацька старшина в добу її блиску була одним з прекрасних типів провідної касты новітньої європейської історії”.

Що це твердження не зовсім, відповідає правді, видно з наведених вгорі фактів. Якби Хмельницький справді мав “прекрасну” провідну верству, йому не довелось би вмирати в атмосфері розпаду збудованої ним держави.

й не він був тут вирішальним чинником. З трьох складників поняття держави, причини кожночасового її на Україні занепаду треба шукати не в "землі" (її багатствах, географічним положенні), ні в "народі" (його свідомість, задоволення його інтересів, добробут), лише в третім, найважливішій складнику — в провідній верстві. Не матерія, не маса винна, коли вона розкладається, лише одушевляючий її дух, який живе в правлячій касті. Була та каста мудра, відважна й сильна морально, була й держава. Була вона слаба або вироджувалася, розпадалася й гинула, слабля й держава... Спочатку настає моральний, а потім матеріальний розвал. Тоді приходиться до спустошення землі, яке настає через вину правлячої касті, або як каже Св. Письмо, "через ледарство тих, що живуть на ній".

Як на приклад упадку української державности з причин занепаду правлячої верстви Донцов, як і Липинський, укаже на добу після Хмельниччини. Так, про причини упадку козацької держави він пише: "Життєвих сил нової касті, панства козацького, вистачило на неповних 300 літ (16, 17 і 18 віки), коли наступив занепад, розклад цієї верстви, перетворення бундючних і гордих хмельничан, дорошенківців і мазепинців в "служилоє малоросійське дворянство" чужої імперії".

І далі: "Гетьманську державу привело до упадку не географічне положення країни, не недемократичність держави козацької, а "змужичення" козацької касті через великі втрати її ліпших елементів на війні й через занецищення касті гіршим елементом (з нешляхетного металю), через втрату й зник козацького духа, втрату прикмет провідної шляхетної верстви й через повільне засвоєння ідеалів верстви нижчої, черні. Не земля і не народ були винні в катастрофі, був винен третій чинник поняття держави, каста, що стояла при владі... Панство козацьке поволі розгубило всі свої духові прикмети правлячої верстви, здемократизувалося, схлопіло. Воно стратило заінтересування до вищих національних справ, присвятившись приваті, стратило войовничий дух і віддалося заняттям, не властивим провідній верстві".

В такому ж бомбастичному тоні Донцов пише про добу українського відродження і про революцію 1917 року: "Доба 1917-20 рр. була вже в зародку в другій половині 19. віку. Ця доба, коли отруйним квітом розцвів у нас бур'ян демократизму, була доба найбільшого занепаду українського національного духу. І навіть т. зв. відродження українське, яке припадає на цей час і на початки 20 віку, пройшло з

гаслом негачії того традиційно-національного духу, яким горіла князівська, литовська й козацька епохи”.

Як бачимо, Донцов для угрунтування своєї теорії свідомо викривлює історичну дійсність. Він всюди наслідки приймає за причини. Безпомічність Донцова виявляється насамперед в тому, що він мішає до купи два зовсім різні поняття: виродження провідної верстви і її винародовлення чи денационалізацію. Він не відрізняє занепаду старих, відживших провідних верств у народів, що мають свою власну державу, від денационалізації провідних верств народів, що свою державну незалежність втратили. Тим часом це два зовсім відмінні випадки занепаду провідної верстви і повстають вони на цілком іншому ґрунті. У народів державних стара еліта звичайно занепадає або через своє фізичне виродження, якщо вона існує в формі замкненої касты, або через те, що під впливом розвитку життя вона перестає відповідати вимогам нової доби. В цих випадках на місце старої аристократії, здебільшого шляхом революційної боротьби, приходять нові елементи, що стають до проводу державного життя. Але у народів недержавних спостерігаємо іншу форму занепаду провідної верстви: тут під впливом втрати своєї власної держави вищі верстви суспільства просто тратять зв'язок з своїм народом і переходять на службу до пануючого народу.

В історії України бачимо майже виключно цю другу форму занепаду провідної верстви. Як стара князівсько-болярська аристократія за литовсько-польської доби, так і козацька старшина в 18 віці занепала не через своє фізичне чи духове виродження, а головню через денационалізацію, що наступила наслідком втрати Україною своїх автономних прав. Українські вищі верстви і за литовсько-польської доби, і за доби після упадку козацької держави, не маючи власної держави, не ”змужичуються” і не ”хлопіють”, лише поволі асимілюються з вищими верствами пануючої нації. Хіба численні представники спольщеної української аристократії та шляхти, за польського панування на Україні, зтратили свої прикмети, характеристичні для членів правлячої верстви після того, як перейшли до вищих верств польського суспільства? Або хіба різні Родзянки, Стороженки, Ханенки, Кочубеї та інші нащадки змосковщеної козацької старшини перестали бути правдивими представниками упривілейованої верстви і після того, як перетворилися в ”служилоє малоросійське дворянство” чужої імперії?

З історії не тільки нашого народу знаємо, що денационалізація вищих верств — це звичайне явище майже у кожного поневоленого народу, що втратив свою державну не-

залежність. А цей факт ніяк не в'яжеться з тою "філософією", яку проповідує Донцов, що, мовляв, спочатку приходиться занепад правлячої верстви, а тоді падає й держава. Якраз навпаки, упадок держави звичайно викликає занепад і провідної верстви. Це історичний факт, що масова русифікація козацької старшини почалася лише після того, як в другій половині 18 ст. московська влада скасувала гетьманство на Україні, зруйнувала запорозьку Січ і зрівняла козацьку старшину в правах і привілеях з російським дворянством. Сам Донцов стверджує, що "життєвих сил козацького панства" вистачило до кінця 18 віку, тобто аж до того часу, коли Україна втратила свої автономні права і перетворилася в звичайну московську провінцію. Тільки після того почався занепад козацької провідної верстви. А слідом за денаціоналізацією і переходом на службу до московської держави у "малоросійського дворянства" поволі з'являються всі ті риси "повільної втрати прикмет шляхетної верстви і засвоєння ідеалів верстви нижчої", про які пише Донцов, бо ці риси були характеристичні для всього російського дворянства, з його холопським підпорядкуванням волі самодержавного царя.

Про ці риси російського "служилого дворянства" сам Донцов свого часу писав: "Ні одна з суспільних груп в Росії не існувала через себе і для себе, як на Заході, тільки для трону і для держави. Ні одна не повсталася з власного права, тільки покликувалася до життя державою. Ні одна в боротьбі між собою і тронем не розвинула в собі корпоративного духу і станової чести, а привілеї дістала від зверхньої влади без боротьби і старань... Російська шляхта обернулася в "служилое дворянство", в упривілейованих царських "холопів", позбавлених клясового патріотизму, що його витворив фєвдалізм на Заході. Шляхетности з права своїх предків москалі майже не знали. Їх шляхетство було нагородою за службу пареві".

І далі: "Дворянин, — за котрого, як за мужика община, думала держава, — мало міг виробити свій власний кодекс політичної та товариської моралі. В цім відношенні він, так як буржуа і селянин, лишився моральним і політичним нігілістом. Він підлягав правилам колективної волі, що втілювала себе в особі царя, але активної свідомої участі в творенні цієї волі він не брав. Над масою він в суті речі не вивисшався, і для царя був так само considerable (одновартісний), як останній мужик".⁸⁾

⁸⁾ Д. Донцов: Підстави нашої політики. Відень 1921.

З цих слів Донцова бачимо, яка фальшива, безпідставна вся його аргументація щодо причин нашої бездержавности і зокрема про причини упадку козацької держави. Не диво, що він свої докази всюди намагається підперти з одного боку численними цитатами з Св. Письма, а з другого — туманними фразами про "расове ослаблення" козацької провідної верстви наслідком "великих втрат на війні" та "знечищення козацької касти гіршим елементом" з верстви нижчої. В дійсності причин занепаду козацької старшини мусимо шукати в централістичній політиці Москви супроти України і в асимілюючих впливах московської культури на українську людність. Як ми бачили, козацька старшина фактично мала змогу перетворитися в упривілейовану верству лише пізніше, за гетьманування Самойловича і Мазепи. До того часу, з причин неусталености внутрішніх відносин в козацькій державі, козацька правляча верства весь час залишалася в стані свого незакінченого формування. Де ж тут було "вироджуватись" козацькій аристократії, коли вона щойна народилася?

Фактично вплив Москви на українське населення почався з моменту підписання Хмельницьким Переяславського договору і ніколи вже не припинявся. Тим легше було Москві після перемоги під Полтавою ліквідувати автономні права України і перетворити її в свою провінцію. Це й було рішальним моментом в занепаді "козацького панства", як і нашої державности, на довгі часи. І тільки уперте бажання Донцова за всяку ціну, порушуючи історичну правду і логіку, довести, що, мовляв, демократичні ідеї завжди були причиною наших національних невдач, привело його до викривленого освітлення нашого минулого.

Упереджене відношення Донцова до ідей демократії продиктувало йому також невірне освітлення доби нашого відродження. Для Донцова демократія — це "отруя", "бур'ян". Тому він не хоче знати дійсних причин кволости українського руху в 19 віці, що йшов під народоправними гаслами. Корінь всього лиха він бачить і тут знову в нашій тодішній провідній верстві, а саме: "в невідповідності середовища, раси, крові", з якої ця верства вийшла, і в "демократичнім дусі, яким вона була заражена, зірвавши з духом провідних каст наших великих історичних епох", коли ці касти, мовляв, "вже в крові" мали відповідь на головні проблеми державного будівництва.

Всі ці твердження Донцова такі ж наївно-тенденційні, як і його думки про причини упадку козацької держави. Як ми бачили, "провідні касти наших минулих великих епох", зокрема "козацька каста", зовсім не носили "в крові" ніяких

"готових відповідей" на справи державного будівництва. Навпаки, подібно до провідників нашої сучасної доби, вони, як і сам Б. Хмельницький, лише поволі і в залежності від розвитку подій підходили до вирішення державних проблем. Донцов не хоче зрозуміти, що коли козацькі провідники після втрати Україною своєї автономії не могли встояти проти асиміляторських впливів московської держави, то тим більше молода інтелігентська верства доби нашого відродження, після столітньої московської неволі, не була ще в стані цілком звільнитися від денаціоналізуючих впливів російської школи, виховання, політичних ідей і т. д. Фактично ті самі причини, що свого часу привели козацькі верхи до змосковщення, також пізніше в добу нашого відродження, стояли і, на жаль, ще досі стоять на перешкоді розвитку наших національних сил, це: загарбницька політика Москви супроти України.

Основна хиба Липинського і Донцова та, що вони, як уже сказано, наслідки приймають за причини. Тому всю свою увагу вони зосереджують на провідній верстві та її ідеології. На їх думку, всі нещастя, що спадають на нарід, походять від розкладу правлячої еліти. Тим часом дійсних причин бездержавности мусимо шукати не в еліті і її політичній ідеології, а насамперед в особливостях історичного розвитку нашого народу. Ці особливості показують, що подібно до того, як напр. в Англії або Америці їх безупунний успішний розвиток обумовлений передусім їх щастливим географічним положенням, так у нас, навпаки, сусідство з степом і потім з деспотичною Московщиною було і є головним джерелом постійного затримування розвитку нашого народу.

Негативний вплив географічного положення на розвиток нашого народу особливо ясно видно з історії старої Київської держави. Але Липинський і Донцов майже мовчки обминають цю дуже важливу добу нашої історії. Липинський обмежується тільки кількома словами про "анархічність" місцевих провідних елементів в Київській державі. А Донцов зовсім уникає спинятися на тому, чому саме впала ця держава. Це зрозуміло. Вся історія Київської держави це найяскравіше заперечення тверджень Липинського і Донцова, що нібито демократичні ідеї стояли завжди на перешкоді успішному розвитку нашого народу. Як ми бачили, доля Київської держави була вирішена не через якусь політичну ідеологію, а головню через столітній руйніницький наступ азійських степових орд.

Липинський і Донцов не беруть на увагу тої обставини, що український народ впродовж всього свого існування, з причин від нього незалежних, ні разу не спромігся створити

собі сильну та розвинену провідну верству. А якщо це так, то як можемо вважати головним джерелом нашої бездержавности провідну верству, що сама була вислідом тої "дужчої сили", яка століттями затримувала й руйнувала розвиток цілого нашого народу?

Безсторонній підхід до справи приводить нас до одного висновку: для створення довготривалої української держави не було відповідних зовнішніх умов, що дали б змогу нашому народові нормально розвиватися й поволі виділити з себе міцну та сильну організаційно провідну верству. Іншого пояснення причин нашої бездержавности українська історія нам не дає і не може дати.

II. НАШІ ТРАДИЦІЇ І НАШ НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ

Від Хмельниччини веде свій
початок нове українське життя.

М. Грушевський.

У кожного народу під впливом загальних умов життя виробляються не тільки певні риси характеру, звичаїв, побуту, але й певні традиції боротьби за своє існування. У народів розвинених такі традиції бувають поважним моральним чинником в їх змаганнях за свою свободу: народні маси легше підіймаються на боротьбу за ідеали, за які боролися їх предки. Тому всюди там, де в народі живе історична традиція, національно-визвольна боротьба проходить успішніше, ніж там, де таких традицій нема або вони завмерли.

Традиції не вічні. Вони встановлюються поволі, але під впливом обставин можуть легко підупасти. Головним носієм традицій бувають освічені верстви народу. Це вони відобрають роллю тої "історичної пам'яті", що з покоління в покоління зберігає й переказує традиції свого народу. Де вищі верстви знищуються ворожими силами або асимілюються з вищими верствами пануючих націй, там традиції забуваються і завмирають. В такому стані опинився наш народ після того, як Москва перетворила Україну в свою звичайну провінцію. Про цю добу М. Драгоманів у своїх поясненнях до пісень українського народу пише:

"Пісні про руїну Січі — це останні українські пісні, в котрих видно думку про якунебудь державну волю і взагалі про самостійність українців перед чужими державами: Московю, Туреччиною і Польщею з їх царями. Далі ми вже бачимо, що українські мужики, поневолені панами і залишені на самих себе, думають тільки про самі близькі, громадські і господарські справи, а про дальші, державні справи почали потроху думати тільки вже тоді, як знесено було кріпацтво, та й то ледве чи не в самій Галичині, де в той час (в 1848) стали вибирати і з селян виборних до думи державної...

Після руїни Січі селяни українські, замкнуті в свої домові справи, стали думати тільки про близьких ворогів, — панів та урядників, найбільше про перших, і навіть перестали задумуватись, як ті близькі вороги зв'язуються з неволею України під чужими державами і з їх державними порядками. Кріпацтво, котре все більше розрослося на Україні з кінця 18 ст., не давало українським мужикам думати ні про які дальші справи, хіба про рекрутчину, котра зростала вкупі з тим кріпацтвом”.

І далі: ”Помогти народові вдержати пам'ять про колишню волю, або ще більше — внести в народ думку про будучу волю, котра мусить настати, — було нікому: мужицькі школи на Україні майже всі зникли власне в 19 ст., коли заведено в Росії міністерство народньої освіти. А пани, виучившись по чужим, — московським та польським школам, все більше відбивались від мужиків. Тільки в першу четвертину 19 ст., через походи російських військ в Німеччину і Францію, де перед тим скасовано панщину, вільні заграничні думки почали було проходити до панів українських і де в кого зливались з споминами про стару козацьку волю. Тоді була зложена книга ”Исторія Русов или Малой Россіи”, в котрій розказано, що робилось на Україні од давніших часів до 1769 р. Скрізь в ній видно гарячу думку про волю України. Тільки вже з самої мови книги, цілком московської, видно, наскільки вже тоді одбивались письменні люди на Україні од мужицтва. Після того ж, як цар Микола I, перелякавшись декабристського повстання 14 грудня 1825, став ще більше, ніж брат його, тіснити всякі вільні думки, — то серед українського панства стали зовсім замирати думки про стару українську волю, а також і огидство до кріпацтва”.¹⁾

Українські традиції, під впливом несприятливих умов життя, постійно переривалися і завмирили. Так було після знищення кочовими ордами Київської держави, так сталося потім, коли впала козацька держава. Під впливом російської школи і виховання майже всі освічені верстви нашого суспільства втратили зв'язок з своїм народом, а разом з цим і з своєю традицією. Цим пояснюється, що нашому суспільству бракувало історичних традицій як в добу українського національного відродження в 19 віці, так і після вибуху революції 1917 року.

Наслідком всього цього українське суспільство ще не має своєї ясно встановленої традиції. Тому, напр., Липинський

¹⁾ М. Драгоманів: Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). Женева 1881.

і Донцов по різному розуміють нашу національну традицію. Липинський шукає наших традицій в тих минулих епохах української історії, коли існував становий суспільний лад з пануванням упривілейованої хліборобської класи — шляхти. Донцов захоплюється взагалі нашим "темним середньовіччям", маючи на увазі, як він сам пише, головню той "дух, що одушевляв людей тої доби".

Тим часом український народ має свої традиції, і ми мусимо їх знайти. Мусимо встановити, де, в якій добі нашої історії, в яких її постатях маємо черпати свої дійсні традиції?

Історичні традиції українського народу почали творитися з найдавніших часів. Вже в старій Київській державі бачимо початки традицій, що потім виступають і в дальших епохах української історії. Так, в Київській державі князь не був абсолютним монархом. Політичний устрій окремих князівств Київської держави характеризується мішаною формою правління, в ній беруть участь два елементи: монархічний в особі князя і народній, демократичний в формі віча. В Київській державі князь не був власником земельних просторів, на яких жило плем'я: власником їх була земельна громада, а князь був приватним власником ґрунтів поруч з іншими власниками. Взагалі правові норми Київської держави, як видно з "Руської Правди", визначалися перевагою норм права приватного над публічним.

Все це традиції, яких пізніше Московське князівство не знає, формуючись в абсолютистичну державу, де князь, — пізніше цар, — є абсолютний монарх і єдиний власник, "хазяїн" земель цілого князівства. Певні тенденції для повстання московської самодержавної системи почали виявлятися на північно-східних землях Київської держави вже до татарського лихоліття. Але перебування цих земель під татарською владою підсилило княжу владу й надало їй характер східної деспотії.

В зовсім іншому напрямі, як ми бачили, розвивалися внутрішні відносини на Україні. Вже про стару Київську державу ми знаємо, що хоч вона відставала від Зах. Європи в наслідок несприятливих географічних умов свого розвитку, але загальним характером своїх внутрішніх відносин була значно ближча до неї, ніж Русь московської доби. Особливо Галицька земля, з її політичним розвитком, що

виріс на порівняно сприятливому економічному ґрунті, показала себе доступною західнім впливам.

Так само після татарського погрому на українських землях не перестають жити й діяти традиції старої Київської держави. Великі князі литовські рахуються з стародавніми звичаями української людности і завжди підкреслюють в своїх привілеях поодиноким українським землям: "ми новини не заводимо і старини не рухаємо". Тільки пізніше, наслідком литовсько-польської унії, українські землі — не тільки західні, але й східні — підпадають впливу права польського. Але зміни, принесені польськими впливами в суспільні відносини на Україні, ще більше віддаляють український народ від московського і наближують його до суспільства зах. — європейського, з його засадами самоуправи людности, панування інституту приватної власности і т. д.

Зокрема заведення литовсько-польською владою Магдебурського права в містах на Україні, — де воно не переставало діяти аж до кінця 18 ст., — в немалій мірі сприяло наближенню суспільних відносин на Україні з тими, що панували в сусідніх країнах. Також культурно Україна тих часів стояла ближче до Зах. Європи, ніж Московщина.

Але українська національна ідея народжується лише пізніше, а саме в добу козаччини при обороні православної віри проти католицтва. Ця ідея з'являється спочатку серед українського міщанства, що, під впливом масового переходу князівсько-болярської аристократії на католицтво, організувалося в церковні братства для захисту своєї релігії. Від міщанства національною ідеєю переймається козацтво, і тут вона набирає свого найбільшого розквіту після утворення козацької держави під проводом Б. Хмельницького.

В цю добу вперше в історії українського народу повстає ідея окремої української держави й починається завзята боротьба за здійснення цієї ідеї. В минулій історії України Хмельниччина — це наймогутніший прояв української самобутности — боротьби за волю і рівність в противагу польському релігійному фанатизмові і московському політичному деспотизмові. Слова Хмельницького польським послам в зимі 1649 р., в яких він заявляв, що ставить собі метою повну державну незалежність України в її історичних межах ("по Люблин, по Краков"), не були лише словами: вся дальша його діяльність прямувала до цієї мети.

Але державницькі змагання Хмельницького і його товаришів не обмежувались самою ідеєю державної незалежности України. В їх чинності, в їх задумах виразно виступає ори-

ентація на Зах. Європу, а не на Московщину. Орієнтація на Захід — це наша давня традиція. Тепер, за часів Хмельницького, ця традиція значно поглиблюється. Так, ми бачимо, з якою енергією Хмельницький і його товариші, під час переговорів з Москвою про Переяславський договір, боронять тодішній український суспільний лад, оснований на засадах приватної власності і станового республіканізму, всупереч тому ладові, що панував у тодішній Московщині. Так само пізніше для звільнення України з-під польського і московського панування Хмельницький організує велику коаліцію з зах.-європейських держав.

Національно-державна свідомість у провідників козацької держави під проводом Б. Хмельницького набуває такої сили, що поряд із старою нашою назвою "Русь" починають уживати назву "Україна".²⁾

Хмельниччина, як доба найбільшого розвитку козащини, мала теж великий вплив на формування українського національного характеру. "Національний характер кожного народу пише П. Феденко в своїй розвідці"³⁾ — виробляється протягом історії під впливом певних домінуючих соціальних верств, що давали свою печать цілому суспільству. У Франції це була шляхта часів абсолютизму, з її абстрактним логічним думанням і виробленою естетичною формою виразу й побуту; в Англії — пуританська буржуазія з суворим, післанницьким світовідчуванням і з змаганням до внутрішньої — релігійної та зовнішньої — політичної свободи. В Україні оформлювала національний характер Козащина, яка у своїй реальній формі (боротьба за інтереси козацького стану), так і в ідеалізованій, народолюбній, що панувала в українській поезії та історіографії від Шевченка й Костомарова майже до наших днів... Козащина в епоху свого розцвіту дала свій образ і подібє усій Україні, козацький ідеал став ідеалом найширших народніх мас. "І за Дністром, до Галича, все називалося Козацтвом" — писав Самовидець війни Хмельницького. Не даром же в народніх піснях молодого чоловіка (парубка) звать "козаком".

Україна, за виразом В. Липинського, "виросла з Хмельниччини". Тим то цю добу треба вважати за найславнішу і найбільш творчу в минулій історії нашого народу. Від цієї доби починається невинна тяжка боротьба,

²⁾ Див. *Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae* (Право на всю давню Україну або Русь). Звідомлення шведського посла в Чигирині з р. 1657. Архив Юго-России, ч. III, т. VI.

³⁾ П. Феденко: Вплив історії на український народній характер. (Прага 1942).

під проводом Б. Хмельницького, далі Дорошенка, Мазепи та інших визначніших гетьманів, що ставлять собі ту саму мету — утворення самостійної української держави.

Зокрема Мазепа намагається досягнути цієї мети майже тими самими засобами, що й Б. Хмельницький: відірвання України від Московщини в союзі з зах.-європейськими державами. Мазепа, як відомо, шукав підпори не тільки в козацькій старшині, але і в народніх масах, міщанських і селянських, що були невдоволені політикою російських воєвод на Україні. Мазепу в битві під Полтавою піддержували також запорожці, що були виразниками настроїв широких народніх мас.

Взагалі починаючи від Б. Хмельницького, якому тільки смерть не дозволила почати спільну боротьбу з Карлом X Густавом проти Москви, "всі гетьмани, — за виразом царя Петра I, — були зрадниками". Майже кожний гетьман шукав союзу з тою чи іншою сусідньою державою, щоб боротися проти московського панування на Україні.

Ось в цій добі народження ідеї незалежної української держави і завзятої боротьби за здійснення цієї ідеї мусимо шукати наших традицій. Справжніми творцями "нового українського життя" в цю добу виступають: Б. Хмельницький, Дорошенко, Мазепа. Вони приходять до усвідомлення, що нормальне співжиття нашого народу з деспотичною Московщиною є неможливе. Це вони починають рішучу боротьбу за визволення України від московського панування. Хоч ця боротьба скінчилась для нас трагічно під Полтавою 1709 р., однак до цієї події прив'язуються наші національні традиції, що досі живуть і вічно житимуть в нашому народі.

І після полтавської катастрофи частина козацтва, що опинилася на еміграції на чолі з Мазепою і потім з його заступником Пилипом Орликом, не перестає боротися за визволення України від Москви. Ці емігранти хотіли на Україні внутрішніх порядків на взір тих конституційних, що в той час вже були в деяких країнах Зах. Європи. Так, проект конституції України, ухвалений козаками-емігрантами 5 травня 1710 р. в Бендерах при виборах Орлика гетьманом замість померлого Мазепи, починався з урочистої декларації, що "Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування". Далі в цій конституції заявлялося, що гетьман не може управляти за прикладом московських царів — "так хочу, так повеліваю", а що він повинен радитися "о всяких ділах публічних" з генеральною радою і тричі на рік збирати сойм із полкових і сотенних старшин та делегатів і послів від запорозького війська. Ця конституція показує, якого високого рівня досягнула була національ-

но-політична думка в українських політичних діячів часів Мазепи і Орлика.

Після скасування автономії України серед козацької старшини, під впливом політики Москви, починається занепад національної думки. Козацька "еліта" поволі забуває свій нарід і масово змосковщується. Лише окремі представники цієї колишньої української шляхти, як напр. автор згаданої книги "Історія Русов" та деякі інші, не перестають обороняти окремішність українського народу і необхідність боротьби за свою власну державу.

Українська національна думка не могла як слід розвинути-ся і після того, як під впливом західньо-європейських революційних ідей почалося національне відродження українського народу. Ця доба, безсумнівно, була добою значного поступу українського суспільства порівняно з тим, чим воно було в минулі епохи української історії. Це був початок народження м о д е р н о ї української нації. Але політика царського уряду супроти України систематично гальмувала й нищила цей наш новий, молодий рух.

Саме в цей час, в першій половині 19 ст., з'являється наш великий поет Тарас Шевченко. Це був час, коли царський уряд, задушивши повстання декабристів в 1825 р., суворо переслідував всяку вільну думку і всякий політичний рух, скерований проти самодержавної "єдиної Росії". Шевченко в протилежність до інших українських письменників тої доби, що замовчували всі моменти історичного антагонізму Росії та України, або були патріотами Російської держави, — голосно і рішуче стає в оборону ідеї незалежної України.

Чим пояснюється, що Шевченко в умовах тодішнього великого занепаду української нац.-політичної думки стає безкомпромісовим проповідником ідеї самостійної України?

"Молодечі погляди Шевченка — пише Охримович, автор згадуваної книги про добу українського відродження — розвивалися під впливом етнографічно-романтичного українства. Його перші твори носять характер того українолюбства, що було питома всім першим українським письменникам. Це була любов до простолюття з його мовою, звичаями і повір'ями, романтична любов до української природи та романтична туга за історичним минулим. Шевченко тужить за минулим України, тужить і плаче на руїнах немов Єремія, і з цього боку він нагадує Метлинського, Гребінку, Богдана Залеського.

"Однак Шевченкова туга має зовсім інший характер. Він відразу ставить питання, що було причиною давньої слави України, хто винен тому, що все пропало і що треба робити, щоб воскресити нове життя України. Шевченко підносить

голосний протест проти тодішнього положення України, проти її національної неволі. Ідеал політичної самостійности України проникає всю поетичну творчість Шевченка. З цього самостійницького становища оцінює Шевченко події української історії, чим радикально відрізняється від своїх попередників і багатьох наслідників. В ім'я самостійницько-республіканських ідей він прощає гетьманам їх аристократизм та клясову політику, але в ім'я демократизму не прощає козацькій масі ані москвофільства, ані ролялізму.

"І тут ми бачимо цікаве явище: українські письменники-дворяни, потомки козацької старшини, виступають ідеологами москвофільського демократизму, тобто світогляду козацької черні, а син кріпака, демократ з кости і крові, Шевченко захоплюється якраз ідеологією козацької старшини. Причину цього треба шукати в москвофільстві перших і в послідовнім самостійництві Шевченка. В перших своїх творах і Шевченко захоплюється боротьбою козащини з татарами, турками і Польщею, однак це в пізніших поезіях зникає майже зовсім, і на перше місце виступає Росія, Москва і боротьба українського народу проти Москви".

І далі: "Не дивлячись на свій романтизм, Шевченко в дійсності був реалістом. Сучасне й майбутнє брало у нього рішучу перевагу над минулим, і з цієї причини сучасний гнобитель України випер в його очах давніх, історичних гнобителів. Ненависть до Москви проходить через всі його твори, і ми не знаходимо ні одної поезії, де Шевченко подав би хоч натяк до згоди з москалями... Шевченко був послідовним самостійником-республіканцем і духовним батьком політично-свідомого українства. Свій український націоналізм і патріотизм він будує на глибокому демократизмі та політичному реалізмі, виступаючи рівночасно не тільки національним, але й соціально-політичним революціонером".⁴⁾

Я навмисне подаю ці витяги з книги автора, що спеціально студіював добу українського відродження, щоб показати, яку неправдою є твердження Донцова, що нібито доба українського руху в 19 віці була добою "упадку" й "виродження" української національної думки, а тому, мовляв, ми мусимо залишити в стороні весь наш новочасний визвольний рух і шукати українських традицій в добі нашого "темного середньовіччя".⁵⁾

Як бачимо, Шевченко, зв'язуючи українське сучасне з минулим, не захоплюється ніякими традиціями нашого

4) Ю. Охримович: Розвиток укр. нац.-політ. думки. 1922

5) Див. книги Д. Донцова: "Націоналізм", "Де шукати наших історичних традицій" та інш.

"темного середньовіччя", майже всю свою увагу він спиняє на добі козаччини і цю добу бере за основу для сформулювання свого національного ідеалу. І Шевченко мав тут повну рацію. Справді, які традиції для наслідування ми можемо брати з доби нашого середньовіччя? Як ми бачили, при всіх героїчних змаганнях князів Київської держави в їх боротьбі з кочовими ордами, так геніяльно оспіваних автором "Слова о полку Ігоревім", в ту далеку добу на українських землях панували ще такі примітивні суспільно-політичні ідеали, що було б зовсім не до речі брати цю добу за вихідну точку наших історичних традицій. Аджеж в Київській державі ще не було навіть самого поняття ні про націю, ні про державу, як про якусь суспільну єдність. Держава тоді була своєрідним маєтком князівської родини, її власністю. В Київській державі існувало невільництво. Забирання людей в полон (фактично в неволю) з інших князівств і земель цієї самої держави було одним з найголовніших джерел зовнішньої торгівлі,⁶⁾ з якої головним чином жили князі і їх дружини.

За таких умов, як могли наші "середньовічні" князі думати про якінебудь державні інтереси, коли вони були зацікавлені в зовсім протилежному, а саме: в неіснуванні взагалі такої центральної влади, що мала б змогу керувати всіма ними для добра всієї держави. Ніякої ідеї єдності держави тоді ще не було. Після татарського погрому в 13 віці лише Галицький князь Данило робить спробу поширити свою владу на схід коштом автономних громад, т.зв. "татарських людей", щоб відновити велику державу. Решта князів і бояр, розсіявшись по північних і західних краях, забувають про свою колишню державу.

Так само за литовської доби недобитки княжо-боярської аристократії мають змогу протягом майже цілого століття вільно жити й розвиватися, але з тих же причин — через відсутність державницької ідеології вони не дбають про зміцнення свого політичного положення в Литовській державі. Тому в рішальний момент, коли литовські князі почали ліквідувати попередні права української народності, вони не спромагаються на поважніший спротив Литовській державі, крім княжої змови 1481 р. та повстання Глинського 1508 р., цих "останніх конвульсій" старої української аристократії.

Де ж тут ті традиції, де той "окриляючий дух", про який весь час пише Донцов і який справді можна було б брати

⁶⁾ "Усобиці князів — пише Покровський в своїй історії (т. I, ст. 97) — зовсім не були випадковими наслідками їх сварливості: на "полоні" трималася вся зовнішня торгівля".

для наслідування в наші часи? Як можемо вибирати собі за дороговказ ту добу, коли ще не було ні державної ідеї, ні єдності національної для боротьби з зовнішніми ворогами, ні того ентузіазму та запалу, якими переймаються народні маси тільки в пізнішу добу, під час боротьби за права своєї народности?») Не даром апологет "темного середньовіччя", крім загальних туманних фраз, уникає спинятися на цій добі.

Ні, цієї далекої доби ми не мусимо ідеалізувати і не в ній шукати наших традицій. Не все те, чим жили й захоплювались наші предки, мусить бути нашою традицією. Шанувати маємо тільки ті традиції, що допомагають нашому народові в його боротьбі за своє вільне життя і розвиток. Тому навіть перша доба козаччини, аж до 1646 р., ще не дає нам підстав для того, щоб вважати цю добу за вихідну точку для нашої історичної традиції. Козацтво, як суспільна верства, ще довгий час було молодого силою, без традицій і без державницької ідеології. Тому воно боролось за свої права і свободу, але про власну державу ще не думало, аж поки не почалася революція 1648 р. під проводом Б. Хмельницького.

Наша історична традиція починається в тій добі, коли вперше після упадку Київської держави з'являється ідея незалежної української держави і коли рівночасно починається боротьба за незалежнення України від сусідніх держав.

Інший погляд на цю справу мав В. Липинський. Він вважає, що наш народ може здобути собі свою незалежну державу тільки шляхом союзу України з Московщиною та Білоруссю. Тільки цей шлях, на його думку, є "нашим ста-

7) Відомо, що за часів Київської держави православна віра довгий час не грала тої об'єднуючої ролі, яку стала грати в пізнішу добу. І. Огієнко про релігійні відносини в старій Київській державі пише: "На охрещення всіх земель Київської держави пішло дуже багато праці, і процес бодай зовнішньої християнізації їх розтягнувся на століття. Мирного прийняття християнства не було, народ завзято боронив свою віру, скрізь були бунти, і часто доводилося хрестити народ у власній крові його, огнем та мечем. Християнство певне не трудно ширилося поміж вищими верствами, поміж інтелігенцією — вона скрізь не боїться добрих новин, найбільш схиляється до культури. Але цього не можна сказати про загал — він усе й скрізь консервативний. Коли приходило військо для хрещення, народ утікав і ховався в лісах".

І далі: "Зусиллями декількох віків християнство таки поширили серед українського народу. Але поширили головню номінально та зовнішню — народ таки лишився при своїй батьківській вірі, рахуючи християнство вірою тільки панською". (Історія української церкви, Прага 1941, ч. I, ст. 92—96).

рим традиційно-національним шляхом від часів держави Галицько-Волинської, Литовсько-Руської і козацької в добі Б. Хмельницького". Рівночасно Липинський вважає за нашу національну традицію також те, що Б. Хмельницький намагався зосередити владу в своїх руках і зробити гетьманство дідичним.

Про ці погляди Липинського, оскільки вони тісно зв'язані з його загальною ідеологією, докладніше скажу нижче. Зараз лише зазначу, що з цими поглядами Липинського не можна погодитись. Якраз та обставина, що наші предки в добі після упадку Київської держави, аж до другої половини гетьманування Б. Хмельницького, жили надіями на "єдиновірну" Москву, показує, що українські провідні елементи тої доби ще не мали своєї державницької ідеології і не розуміли тої небезпеки, що загрожувала Україні якраз з боку Москви. Це була доба, коли Московська держава ще остаточно не сформувалася, тому не була готова для поширення своєї експанзії також на "руський" південь. Як ми бачили, незадовго перед революцією Хмельницького Московщина пережила добу глибоких внутрішніх потрясень (т.зв. "смутное время"). Тільки після цього Москва розпочинає свій наступ проти України, якого не припинила й досі.

Цю небезпеку московського наступу проти України Б. Хмельницький зрозумів лише після Переяславської умови 1654 р. Тому коли Москва 1656 р. сепаратно порозумілась (у Вільні) з Польщею, Хмельницький почав готувати велику коаліцію західньо-європейських держав проти Польщі, скеровану також проти Москви. Слідом за Хмельницьким, після його смерті, в оборону України проти Москви виступають також інші гетьмани. Це ті наші традиції, які маємо шанувати, а не ті різні епізодичні ілюзорні надії на "єдиновірну" Москву, що пояснювались лише незнанням дійсних намірів Москви супроти України.

Липинський теж помиляється, коли вважає за нашу національну традицію бажання Б. Хмельницького завести на Україні форму абсолютної монархії. Ці прямування Хмельницького були вислідом загального духу тої доби. Як уже зазначено, майже по всіх країнах Зах. Європи протягом 16-17 віків, під впливом розвитку грошового господарства й потреби в організації постійного та більш численного війська, відбулася зміна феодального середньовічного ладу в напрямі централізованої монархії. Якраз 17 вік був віком найбільшого розвитку абсолютизму в Європі. Це ж в 17 віці, як оповідають, французький король Людовик XIV про свою державу казав: "L' état c'est moi" (державою — це я).

Нічого дивного, що й Б. Хмельницький, у зв'язку з тим, що грошове господарство швидко розвивалося також на Україні, а рівночасно чим далі все більше зростала потреба в реорганізації воєнної справи і в централізації цілого державного апарату, був перейнятий абсолютистично-монархічними плянами. Для того часу це було зрозуміле й природне. Хмельницький не був би визначним державним діячем, коли б не відчував цих потреб і не старався відповідно до того реформувати внутрішній устрій в козацькій державі. Але в цих намаганнях Хмельницького стати дідичним монархом, з сильною централізованою владою, не було і не могло бути ніяких прикмет чогось традиційно-українського. "Українська держава — пише Ст. Дністрянський⁸⁾ — не могла під час Гетьманщини стати справжньою монархічною державою звичайного тоді європейського типу, бо не могла скинути з себе тих суспільних форм, які перейшли до неї з минулих століть, і не завмерли традиції ранішого народоправства й виборна система. Українська держава була й залишилася р е с п у б л і к о ю, хоч гетьман мав рішаючу власть на Україні, а побіч нього старшина виборола собі упривілейоване становище в державі"⁹⁾

Правдивість цих думок нашого визначного ученого підтверджується також деякими даними про суспільні відносини на Україні з новіших часів. Як відомо, після вибуху революції 1917 р. на Україні не дійшло до створення жадної української монархічної організації. Тільки вже пізніше, на еміграції, в березні 1920 р. у Відні, повсталала українська монархістична група — "Український Союз Хліборобів-Державників". До того часу на Україні існувала лише партія українських "хліборобів-демократів", що заснувалася в червні 1917 р. Цей факт показує, що у нас на Україні ґрунту для монархічних традицій не було і нема.

Не диво, що Шевченко, роздумуючи про майбутній державний лад на Україні, бере за взірець не самодержавну Московщину і не первісний, ще не сформований остаточно устрій старої Київської держави або пережитий становий

⁸⁾ Ст. Дністрянський: Загальна наука права і політики. Прага 1925, ст. 179.

⁹⁾ Ці відносини на Україні більше наближалися до відносин в Зах. Європі, ніж в Московщині. "Розвиток Росії — пише Дністрянський — йшов не тільки відмінним шляхом як на Україні, але й по іншим провідним принципам, ніж у других європейських державах. Деспотичний характер російських державних установ не дав розвинутися народньому, тобто звичаєвому праву; взагалі все право носило ознаки абсолютної влади монарха, тоді як абсолютизм зах.-європейських держав ніде не стратив свого договірного характеру у відношенні монарха до держави" (там же).

лад часів Хмельницького — Мазепи, — а новочасну заокеанську республіку в Америці, що в другій половині 18 ст. визволилася під проводом Вашингтона:

Коли

Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемося таки колись!

Шевченко, з його геніяльною інтуїцією, не тільки правильно зрозумів нашу історію, наші народоправні, демократичні традиції, але й відчув ясно загальний характер нашого народу, його вдачу і ті завдання, що стоять перед нашим суспільством в сучасну добу. Тому поруч з закликом до революційної боротьби за волю України ("обух громадою сталити") і поруч з вірою в те, що Україна таки діждеться колись "свого Вашингтона", він рівночасно проповідує для нашого народу також вищі моральні почуття, любов до правди, добра, освіти. Це ж він писав на адресу пануючої кляси: "Схаменіться, будьте люди!" Це ідеал людяности, гуманности, що від давніх часів живе в нашому народі і ніколи не вмирав.

Про українців-полян, що жили над Дніпром, літописець в XI ст. писав, що вони мають "нрав кроток і тих". Християнство ще поглибило людяні нахили та звичаї в українським народі. Відомо, що коли в українських містах заведене т. зв. Магдебурзьке право, то згідно з українським звичаєм усі жорстокі приписи цього права були в нашій судовій практиці скасовані, бо українська народна совість не хотіла миритися з чужим нелюдним правом і законом.

Уся українська література пройнята ідеями гуманности, любови до "найменшого брата". Також наш філософ Скворода, цей український Сократ, що ціле своє життя провів серед народу, завжди проповідував вищі моральні почування. Численні приповідки та псалми Сквороди, що перейшли й збереглися в народі, свідчать про те, що ідеї людяности та народолюбства, які він проповідував, знаходили дуже вдячний ґрунт в психіці та світогляді нашого народу.

Наш народ відрізнявся від народу московського і польського. Дуже цінні підтвердження цього знаходимо в піснях українського народу з 18 і 19 століть, що їх свого часу опублікував М. Драгоманів за кордоном. З цих пісень видно, що народні маси на Україні й після Руїни, тобто в 18 і 19 століттях, жили іншими думками й поглядами на громадські справи, ніж народні маси в Московщині або Польщі. "З усіх пісень, котрі ми переглянули, — пише Драгоманів —

видно, що український народ і в 18 ст. дуже ясно розумів свою особність од Москви — і як осібної породи, і як осібної громади. Думка про особність і від Польщі, і від Москви не щезла в українському мужицтві й досі, не вважаючи на те, що вона не підпиралась осібними державними порядками і не розвивалась письменством на власній народній мові. Українські мужики близько підійшли до найвільніших думок нових європейських освічених людей. В усіх піснях нема і сліду прихильности до царського уряду, а видно досить подрібний показ усього лиха, котре виходило од нього для тодішньої України. На підставі ж пісень московських — пише Драгоманів — не тільки московські селяни-хлібороби, але й городські робітники досі стоять далше од думок нової європейської освіти, ніж селяни-хлібороби українські. Це виходить з великої пошани московських мужиків до царя, як до чогось святого, а також з при звички їх думати про церковні обряди”.

Драгоманів зазначає, що ця ріжниця в поглядах народніх мас на Україні, в Московщині і в Польщі пояснювалась головню особливостями ”давньої долі людей в усіх трьох країнах: в Польщі панство успіло поневолити селян вже в 14 ст., а на Україні тільки в 18-му; в Московщині кріпацтво склалось вже в 16 ст., а царська і чиновницька сила в 15 ст. — в Україні ж московське царство запанувало теж тільки в 18 ст.; окрім того, Україна здавна, — а найбільше з 16 ст. до половини 18 ст. була відчинена для вільного входу заграничної освіти і мала свої, вільні громадські школи, — тоді як Московщина після того, як царі затерли її вільні городи, а надто Новгород та Псков, зоставалась до 18 ст. зовсім без шкіл, а потім мала тільки такі, які заводило й терпіло царське начальство”.

Все це мусіло, на думку Драгоманова, спричинитися до того, що в ”українському мужицтві стало більше вільних думок і звичаїв, ніж в польського селянства, а ще більше, ніж в московського мужика. Народ український довго жив спільним життям з широким європейським світом і йшов з Європою до самого 18 віку, поскільки це йому дозволяла його нещасна доля, що послалала на нього татарські руйнування. Тільки міцний царський кордон, а потім відчуження від українського народу панських станів власне з 18 ст. — поклато между між українцями і європейським світом. А все таки й досі багато вільних і світлих європейських думок і змагань здибуємо серед українського мужицтва”.¹⁰⁾

¹⁰⁾ М. Драгоманів: Політичні пісні українського народу ХУШ-ХІХ ст. Женева 1881, ч. І. Його ж: Нові укр. пісні про громадські справи (1764—1880). Женева 1881.

Дійсно, український народ наслідком особливих обставин своєї історії довгий час жив спільним життям з західньо-європейським світом і тому мав свої відмінні погляди на громадські справи, в порівнянні з народом московським і навіть польським.

Нічого дивного, що українські діячі доби нашого відродження зовсім інакше сприймали ті різні нові ідеї, що приходили з європейського Заходу на Схід. Так, ідея єдності народів, що свого часу під впливом французької революції пройшла через всю Європу, знайшла у нас на Україні вислів дуже подібний до чеського (Коллар, Шафарик та інші) і зовсім відмінний від російського або польського. Українське демократичне "слов'янофільство" Кирило-методіївських братчиків — Костомарова, Шевченка і інших рішуче відрізняється від польського аристократичного слов'янофільства Міцкевича або від православно-цареславного російського слов'янофільства Хомякова і ін.

Так само в пізніших українських ідеологічних течіях, що існували перед або під час революції 1917 р., всюди бачимо одне: у нас приймалися, росли й розвивалися лише ті течії, що відповідали духові та вдачі нашого народу. В значній мірі цим пояснюється протибольшевицький характер українського руху від самого початку революції 1917 р. Большевизм, як продукт чисто російських відносин, на Україні не мав і не має ґрунту. Тому аж до приходу московських окупаційних військ у нас ніяких українських большевицьких організацій не було. Як колись ідея єдності слов'янських народів, принесена до нас з Зах. Європи, знайшла у нас інший вираз, ніж у росіян, так тепер світова ідея соціалізму набрала у нас форм соціалізму демократичного, західньо-європейського, а не диктаторського московського.

Українські соціалісти були і є того погляду, що державне рабство, яке завели московські большевики, не має нічого спільного з соціалізмом. Без політичної свободи соціалізм неможливий. Соціалізм може перемогти тільки як рух вільно виявленої волі більшості народу і для добра всього народу. Такого погляду були і є прихильники соціалізму в цілому світі.

Тому безпідставно большевицька пропаганда на Україні намагається представити Шевченка як передвістника большевицького руху на Україні. Якраз навпаки. В поезіях Шевченка знаходимо майже всі основні елементи тої ідеї демократичної української держави, що після вибуху революції 1917 р. була проголошена в універсалах Української Центральної Ради і Всеукраїнського Тру-

дового Конгресу. Це була ідея самостійної української держави, що народилася вже за часів Хмельниччини і тільки тепер остаточно скристалізувалася в огні й бурі великої української революції.

Наша революція дала нам формулу національного ідеалу, що є синтезом нашого минулого з сучасним. В старе поняття держави влито новий соціальний зміст відповідно до вимог і потреб модерної нації і держави, що ґрунтуються на широкій, всенародній базі. В цьому є запорука, що цей наш ідеал — вільної самостійної України, за який поклали свої голови тисячі й мільйони наших предків і сучасників, є реальний і невмирущий.

Подібно до того, як чехи виводять свій визвольний рух від Гуса й Коменського (від руху, що боровся за волю релігійну і політично-національну), а поляки від своїх повстань проти Росії рр. 1831 і 1863, так ми, українці, маємо повну підставу вважати, що наша національно-визвольна боротьба часів революції 1917 р., як і доба нашого початкового відродження в 19 віці, були продовженням українського руху часів Хмельниччини, як найславнішої доби в минулій історії нашого народу. Богдан Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, Орлик, Шевченко — це наша жива традиція, з неї мусимо виходити при будівництві нашого сучасного, так і нашого майбутнього.

Наш національний ідеал — вільна, незалежна Україна, з орієнтацією на культурний демократичний Захід, а не на деспотичний Схід. Тільки зах.-європейська культура, з її засадами свободи людини, ініціативи і самодіяльності суспільства, може забезпечити нашому народові всебічний розвиток і належний опір згубному для нас впливу московських деспотичних традицій. Борючись за цей ідеал, ми боремося за перемогу ідеалів цілого культурного людства і тим самим здобуваємо собі право бути рівними серед інших вільних народів світу.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ

ІІІ. ПРОТИДЕМОКРАТИЧНІ ІДЕЇ В ЗАХ. ЄВРОПИ І ЇХ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Найбільш характеристична для переломових епох є велика непевність. Люди охоплені страхом за завтрашній день, а страх по своїй природі ворог думки. Там, де є страх, розум має мало можливості впливати на людський дух.

Гарольд Ласкі.

Проблема української національної ідеології стала на порядок денний в нашій сучасній політичній літературі зараз же після революції 1917 року. За цей час маємо дві поважніші спроби дати теоретичне уґрунтування української ідеології, — це: "Листи до братів-хліборобів" В. Липинського і "Націоналізм" та інші публікації Д. Донцова. Для обох цих авторів спільне те, що вони зв'язують свої погляди з певними формами суспільного устрою, які виключають демократичний лад. Протидемократичне наставлення авторів пояснюється різними причинами. Насамперед, їх погляди були реакцією на українські неуспіхи та невдачі в час революції 1917 р. Під впливом цих невдач в нашому суспільстві створився сприятливий ґрунт для поширення протидемократичних настроїв і поглядів.

Але найважливішу ролю в поширенні в нас нових, протидемократичних ідеологій відіграв загальний господарський і морально-політичний стан, в якому опинилася Європа після першої світової війни. Тому перед тим, як перейти до розгляду теорій Липинського і Донцова, треба спинитися на тих

головніших зах.-європейських теоріях, під впливом яких формувалися погляди Липинського і Донцова.

Шукання нових шляхів, замість демократії, почалося в Зах. Європі вже в минулому столітті після того, як під впливом великої французької революції і потім революції 1848 р. в багатьох країнах Європи прийшло до демократизації суспільного життя і повільної ліквідації великої земельної власності, а з нею і земельної аристократії. Той факт, що на зміну старої аристократії в різних країнах почали приходити нові провідні елементи з середніх та нижчих верств людности, викликав велике занепокоєння в консервативних класах, що звикли займати в суспільстві упривілейоване становище. Наслідком цього вже в середині минулого століття з'являється низка авторів як француз граф Гобіно з його відомою книгою про "нерівність людських рас", Ляпуж та інші, що виступають з проповіддю расової нерівності людей. В протигагу ідеям свободи і політичної рівноправності ці автори доказували, що люди від природи нерівні і що расовий момент в історичному розвитку народів панує над усіма іншими.

"Я прийшов до висновку, — писав Гобіно, — що расові проблеми панують над усіма іншими в історії. В них лежить ключ до всіх інших. Нерівність рас вистачає для пояснення всього ланцюга долі народів". І далі: "Народ і його культура вимирають, якщо расова основа народу міняється або вона в такій мірі підпадає впливу інших рас, що попередні впливи перестають діяти".

Розвиваючи погляди Гобіно, Ляпуж в своїй праці про "соціальну селекцію" доказував, що расові різниці існують не тільки між різними суспільствами, але також між різними суспільними класами в межах того самого народу.

Поруч з поширенням ідей расової теорії, наприкінці 19 ст. окремі філософи, під впливом учення Шопенгауера та інших, починають щодалі все більше підносити ролю інстинктів та сліпих почувань як певних "соціальних сил" і "факторів поведінки" людей. Таким напрямком пройнята Гартманова "Філософія несвідомого", Берґсонова "Інтуїція" і особливо "Воля до влади" у Ніцше, в якій він дає "переоцінку всіх цінностей" і проповідує ідеал "надлюдини", що стоїть "по той бік добра і зла". Ніцше вважав Гобіно за свого духового родича і в згоді з його расовою теорією проповідував, що "люди не є рівні і не мають бути такими".

Рівночасно з проповіддю нерівності людей, ширилася критика державно-парляментарного устрою. Різні автори указували, що парламент занадто складний апарат для ви-

конання своїх завдань таким темпом, якого вимагає модерне життя. Напр., в Італії в 80-х роках минулого століття з'явилася книга одного з італійських політичних письменників,¹⁾ в якій доказувалось, що державна система в Італії "в своїй парламентарній формі нежиттєздатна". Але на початку 20 ст. також серед революційно настроєної частини західно-європейського суспільства з'являються теорії, скеровані проти парламентарної демократії. Мова йде тут насамперед про французького соціолога Жоржа Сореля, що виступив з гострою критикою демократично-парламентарної системи.

В своїй книзі "Думки про насильство" ("Réflexions sur la violence", 1906), а також в своїх інших публікаціях Сорель доказував, що присутність в соціалістичних партіях декласованої інтелігенції загрожує нормальному розвитку робітничого руху. Він доводив, що робітнича кляса не є простим нагромадженням людей одного соціального положення. Робітнича кляса — це колектив продуцентів, що відповідно до свого соціального стану проймаються певними ідеями і тримаються єдності "цілком подібно до єдності національної". Тим часом здекласовані інтелігенти, вступаючи до соціалістичної партії, висуваються там на провідні ролі й фактично керують робітничим рухом. Тому в інтересах чисто клясового робітничого руху та для скерування цього руху, замість парламентарної боротьби, до безпосередніх виступів, Сорель виступає проти участі робітництва в парламенті і в політичних партіях. Замість парламентарних способів боротьби він кличе робітництво до "прямої акції", а саме: до організації автономних робітничих союзів чи т. зв. синдикатів, в життя яких державні органи не повинні втручатися. Партії повинні зникнути як непотрібні. Головним засобом "прямої акції" має бути генеральний страйк.

Як відомо, батьками синдикалістичного руху були теоретики анархізму: француз Прудон і російський соціаліст Бакунін. Сам Сорель посилається на Прудона і Бакуніна як на своїх духових попередників. Прудон і Бакунін дивилися на анархізм як на боротьбу проти всякої централістичної уніфікації модерної держави, проти професійних політиків, проти бюрократизму, війська, поліції. "На централізмі і авторитеті — казали вони — стоять всі тиранські інституції". Цю теорію боротьби проти держави Бакунін довів до крайніх вислідів: він надав їй характер боротьби взагалі проти інтелектуалізму і традиційної форми освіти. Наука, казав Бакунін, не має права на панування. Вона не є життя, вона

¹⁾ P. Turiello: Governo e governati in Italia, 1882.

нічого не творить, вона розуміє тільки загальне, абстрактне й жертвує індивідуальну повноту життя на вівтар своєї абстракції. Мистецтво для життя людства є важніше, як наука.²⁾

З цих прудоно-бакунінських традицій повстали думки Сореля про "пряму акцію". В основу "прямой акції" він поклав теорію міту. Ця теорія цілком ірраціоналістична. Вона повна протилежність до раціоналізму. Згідно з теорією Сореля, всякий великий героїзм, кожна велика історична акція полягають в здібності до міту. Таким мітом Сорель напр. вважає: уяву античних греків про славу й велике ім'я, сподівання "последнього суду" у первісних християн, віру в революційну свободу під час великої французької революції, національний порив під час німецької визвольної війни 1813 р. і под. В силі міту лежить критерій для пізнання, чи народ або якась соціальна група мають історичну місію і чи наступив їх історичний момент. На думку Сореля, великий ентузіазм і великий міт повстають не з міркувань доцільності, а з глибин справжнього життєвого інстинкту. Тільки під впливом безпосередньої інтуїції надхнена маса творить казковий образ, що штовхає її вперед, дає силу для жертвенності і відвагу для уживання насильства. Тільки такий народ або кляса робиться мотором історії. На думку Сореля, із всіх верств сучасного суспільства тільки ще соціалістичні маси індустріального пролетаріату мають міт і то в формі загального страйку, в який вони вірять. Цей міт з'явився у них безпосередньо, під впливом свого власного життя, а не як винахід інтелігентів і літераторів. Міщанський ідеал мирного порозуміння — це витвір трусливого інтелектуалізму, а парламентарні дискусії та переговори — зрада міту і великому пориву, від яких все залежить. Тільки войнничий, революційний порив рухає історію.

На підставі цих думок Сорель приходиться до висновку: найбільша небезпека для соціалізму і для клясової боротьби робітництва — це професійні політики і участь робітництва в парламенті. Ці політики своєю участю в парламенті розбивають великий ентузіазм в балакунстві та інтригах і убивають всі інстинкти та інтуїцію, з яких повстає моральне рішення.

Але проповідуючи "пряму акцію", Сорель рішуче висловлюється проти диктатури. Творче насильство, що стихійно вибухає у ентузіастично настроєних мас, є щось інше, ніж диктатура. Всякі монізми, централізми, ілюзії про велику людину — все це належить до диктатури. Практич-

²⁾ М. Bakunin: Oeuvres, Paris 1910, т. IV.

ним вислідом їх буває систематичне поневолення народу, судово оформлена жорстокість і механізований апарат влади. Диктатура — це мілітарно-бюрократично-політична держава, роджена з раціоналістичного духа. Навпаки, насильство революційно настроєних мас повстає з безпосереднього життя; воно часто дике й варварстке, але ніколи не буває систематично жорстоким і нелюдським. Неначе передбачаючи теперішню большевицьку систему, Сорель писав, що диктатура пролетаріату частинно була б спадщиною старого абсолютистичного режиму. Як колись за яacobинців, так тепер в разі встановлення диктатури пролетаріату повстав би новий бюрократично-мілітаристичний апарат замість старого. Тут не було б ніякої пролетарської свободи, лише нове панування інтелігенції та ідеологів.³⁾ Для уникнення всього цього, Сорель бачив єдиний вихід: в організації робітничих неполітичних синдикатів (професійних союзів) і в робітничих загальних страйках під керуванням самих робітників.

Теорія Сореля мала великий вплив на зміцнення антипарламентської критики і поширення різних протидемократичних ідеологій в Європі. Насамперед, проповідь Сореля про "прямую акцію", про насильство і міт викликала серед робітництва в Франції та Італії сильний т. зв. анархо-синдикалістичний рух, скерований проти участі робітництва в партіях і в парламенті. Крім того, Сорелева теорія мала потім значний вплив на ідеологію фашизму й большевизму. "Фігура Сореля-пише один історик італійського фашизму⁴⁾ — стоїть не тільки за фашизмом, її видно також і в російській революції, і хоч Сорель засудив незмірний большевицький терор, одначе він написав свою знамениту апологію Леніна. Нитки, що ведуть від Сореля до Муссоліні, ясні.⁵⁾ Сполука до Леніна не з'ясована. Та якби навіть ні в тому, ні в дру-

³⁾ Як відомо, пізніше під впливом большевицьких успіхів у Росії Сорель змінив свій погляд на диктатуру пролетаріату. Так, в передмові до останнього видання своєї книги (в 1919 р.) він назвав Леніна найбільшим теоретиком соціалізму після Маркса, а як державного діяча порівнював його з Петром I. Це пояснювалось тим, що в Зах. Європі в той час ще не знали большевиків і тому ідеалізували большевицький режим в Росії.

⁴⁾ E. Beckerath: *Wesen und Werden des fascistischen Staates*, Berlin 1927.

⁵⁾ Як відомо, під впливом учення Сореля Муссоліні поклав синдикат в основу свого корпоративного устрою в Італії. Сам Муссоліні на запит одного редактора мадридського щоденника, хто мав на нього найбільший вплив: Ніцше, Жорес чи Сорель, відповів, що Сорель, — хоч через кілька років пізніше він заборонив страйки. Муссоліні прийняв для свого руху Сорелеву методу насильства, але використав її для інших цілей, ніж писав Сорель.

гому випадку не було доказано безпосереднього зв'язку з думками Сореля, то однаково політична метода, яка провадилась большевиками і фашистами, була нічим іншим, як здійсненням основ учення Сореля”.

Вплив Сореля на італійську політичну думку почався ще до захоплення влади фашистами. Вже перед першою світовою війною в Італії, головню під впливом тяжкого зовнішнього положення країни, почався націоналістичний рух. Цей рух розвивався в атмосфері ідей, що їх в той час пропагувала французька консервативно-клерикальна монархістична організація, т. зв. Французька акція (Action française) під проводом Ш. Морраса⁶⁾, М. Барреса, Ж. Валюа⁷⁾ та деяких інших французьких письменників. Такі ідеї, як порядок, традиція, гієрархія, авторитет, корпорація тощо, були перейняті провідниками італійського націоналістичного руху головню від Французької акції. Але рівночасно італійські націоналісти підпали під вплив Сорелевої ідеї ”творчого насильства” і його теорії міту, з її ірраціональною основою з тою лише ріжницею, що самий ”міт” мав у них зовсім інший зміст — у синдикалістів це був загальний страйк, у націоналістів — нація. Злившись потім з фашистами, націоналісти зміцнили панівний серед фашистів дух безпосередніх, стихійних почувань і хотінь. ”Неясні ідеали, — пише Бекерат — з якими розпочався фашистівський рух, лежали між Сорелем і Коррадіні.⁸⁾ Перші союзи фашистів — це була стихійна єдність волі, молодости, руху, активности задля активности, свого роду мистецтво задля мистецтва на політичному полі. Фашизм діяв згідно з наказом години, не ламаючи собі голови над наслідками. Мабуть, Муссоліні це мав на увазі, коли часто казав, що фашист — це ”динамічна” людина. Конкретні цілі залишались в темряві” (ст. 25).

Майже рівночасно з Сорелем італійський соціолог Вільфредо Парето виступив з теорією т. зв. ”циркуляції еліт”⁹⁾. Парето доказував, що рівновага тої чи іншої соціальної системи в першій мірі залежить від форми поведінки та вчин-

⁶⁾ Ш. Моррас в своїй критиці революційно-демократичних ідей заходив так далеко, що напр., він засудив велику французьку революцію і її ідеї як абсолютно нефранцузькі (див. Charles Maurras: *Romantisme et Révolution*, Paris 1925).

⁷⁾ Жорж Валюа в р. 1925 відійшов від монархістів і заснував фашистівську ”Лігу блакитних сорочок” за італійським взірцем. Він пропагував ідею держави продуцентів, при чім до самої форми держави ставився байдуже.

⁸⁾ Енріко Коррадіні — один з ідеологів італійського націоналізму.

⁹⁾ Теорія Парета була остаточно сформульована в його книзі *Trattato di Sociologia generale*, 1916.

ків людей. А людські вчинки знову основані переважно на їх інстинктах. Тому головний вплив на поведінку людей має не розум, а підсвідомі почуття та інстинкти. Ті чи інші ідеології — політичні, релігійні, соціологічні, господарські тощо — в більшості випадків приймаються або не приймаються не тому, що вони правдиві або фальшиві, а головню в залежності від того, чи вони відповідають або не відновідають нашим інстинктам.

Далі Парето доказує, що люди від природи нерівні, і звідси походить соціальна нерівність та поділ суспільства на різні соціальні верстви чи класи. У зв'язку з цим Парето гостро критикує різні теорії, основані на засадах рівності й демократії. Такі теорії не відповідають фактам, бо "ніколи ще не було такої політичної системи, в якій була б здійснена рівність або справжня демократія". В кожному суспільстві по суті існує дві головні верстви: нижчі класи і вищі. Між цими двома верствами відбувається постійна циркуляція: деякі елементи підіймаються з нижчої верстви до вищої, а деякі навпаки. Незалежно від форми державного правління, у кожного народу відбувається постійний круговорот еліти, як активнішої, свідомішої меншості, що фактично керує суспільним і державним життям нації.

Наслідком цього кожна існуюча аристократія раніше чи пізніше засуджена на зникнення. "Історія — це цвинтар аристократій". На місце старих аристократій приходять нові, що формуються переважно із здібніших елементів з нижчих верств. В згоді з Сорелем Парето доказує, що нова еліта може краще закріпитися при уживанні сили та примусу; такі еліти трималися довше, ніж еліти м'яккі, "гуманні". На цій підставі Парето пророкував упадок сучасної "мягкосердечної і пацифістичної" аристократії в демократичних країнах і наступлення нової — більш "суворої, мужеської і мілітаристичної".

Погляди Парета, як і теорія Сореля, мали також значний вплив на поширення протидемократичних ідей, зокрема на критичне ставлення до засади більшості. Не даром політичні противники Парета називали його "Карлом Марксом буржуазії". Парето був противником соціалістичного руху в Італії. Теорія Парета відіграла теж не малу роль у формуванні й поширенні фашистівської ідеології. В Італії Парето мав вплив спочатку на націоналістів, потім на фашистів, зокрема на самого Муссоліні, що колись слухав його лекції в Лозанському університеті (в Швейцарії). В душі Паретової теорії Муссоліні створив свою фашистівську еліту. "Муссоліні був від природи типовим експонентом тої еліти, що

згідно з Паретовим поглядом під покришкою різних правлячих систем протистоїть як "пануюча кляса" клясам опанованим' (Бекерат).¹⁰⁾

Окремі думки Парета розвивав також німецький соціолог Роберт Міхельс. В своїй книзі про соціологію партійного життя він напр. доказував, що також при демократичному ладі фактично провід в державі належить невеликому числу людей. "При виборах до парламента (писав він) влада вибираючої маси фактично кінчається з моментом закінчення виборів". Так само в житті партій фактичний провід знаходиться в руках лише небагатьох осіб, що крім знання мають також хист для велення політичних справ. "Принцип поділу праці витворює спеціальности. А спеціальність — це авторитет. Як слухаються лікаря, тому що він краще розуміється в людському організмі, ніж сам пацієнт, так і політичний пацієнт мусть довіритися своєму партійному провідникові, що є більш компетентним в політичних справах". Більшість членів партій виявляє таку ж байдужість до відвідування партійних сходин, як і звичайні громадяни при виборах до парламента. "Модерна партія з погляду політичного — це організація боротьби. А в боротьбі неможлива швидкість рішень без певного централізму правління. Тільки певний ступінь цезаризму гарантує швидкий зв'язок і точне виконання наказів у щоденній боротьбі".¹¹⁾

Крім теорій Сореля і Парета, після першої світової війни з'являється ще одна теорія, що мала особливий вплив на створення нової політичної ситуації в повоєнну добу, це: теорія німецького філософа Освальда Шпенглера, сформулована в його книзі під назвою "Упадок західньо-європейської культури".¹²⁾ Після Ніцшевої проповіді "моралі сильних",

¹⁰⁾ Слід зазначити, що сам Парето в багато чому не погоджувався з політикою Муссоліні. Напр., в свосму політичному заповіті незадовго перед смертю (помер в 1923 р.) він радив залишити італійський парламент в його тодішньому складі з представників майже всіх політичних партій. Далі рішуче перестерігав перед надмірним обмеженням свободи преси.

¹¹⁾ R. Michels: Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie, Leipzig, 1911. — Розвиваючи теорію Парета, Міхельс разом з тим критично ставився до Сорелевого анархо-синдикалізму. "Синдикалісти в своїй критиці політичних партій (писав він) помиляються. Чим більше синдикалізм хоче перекласти центр ваги на акцію професійних союзів, тим все менше він стає захищеним від того, щоб самому перетворюватися в олігархію. Синдикалізм є ще в більшій мірі воєнна, бойова організація, ніж політична партія (там же, ст. 336).

¹²⁾ O. Spengler: Der Untergang des Abendlandes, Bd. I, 1918, Bd. II 1922.

"касти небагатьох" і т. д. філософія Шпенглера мала чи не найбільший вплив на формування різних протидемократичних ідеологій в часі між двома світовими війнами.

В основу своєї теорії про упадок західно-європейської культури Шпенглер поклав дві цілком суперечні тези. З одного боку, він заперечує історичну причинність і тим самим всяку закономірність історичного розвитку. "Дійсна історія має долю (Schicksal) і ніяких законів. В історичній дійсності нема ніяких ідеалів, ніяких правд і справедливості, ніякої кінцевої мети — є тільки факти". З другого боку, Шпенглер твердить, що в історії кожної культури неминуче відбувається чергування народження, життя і смерті. Кожна культура росте як організм і має свою весну, літо, осінь і зиму; сучасна зах. — європейська культура стоїть в кінці осені і перед своїм відмиранням. Виходячи з таких основних тверджень, Шпенглер робить "переоцінку всіх цінностей" і проповідує "новий філософічно-історичний світогляд".

В чому суть поглядів Шпенглера? Кожна культура творить окремий, самостійний світ, являє собою своєрідний організм, який "несподівано" народжується, здійснює заложені в ній можливості і вмирає. Ніякої спадковості, ніякого внутрішнього зв'язку між окремими культурами нема. Античний світ загинув безповоротно, безповоротно загине і Зах. Європа, не передавши нікому своєї спадщини.

Кожна культура переживає три головні фази: 1) доба первісного, дитячого стану культурного організму, 2) доба інтенсивного розвитку, зрілості й розцвіту і 3) доба цивілізації — дряхлості організму й наближення до смерті.

Культура зв'язана з землею, з селом, а цивілізація — це продукт світового міста. Творцем культури є народ, що зріє з землею, в епоху ж цивілізації на історичну арену виступає безформенна маса, позбавлена всіх традицій. Творчий розвиток в історії людства був тільки в тих минулих епохах, коли ще не було розвинених міст, і в суспільному житті панувала аристократична меншість — шляхта і духовенство, спираючись на хліборобську верству. Всі культури будуються на селянстві. Але з розвитком міського життя "стиль історії" міняється. Замість панування станів з'являється демократична рівність, що несе з собою безформенність і хаос. Демократія-це початок упадку і розкладу даної культури.

Сільська і міська людина — зовсім відмінні істоти. В великих містах з'являється т. зв. інтелігенція, відчужена внутрішньо від крові життя і зв'язана між собою тільки ідеєю космополітизму. Мешканець міста — раціоналіст, атеїст і

радикал, він негативно ставиться до релігії і вороже настроєний до селянства. Поруч з опануванням духового життя, місто переймає ведення господарськими справами, і замість стародавнього способу обміну натурою з'являються як засіб обміну гроші. Місто стає носієм не тільки духа, але й грошей, капіталу. З цього часу ціла піраміда культурно здібного людства зникає. Кращі елементи села переходять до міста. На селі залишається тільки гірша кров. Повстає тип феллахів.¹³⁾ Замість органічно з'єднаних станів, з їх традиціями "крови", "раси", настає панування розуму, капіталу і партій. Партії це — чисто міське явище.

Демократія з пануванням партій — це диктатура грошей, капіталу. Всі демократичні і соціалістичні рухи викликані до життя капіталом і в інтересах капіталу. Наслідком розкладового впливу капіталу і пробудження "формотворчої сили крові" кожна демократія занепадає і поволі відроджуються форми колишнього цезаризму часів упадку Римської імперії. "Цезаризм виростає на ґрунті демократії, але його коріння сягає глибоко в тайники крові і традицій".

Як бачимо, основним провідним мотивом філософії Шпенглера є туга за віджившим минулим, за тим "золотим віком", коли в суспільстві панувала аристократична меншість, спираючись на закріпачене селянство. Сучасна "масова людина", з її стремлінням до свободи, для Шпенглера це — знак "занепаду культури". Вся його філософія проіннята засадничо ворожим ставленням до демократії і симпатіями до панування в суспільстві "людей-панів". "Політично здібних народів нема. Є тільки народи, що знаходяться в міцних руках правлячої меншости і тому почувають себе добре при такому ладі... Нація, як і всі великі символи культури, є внутрішньою власністю небагатьох людей. Для цього родяться, як родяться для мистецтва і для філософії. Якщо нація повстала в пориві боротьби за свою свободу, то завжди це є меншість, що "одушевляє" юрбу".

Слід зазначити, що сам Шпенглер був консервативних поглядів і захоплювався старими пруськими ідеалами феодалних часів. Після виходу книги майже вся серйозна критика, з огляду на зазначені вгорі суперечності в його головних твердженнях, поставилась до його філософії як до фантастичної і з наукового погляду зовсім не обоснованою.¹⁴⁾

¹³⁾ Феллахи — сільська частина арабського населення в Єгипті, Арабії і Палестині.

¹⁴⁾ Напр., Шпенглер пише про расу: "Раса має коріння. Раса і краєвид належать до купи. Де вкорінюється рослина, там вона і вмирає. Люди мандрують, раса не мандрує. Там, де є батьківщина,

Не вважаючи на всю ненауковість свою, книга Шпенглера мала величезний успіх. Вона з'явилася майже на всіх європейських мовах і читалася в найрізноманітніших верствах. Крім сенсаційної назви, книга приваблювала своїм змістом і рішучим, "пророчим" тоном. Вже передмова до книги починається словами: "В цій книзі вперше робиться спроба наперед означити історію. Ходить про те, щоб простежити далі до самої культури, що тепер є єдина на цій планеті і проходить період свого завершення, а саме — культури західньо-європейсько-американської у всіх її ще не закінчених стадіях".

Книга Шпенглера, само собою, сприяла поширенню його "нового світогляду" в формі нової моралі, основаної на перевазі ірраціональних інстинктів і хотінь над розумом і знанням. Автор книги виразно закликає до цієї "нової моралі". "Про велике малярство й музику (пише він) для зах.-європейської людини вже не може бути мови. Її залишилися тільки екстенсивні можливості. В обсягу архітектури, драми, малярства для неї вже нема нічого для здобуття. Хай вони пропадають". І далі: "Якщо під впливом цієї книги люди нового покоління почнуть звертатися до техніки замість малярства, до політики замість критики пізнання, то вони робитимуть те, чого я бажаю, і нічого кращого їм не можна побажати".

Цю пораду автора, звернену до людей "нового покоління", дехто легко розумів так, що, мовляв, коли наша сучасна культура — наука, філософія, мистецтво, поезія є вже мертва, то нам дозволяється починати творити новий світ і ставати його панамі. "Більша частина ідей Шпенглера — пише один німецький філософ — по суті були "реалістичні", не "спекулятивні". Але вони ослаблювали й підривали ті сили, що могли ставити опір модерним політичним мітам. Філософії цього роду, заперечуючи свої власні основні теоретичні і етичні ідеали, ставали зручним знаряддям в руках політичних вождів". Тому хоч сам Шпенглер не був прихильником німецького націоналсоціалізму, але його філософія "мала безпосередній вплив на розвиток політичних ідей в Німеччині" (E. Cassirer: Der Mythos des Staates, 1946).

Негативний вплив Шпенглерової філософії був подвійний. З одного боку, під впливом його ідей після першої світової війни повстає ірраціональна метода в суспільно-історичних

раса остається з усіма суттєвими прикметами свого тіла і душі". Але критика відкинула таке означення поняття раси, указавши на жидівську націю, яка мандрує, але разом з тим зберігає свої основні расові прикмети.

науках, а з другого — в політичній боротьбі за новий лад "ірраціоналізм стає ідеологічним прапором реакції".¹⁵⁾

Звичайно, коли б книга Шпенглера з'явилася до світової війни, вона напевне не звернула б на себе такої уваги, і мало хто повірив би в можливість "загибелі зах.-європейської культури".¹⁶⁾ Але сталося так, що світова війна з одного боку викликала господарську кризу з масовим і довготривалим безробіттям, а з другого — пробудила в народніх масах інстинкти насильства, жорстокости, загальне пониження моралі, пошани до прав людини тощо. Все це створило сприятливі умови для поширення крайніх політичних ідеологій, і в зв'язку з цим почала входити в моду ідея диктатури.

В такій духовій атмосфері находилась Зах. Європа після першої світової війни. Це був час, коли цілий ряд країн, що брали участь у війні, опинились перед великою господарською руїною. Мільйони людности впродовж довшого часу лишалися без праці й засобів для існування, а це деморалізує впливало, особливо на працюючі верстви, що найбільше терпіли від господарської кризи. На цім ґрунті і під впливом большевицької пропаганди з Москви серед робітництва в Німеччині, Баварії, Малярщини, Італії починаються спроби встановити советську владу. Як реакція на це, в р. 1919 повстає фашистівський рух в Італії, а майже одночасно націоналсоціалістичний в Німеччині. Рівночасно в багатьох інших країнах Європи повстають групи з подібними ж ідеологіями.

Очевидна річ, така повоєнна ситуація в Зах. Європі не могла залишитися без впливу на наше суспільство. Це був час, коли Наддніпрянська Україна була вже окупована московськими большевиками, а зах.-українські землі — Польщею. Серед українського громадянства панувало велике невдоволення з того надмірно тяжкого стану, в якому воно опинилося під чужою владою. В цих умовах починається шукання й поширення в нас різних нових ідеологій та програм замість тих, що існували раніше. Ця протидемократична хвиля захоплює переважно ту частину нашого суспільства, що находилась на західньо-українських землях,

¹⁵⁾ Див. G. Lukasz: Die deutsche Soziologie zwischen dem ersten und zweiten Weltkrieg, 1946.

¹⁶⁾ Як відомо, всі основні думки Шпенглера, зокрема про черування в житті нації і культури періодів народження, зросту і упадку, були розвинуті вже в 1869 р. російським філософом Данилевським в його книзі "Россія и Европа". Але тоді ці думки не знайшли ніякого ґрунту в європейському суспільстві. Тільки тепер Шпенглер, зовсім незалежно від Данилевського, прийшов до тих самих думок і з великим успіхом став їх ширити.

тобто поза межами большевицької влади, і тому була тісніше зв'язана з духовим життям Зах. Європи.

З цього погляду наш націоналістичний рух 30-х років був продуктом переважно галицьких відносин в добу між двома світовими війнами. На Наддніпрянській Україні цей рух був і залишився аж до останніх часів чужим і незрозумілим. З другого боку, можна сміливо твердити, що без впливу різних зазначених вгорі нових західньо-європейських ідеологій і теорій були б неможливі теорії, з якими виступили саме в цей час В. Липинський і Д. Донцов. Обидва ці автори, як скажу про це нижче, по суті намагалися прищепити нашому суспільству ті самі ідеї та світогляди, що їх проповідували: Ніцше, Сорель, Парето, Міхельс, Шпенглер і багато інших чужих авторів кінця 19-го і початку 20-го століття.

Духові джерела, з яких черпали свою науку Липинський і Донцов, є майже виключно — протидемократичні. Тільки через те, що кожний з них по-своєму сприймав чужі ідеї, як і свою українську дійсність, їх ідеології є різні: Липинський проповідує ідею старого консервативного світогляду, Донцов — ідею диктатури. Але в основі їх ідеології збудовані на одному спільному змаганні — повороту назад, повороту до старих порядків у формі якогось туманного, для них самих нез'ясованого нео-абсолютизму.

IV. ТЕОРІЯ "КЛЯСОКРАТІЇ" В. ЛИПІНСЬКОГО.

Консерватизм є обернений до минувшини, історизм, а власне історизм перебільшений є його підставою.

Т. Г. Масарик.

Теорія Липинського складна й нелегка для зрозуміння. Причина цього та, що автор будує свою політичну концепцію на певних історично-філософських засадах. В передмові до своїх "Листів до братів-хліборобів" Липинський пише, що його книга є "не тільки політична програма, а перш за все світогляд". Дійсно, до української проблеми Липинський підходить не як політик і навіть не як історик, а головню як філософ історії. Для Липинського політика це — вияв вічних, глибоких тенденцій і законів історичного процесу взагалі. Звідси в своїй книзі він займається не лише філософією української політики, а політики взагалі. Липинський вважає, що його висновки "можна прикласти до розв'язання політичних проблем усіх часів і народів".¹⁾

До якої міри такий метафізичний підхід до справи не надається для вирішення практичних політичних проблем, про це вже сказано у вступному розділі до цієї книги. Історичний розвиток людства показує, що ніяких "вічних законів" нема, а тому нема і не може бути ніяких загальних шаблонів для розв'язання політичних проблем, що торкаються поодиноких народів. Це мусимо тут виразно підкреслити перед тим, як перейти до розгляду самої концепції Липинського. Інакше тяжко зрозуміти й дати собі раду з його безконечними теоретизуваннями на тему про те, як взагалі різні народи будують своє суспільно-державне життя і як повинні будувати.

Майже вся книга Липинського, в протилежність до його історичних праць, що визначаються іншими прикметами,

¹⁾ Див. Дм. Чижевський: В. Липинський як філософ історії ("Український державник", альманах на 1943 рік, Берлін)

переповнена далеким від життя теоретизуванням. Правда, треба признати, що книга Липинського, при всіх її від'ємних, агітаційно-пропагандивних прикметах, написана з патріотичним піднесенням, місцями вона оригінальна й цікава. Але що з того? Яка користь від філософії, коли сам автор наприкінці приходиться до висновків, рішуче суперечних усьому тому, що він проповідує в своїй книзі?

В чому суть політичних поглядів Липинського?

Концепція Липинського збудована на ґрунтованні ідеології українського консерватизму в формі "Трудової Монархії". На думку Липинського, доля дальшого існування українського народу тісно зв'язана з відновленням гетьманства. "Хто хоче відродити Україну, той мусить реставрувати гетьманство". Всі інші шляхи відновлення української держави автор рішуче відкидає. "З упадком гетьманства падала Україна". Тому "від часів Хмельницького, Самойловича і Розумовського монархія дідична є традиційним хотінням українського національно-державного консерватизму". Доказам цієї основної тези присвячена майже вся книга Липинського.

Звідси концепція автора наскрізь пройнята тенденційним підходом до справи. Можна з певністю сказати, що якби Липинський не керувався лише "хотінням українського консерватизму", а поставив собі завдання взагалі дослідити проблему українського визволення *sine ira et studio* (без гніву й упередження), то цілий хід його думок був би інший, більш безсторонній і правильний. А так, поставивши собі наперед готову тезу, що, мовляв, без відновлення гетьманства не може існувати Україна, він в своїх намаганнях за всяку ціну довести правильність своєї думки впадає в однібічний історизм і повне нерозуміння нашої доби. З другого боку, засадничо відкидаючи демократичну систему і бажаючи пристосувати стару форму українського гетьманства до наших сучасних відносин, він переймається ідеями Соррелевого анархо-синдикалізму і в основу організації "Трудової Монархії" кладе не що інше, як корпоративний устрій, який називає *к л я с о к р а т і є ю*. Рівночасно для ґрунтування своєї концепції він бере за основу Спенсерову теорію еволюції, разом з теоріями циклічного розвитку суспільства Ляпужа, Шпенглера²⁾ та інших авторів, а також теорію рабових впливів на розвиток суспільства.

²⁾ В протилежність до Донцова Липинський в своїй книзі майже не вказує літератури, якою він користувався. Зокрема він ні разу не згадує про праці Шпенглера або Парета. Але з цілої його концепції видно, що філософія Шпенглера і теорія Парета мали на нього великий вплив.

Наслідком такого абстрактно-еклектичного підходу до справи, Липинський звичайно не міг успішно виконати поставленого завдання. Зосередивши свою увагу на теорії політики взагалі, він, коли дійшов до практичних висновків, то скінчив беззастережним ототожненням своєї клясократії з корпоративною системою італійського фашизму.

1. Що таке клясократія?

В основу своєї клясократичної теорії Липинський поклав, як сказано, еволюційну філософію Спенсера. На думку Спенсера, суспільство розвивається в напрямі повільного переходу від одноманітності й рівності своїх членів до їх все більшої різноманітності та диференціації. Далі починається розвиток в протилежному напрямі — від індивідуальних форм знову до нездиференційованої маси. Цей ритмічний рух від диференціації до інтеграції і навпаки є загальний і вічний як в фізичній природі, так і в суспільному житті людства. Цю тезу Спенсерової соціології Липинський взяв за основу своєї теорії клясократії. Липинський вважає, що в історичному розвитку народів майже закономірно чергуються три основні форми організації суспільства, це: охлократія, клясократія і демократія.

Охлократія відповідає нижчій стадії матеріальної культури, коли людська громада являє собою ще нездиференційовану і не поділену на кляси юрбу. Цею юрбою править також безкласова і нездиференційована активна меншість.

Дальша стадія розвитку — клясократія. Тут суспільство вже поділене на кляси. Члени цих кляс об'єднані однаковою метою матеріальної праці і внутрішньої расової спорідненості. Кожна особа знаходиться в повній залежності від своєї кляси. Пануючою є найсильніша, матеріально продукуюча хліборобська кляса. В історії народів — це доба високого розвитку техніки, високої духової культури і високих "ритмічних та органічних" форм громадського життя нації і держави.

Але наслідком дальшого матеріального і суспільного розвитку, а також під впливом внутрішнього і зовнішнього колонізаційного руху нація так змінюється в класовому і расовому відношенні, що споріднені духово й матеріально кляси розпадаються. Замість клясократії поволі повстає демократія. На цій стадії розвитку одиниця звільняється з-під впливу кляси. "Хаотичним суспільним конгломератом" починає правити теж "хаотичний конгломерат активних одиниць", об'єднаних в політичні партії. В резуль-

таті: анархія в техніці та матеріальній продукції, брак ритму і розклад попередніх організаційних форм, словом: "матеріальна й моральна руїна нації", поворот суспільства до первісної, охлократичної форми правління, до панування "збираючої дань і матеріально непродукуючої аристократії над розпорошеною безкласовою юрбою".

На питання, в якому порядку чергуються ці три основні форми організації суспільства, Липинський відповідає: це залежить від загальних умов розвитку матеріальної культури і в "не меншій мірі" від расових відностин в кожному даному суспільстві. На думку Липинського, в кожному суспільстві є дві основні породи людей: тип активних людей, що поділяються на войовників — продуцентів і войовників-непродуцентів, і тип людей пасивних, що складаються з невойовників — продуцентів і з непродуцентів. Тип войовників-непродуцентів панує при охлократії, тип войовників — продуцентів при клясократії, а тип невойовників-продуцентів при демократії.

Отже клясократія це — "панування продукуючих класів, володіючих засобами продукції і засобами війни", це "методи правління осілого продуцента-войовника".³⁾ Цю клясократичну методику Липинський вважає за найбільш творчу в розвитку держав і народів. Зокрема цю методику він вважає за найбільш відповідну також для організації української нації в її сучасному стані, як нації бездержавної. В протилежність до клясократії Липинський в повній згоді з Шпенглером цілком негативно оцінює демократію. З демократією неминує зв'язаний розклад і руїна суспільства. Усі нації народжувались або при охлократії, або клясократії, але "ні одна нація не почала і не могла почати свого існування від демократії".

Як на приклад клясократії Липинський указує на новочасну Англію, а в нашій минулій історії на городове козацтво. Причину могутності англійської держави Липинський бачить насамперед в "класовій методиці" організації англійської аристократії. Так само повстання козацької держави за Б. Хмельницького він приписує в першій мірі "клясократичному" способу організації козацької провідної верстви, що розвинулася з городского козацтва. "Городове козацтво, повставши з розселення в північній Україні в 16 і на початку 17 віку зайшло (переважно з Польщі і

³⁾ Як зазначено попереду, один з колишніх ідеологів французького консервативно-монархістичного руху, Жорж Валюа, також ставив метою своєї акції — державу продуцентів. Також ідеологи італійського націоналізму, Рокко і Коррадіні, проповідували "державу продуцентів".

: північно-західніх українських земель) земельно-лицарського елементу, що швидко засимілювався біля аналогічного йому місцевого ядра, — одночасно витворило добре спляну всередині військову лицарську організацію і поклато основи монархічної клясократичної української нації і держави.”

Цю свою думку про роллю клясократії в державному будівництві часів Хмельниччини Липинський бере за вихідну точку своєї концепції. Він вважає, що також в нашу добу єдиний реальний шлях для організації української держави є шлях клясократії, відповідно модернізованої у формі “Трудової Монархії”. “Українська держава може бути збудована лише клясократією. За допомогою клясократичної методи народилась сучасна Україна за Б. Хмельницького і тільки таким способом зможе вона відродитися.”

Липинський вважає, що в минулій історії України “україно-творчою” була лише коротка доба клясократії за Хмельниччини в протилежність до “варяжської охлократії” часів Київської держави, — що “сама збирала дань, не володіючи землею”, — і на відміну до козацької демократії, що запанувала по смерті Б. Хмельницького. Липинський пояснює це тим, що “земельна аристократія — основа і початок кожної нації — ніколи, за винятком кількох літ панування Б. Хмельницького, не правила і не панувала на Україні”.

Звідси автор клясократичної теорії робить такий висновок: Україна мусить пережити до кінця свою перервану клясократичну стадію розвитку, що почалась за Б. Хмельницького. Це необхідне для того, щоб наше суспільство могло організуватися в свої “органічні” клясові сполучення. Без клясократичної організації дальший успішний розвиток нашого народу неможливий. Україна може відродитися як незалежна держава тільки в формі “клясократичної Трудової Монархії”, що “найкраще відповідає нашим сучасним соціальним відносинам”, або ніякої української держави не буде.

Трудова Монархія це — державний устрій на чолі з дідичним монархом (гетьманом). Цей устрій має спиратися на “співробітництві всіх самоорганізованих клясів і на їх повній політичній рівноправності”. Ці “природні” клясові чи професійні організації, а не політичні партії, мають посилати своїх представників до парламенту.⁴⁾ Влада українського

⁴⁾ Ця негачія Липинським партійного представництва до парламенту є вислід впливу на нього Сорелевої теорії про “пряму акцію”. Липинський часто цитує Сореля, називаючи його “великим соціологом”, “великим ідеологом синдикалізму” і т.д. Цим пояснюються деякі місця в його книзі, написані чисто в дусі Сорелевого анархо-синдикалізму. “Господар-монарх-лише він наприклад — стоїть на чолі

монарха не має бути "ні диктаторською, ні самодержавною". Вона має бути основана на "гармонійному взаємовідношенні між державою і громадянством, між тими, хто править, і тими, ким правлять".

Завдання монархічної методи організації — здобути те, чого не в стані зробити метода демократично-республіканська: "повернути органічну структуру української нації". Україна в її сучасному стані, без розвиненої консервативної верстви, не може відразу організуватися в демократичну державу. "Перемога демократії на Україні означає перемогу города і городської поступової культури над консервативним селом. А городська культура, а з нею поступ можуть бути національні там, де як в Чехії або Польщі, було або є сильне консервативне войовниче і державницьке село". У нас нема такої хліборобської консервативної сили, що могла б зукраїнізувати українське місто, тому Україна "мусить спочатку перейти через добу свого власного монархічного державного життя і в цій добі придбати консервативні основи нації". Тоді тільки по упадку монархії можуть створитися з умиряючих консервативних елементів кадри правої республіканської демократії, щоб рівноважити ліві елементи. Без цього неможлива демократична республіка. Словом, Україна "не може відразу народитись перезрілою, увійти в стадію старечої національно-демократичної культури, не перейшовши через стадію культури молодечої, лицарсько-хліборобської, монархічної".

Повторюючи далі, майже до подробиць, Шпенглерові думки про місто і село, Липинський пише, що місто і село — це носії зовсім інших культур і іншого стилю життя. Село живе "законом землі" — місто "законом капіталу". Боротьба між ними — це "боротьба двох непримиримих світоглядів, боротьба між принципом аристократичним, монархічним і принципом демократичним, республіканським". Протиставляючи село і місто, аристократію і демократію, Липинський під впливом Шпенглерової ж філософії приходиться до означення поняття нації як "органічного колективу", що повстає

армії і державної адміністрації, він охороняє працю цілої нації назовні й забезпечує потрібний порядок і спокій унутрі. А як, у яких формах буде використовуватися ця праця, про це хай рішають між собою зорганізовані в свої професійні організації, в свої "Ради", самі працівники: творці хліба, товарів і техніки, включаючи сюди ж науку й штуку, як авангард техніки".

І далі: "Тільки в безпосередній акції й боротьбі продукуючих класів, парламентаризмом не загіджений, родиться дійсний поступ і культура... Ряд автономних, класових, професійних і сільських республік, об'єднаних владою відповідального за будучність нації й держави Господаря це є нова, грядуча Трудова Монархія" (ст. 43-46).

при клясократичній організації суспільства. На цій органічності нації Липинський будує свою теорію клясократії. Нація клясократії не є нація демократії. Так само "не може бути мови про націю як твір органічний при пануванні охлократії" (276). "Тільки при клясократичному типі взаємовідносин бачимо процес, який Спенсер називає диференціацією та інтеграцією громадського життя: перетворюванням його первісної механічної єдності в органічно єдину різнородність" (226).

Отже нація при клясократії — це "органічна єдність", "органічне сполучення активних і пасивних елементів на одній території". Навпаки, при демократії — це "екстериторіяльна спілка нічим між собою органічно не зв'язаних одиниць" ... Територіяльний патріотизм "лежить в основі всякої органічної нації, він впливає з інстинкту осілости" (243). Виходячи з такого розуміння нації Липинський вважає, що "для українського державника українцем, людиною одної нації — має бути кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною, а не-українцем, людиною чужої нації — кожний мешканець іншої землі, хоч би він визнавав ту саму віру, говорив тою самою мовою і хоч би в його жилах текла та сама кров одних і тих самих предків". Тільки з цієї "територіяльної форми національної свідомости може вирости українська нація і українська держава" (417).

Таке розуміння нації відповідає загальній (метафізичній) концепції автора, в якій стихійним, ірраціональним почуванням відводиться велика роль. Так, Липинський вважає, що при демократичному ладі без попередньої хліборобсько-монархічної стадії розвитку неможливо організувати сучасну Україну в свідому націю. "Народ, в якому 90% не знає письма, не можна національно усвідомити демократичними "метеликами", "видавництвами" і партійними "лозунками". Жадна нація не усвідомлювалась, не ставала нацією в дорозі демократичного плебісциту, демократичної агітації і демократичних установчих зборів. Всі нації перейшли через фазу персоніфікації вродженого їм містичного ірраціонального почуття нації в образі того самого містичного, ірраціонального по своєму походженню монархічного державного ладу. І наша нація, якщо має стати нацією, мусить перейти через стадію персоніфікації свого містичного ірраціонального почуття національної індивідуальности в особі репрезентуєчого цю національну індивідуальність Голови держави".

Тому, "якщо ми хочемо мати державу, то демократичні традиції українства мусять бути забуті". Шлях відродження України — це "українська монархія і знищення республі-

канського демократизму з його поділом на парламентарно-плебісцитові партії... Демократія — це влада золота над продажною ідеологією". Здеклясована інтелігенція, що не володіє ніякими засобами матеріальної продукції і живе з політики, не може правити націями. Тільки "клясова організація будуєча, а демократія — руйнуюча".⁵⁾

Так само охлократичну методу організації Липинський вважає непридатною для збудування української держави. Проти цієї методи, на його думку, говорять насамперед расові відносини на Україні. "Україна не має відповідних соціальних груп для заведення диктаторської влади, однаково чи большевицької чи націоналістичної. На Україні нема стільки грабінницьких войовничих і матеріально непродукуючих елементів, щоб здобути необмежену диктаторську владу для українських націоналістичних охлократів... Диктаторська примусова організація привела б тільки до ще більшого каламуту на Україні"...

Ні войовники — продуценти, ні войовники — непродуценти, ні продуценти і непродуценти — невойовники не є у нас так сильні, щоб кожна з цих груп могла сама без сторонньої допомоги завоювати інші групи і самодержавно ними правити власними силами. Україна може бути збудована тільки "гармонійною співпрацею цих трьох основних громадських типів". Ми хочемо аристократії, але здорової, міцної. "Найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т.д. — ось нова українська аристократія".

Яким же шляхом може бути здійснена "гармонійна співпраця" всіх основних "громадських типів" на Україні?

Єдиною клясою, на думку Липинського, що може мати на Україні потрібну силу і авторитет для об'єднання та зорганізування цілої нації — це "найдужча з усіх українських кляс — хліборобська". Але наше селянство на Вел. Україні в своїй масі ще не має ніякої національної свідомости. Воно "тільки тепер може українізуватись за допомогою тих верств, з яких колись складалась українська нація і серед яких заховались останки колишньої національної свідомости, це: шляхта (дворянство), козацтво, духовенство, міщанство, урядництво і врешті т.з. інтелігенція". Словом, "не селянство творить Україну, не воно свідомо виділяє з себе борців за неї, а недобитки старої України, що

⁵⁾ Як бачимо, негативне ставлення Липинського до т.зв. здеклясованої інтелігенції тісно зв'язане з його клясократичною ідеологією, оснований на пануванні "продукуючих клясів". Крім того, в цій видно також вплив Сорелевого погляду на "професійних політиків" і Шпенглерового вчення про "окрему душу" в мешканців міста і села.

в масі не належать до селянства". Головну роль в прищепленні селянству національної свідомости мають відограти люди з "старих панів". І тут автор в своєму захопленні ідеєю українського консерватизму доходить до такого твердження: "Без морально здорових та до громадської роботи здатних останків як помосковленого, так і спольщеного українського дворянства не може бути створена нова хліборобсько-селянська державна провідна верства, а значить не може бути об'єднана українська нація і зорганізована українська держава" (ст. 76).

Взагалі, на думку автора, гетьманська монархічна українська держава готовою на світ не з'явиться. Вона має виступити з розвитку сильної й життєвої політичної організації. "Без залізної активної організації не можна помислити реальної охлократії, як і реальної клясократії". Все буде залежати від того, чи "найсильніша на Україні хліборобська кляса потрапить стати клясою консервативною".

І ось шукаючи шляхів для створення українських консервативних сил, Липинський бачить опору для цих сил в консервативній Московщині. Він переконаний, що до "клясократії може значно легше прийти по охлократії, ніж по демократії". Тому він вірить, що основний хліборобський тип людей в Московщині після упадку большевиків захоче усунути з провідної ролі в Московській державі "безнаціональний, кочовий, монгольський" тип, а це поставить хліборобські елементи в Московщині, Білорусі й на Україні перед спільним завданням: відбудувати схід Європи на клясократичних засадах в "тісному союзі і згоді між собою". Липинський не сумнівається, що післябольшевицька Москва буде схильна заключити такий союз з Україною, бо "у неї не стане сил, щоб відновити стару, централізовану, охлократичну державу". З цього повинні скористати українські провідники, щоб "під час цієї передишки, яку їм дасть союз зі слабою Москвою, створити сильну українську державу".

Політичний союз з Москвою є необхідний для створення української держави. Інакше для успішної боротьби з Москвою ми мусіли б мати єдиний український протимосковський фронт, а це нездійсниме з огляду на різне наставлення галичан і наддніпрянців супроти Московщини. Крім того, союз з Москвою-це наша історична традиція. В союзі з Москвою давав собі раду Б. Хмельницький при будованні козацької держави. Такої політики мусимо триматися й ми, інакше Москва об'єднається з Польщею проти України. Нарешті союз з Москвою унеможливить втручання її у внутрішні українські справи. Зв'язана союзом з Україною, Москва не буде мати законної можливости йти війною на Україну, а

крім того внутрішні українські сили, організовані клясократичною метою, зможуть дати належний опір такому втручання. Але головне значіння союзу з Москвою буде те, що він усуне ґрунт для москвофільства серед українських консерватистів. "Український консерватист — москвофіль, бо з минулого історичного досвіду він знає, що своєю власною силою з українським руїником (читай: демократом — І.М.) він впоратися не може".

Так шляхом союзу з Московщиною і Білоруссю Україна, на думку Липинського, може забезпечити собі незалежне існування "як авангард в органічному клясократичному відродженні Руського Сходу в його обороні перед західною демократією і азійською охлократією. Тільки цей шлях є нашим старим традиційним шляхом". Як колись Переяславський договір "зміцнив місцеві слабкі консервативні елементи союзом з найсильнішою точкою опори сусіднього консерватизму — династією Романових"; так тепер політичний союз з консерватичною післябольшевицькою Великою Руссю й Білоруссю має бути "категоричним імперативом закордонної політики нашої будучої держави і будучої правлячої національної аристократії" (329).

Свою ідеологію українського консерватизму Липинський кінчає в душі Шпенглерова пророцтва про неминучий упадок західно-європейської культури: "Смерть консерватизму означає скрізь і завжди смерть нації. Цей процес бачимо сьогодні в цілій Європі. Європа перетворюється в політичну руїну, яка жде нових "варварів", щоб її завоювати і знов, як це було колись по розкладі Римської імперії, до нормального громадського життя привели" (513).

2. Внутрішні суперечності і загальна необоснованість клясократичної теорії.

Теорія Липинського має всі прикмети консервативних ідеологій, що здебільшого бувають основані на односторонньому історизмі. Так збудована і концепція Липинського. Вся його ідеологія проіннята єдиним бажанням — відновити на Україні той стародавній "ритм" життя, яким жили колись наші предки. Цьому бажанню підпорядкований весь хід думок автора. В його книзі все основане на бажанні доказати, що без реставрації гетьманства не може і не буде існувати Україна. З цього боку концепція автора виглядає нібито як послідовна і строго продумана система. Але так здається тільки з першого погляду. В дійсності концепція Липинського, як зазначено, є вислідом його еkleктичного світогляду,

основаного на сполученні різних думок і поглядів, не пов'язаних між собою і навіть суперечних. Це все надало ідеології Липинського характер чогось дуже складного, заплутаного і врешті фантастичного.

Читаючи книгу Липинського, ви ніби бачите перед собою двох авторів: одного, що висловлює свої думки безпосередньо, незалежно від тої концепції, яка проповідується в книзі, і другого, що навпаки намагається послідовно триматися цієї концепції. Само собою, ці два автори на кожному кроці розходяться між собою й висловлюють зовсім інші думки й погляди. Цей дуалізм в думках автора проходить червоною ниткою через всю його книгу. Для наших цілей вистачить навести лише деякі важніші з цих суперечностей автора, щоб відразу показати, яким по суті штучним і не міцним вивором є його "клясократична Трудова Монархія".

Насамперед в книзі Липинського знаходимо два зовсім відмінні означення поняття нації. Так, на стор. 83 він пише: "В основі нації лежить містичне ядро. Скільки б ми не вчислляли і не аналізували прикмет нації, як мова, культура, література, територія, раса і т.д., все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, що прийнято звати "душею" нації. І психологічне розуміння нації приймають усі поважні дослідники національного питання". Для доказу своєї думки Липинський навіть цитує слова О. Бочковського з його книги "Національна справа": "Всі дотеперішні спроби об'єктивно-наукового збагнення істини нації за посередництвом зовнішніх ознак не вдалися. Новочасна наука здебільшого прийняла психологічне розуміння нації".

Але далі, угрунтовуючи свою клясократичну теорію, автор виходить вже з зовсім іншого розуміння нації. Він вже говорить тут про "територіальну націю", основу на "почутті територіального патріотизму", "інстинкту осілости", іншими словами: замість психологічного розуміння нації висуває територію як "основний конструктивний елемент буття нації".⁶⁾ Цього дуалізму в означенні поняття нації, як ми бачили, не заперечує і сам автор: "Нація демократії — це не є нація клясократії. Ці дві форми буття нації — на думку автора — можуть існувати в лоні одного колективу на одній території" (243).

Так само, угрунтовуючи свою клясократичну теорію, Липинський заявляє, що "ні одна нація не починала і не може почати свого існування від демократії" і що "демократичні нації можуть існувати тільки там, де вже була або є своя власна національна держава, тобто там, де вже були і прави-

⁶⁾ Див. згадану статтю Д. Чижевського.

ли свої власні клясократичні або охлократичні аристократії” (245). Разом з тим він не заперечує сам того факту, що напр. Сполучені Штати Америки свого часу відразу організувалися в демократичну державу, не перейшовши перед тим ні стадії охлократії, ні стадії клясократії, як це мусіло б бути згідно з його теорією.⁷⁾ Рівночасно він замовчує той факт, що напр. прибалтійські народи: фіни, латиші, естонці розвинулися в модерні нації вже лише в новішу добу і вперше за ввесь час свого існування створили свої самостійні держави в формі демократичних республік під час революції 1917 року.⁸⁾ Знову в іншому місці Липинський пише, що ”поняття нації скрізь і завжди створене клясократією” (305), а через кілька сторінок заявляє: ”З Московщини, цієї країни непорушного протягом століть панування охлократії”, поволі ”витворюється свідомо, міцна московська нація” (ст. 316).

Також говорячи про революцію 1917 року Липинський на початку книги пише: „Це були часи для українського Леніна. Леніна ми не знайшли, і в цім трагедія Української Народньої Республіки. Українські демократичні провідники не використали моменту революційного підйому на Україні... Завдяки українській демократії не зміг повиятись великий український Диктатор революції” (ст. 40-42). Але наприкінці книги автор пише вже щось інше: ”Український народ не має відповідних соціальних груп для заведення у себе дик-

⁷⁾ Цей ”виняток” щодо Сполучених Штатів Америки Липинський пояснює тим, що нібито основники американської держави являли собою з расового і духового погляду ”організовану і одноцілу англійську клясократію” і що ”тільки завдяки своїм клясократичним прикметам” вони могли створити демократичну державу не перейшовши в охлократію. В дійсності з історії цієї держави знаємо, що головню завдяки високому культурному рівню основників американської держави і їх вихованню в дусі пуританського вчення їм пощастило відразу організувати у себе систему, яка майже без змін існує й досі.

Відомо, що одною з основ пуританського вчення є ідея, що держава працює також для здійснення пуританського ідеалу. ”Пуританська демократія — пише один історик — признає крім прав також обов’язки громадянина супроти піддержання державного авторитету. Передумовою дійсної пуританської демократії, згідно з англо-саксонсько-американським розумінням, є співпраця еліти чи духової аристократії. Тільки небагато вибраних є призначені бути покликаними через благодать” (A. Siegfried: Die Vereinigten Staaten von Amerika, 1928).

⁸⁾ ”Фіни, латиші, естонці — пише О. Бочковский в своїй розвідці ”Національне пробудження, відродження, самоозначення” (Подєбради 1931) — можуть бути прикладом народів, які не витворили своїх історичних морфологічних форм і національно почали пробуджуватися доперва під впливом і в зв’язку з релігійною реформацією”.

таторської влади", і що всяка "примусова організація на Україні привела б тільки до ще більшого каламуту" (ст. 539 і далі).

Або такий приклад. З одного боку автор немилосердно критикує наш демократичний провід часів революції 1917 року, зокрема нашу тодішню демократично настроєну інтелігенцію, про яку пише, що вона, мовляв, "нічого крім нової руїни Україні не дала" (2). А з другого боку, заявляє: "Джерело сучасної трагедії української не в демократичній інтелігенції, а в безсиллі української хліборобської аристократії (1) . . . Двісті літ півдержавного і півнаціонального існування не можуть для ніякої нації пройти безслідно" (98), іншими словами: ми, українці, не могли дати більшого в своєму тодішньому стані.

Подібними суперечностями переповнена вся книга автора. Це показує, що йому бракує послідовно продуманого світогляду. Він, наприклад, не має ясного погляду на історичний процес і на ті рушійні сили, що лежать в основі розвитку культурного людства і зокрема нашого народу. Тому освітлюючи наше минуле й сучасне, він попадає в зовсім безпомічне становище. В своїй книзі напр. він докладно спинається на питання, чому в історії народів відбувається постійна зміна провідної верстви чи аристократії. Але від безкочних теоретизувань автора на цю тему в голові читача не залишається ніякої ясної картини. Так, аналізуючи проблему еволюції провідних верств, він пише: "Який би історичний момент в житті якоїбудь нації ми не взяли, все бачимо, що в часах панування тої чи іншої національної аристократії матеріальний розвиток нації — розвиток її технічних засобів війни і праці — завжди переростає розвиток політичних організаційних форм цієї аристократії. В добрім політично-організаційнім устрої відбувається інтензивний розвиток матеріального життя, продукційної та воєнної техніки, і під впливом матеріального розвитку політично-організаційний устрій, при якому відбувся цей розвиток, стає недобрим. Разом з тим недоброю стає і стара аристократія, що цей старий політичний устрій була створила, і нація для опанування та зорганізування вищих форм свого матеріального життя мусить творити аристократію нову. Оце є вічне "perpetuum mobile" людського, громадського, політичного життя; вічна причина деструктивного процесу і боротьби різних егоїстичних інтересів внутрі націй".

Висловивши цей погляд, Липинський в дальшому майже зовсім не бере на увагу ніяких умов "матеріальної культури" і при освітленні історичного розвитку українського та інших

народів головне значіння надає майже виключно расовим відносинам, а саме: "неоднаковій мішанині в різних часах у різних народів людських типів і рас на даній території". На його думку, расові відносини відіграють в історичному розвитку народів "не меншу, якщо не більшу роль, ніж відносини матеріальні".

Расові типи людей і їх взаємовідносини — це основа світогляду Липинського і цілої його концепції "Трудової Монархії". Всюди, починаючи від самого "народження нової нації", рішають взаємовідносини між "расою активною і расою пасивною", між "войовниками" і "невойовниками", між "продуцентами", "непродуцентами" і т.д., а загальні умови господарського ("матеріальна культура") та іншого розвитку неначе ніякої ролі в житті народів не грають. Так, расовими відносинами (вродженою "анархічністю" місцевих провідних елементів) Липинський пояснює слабкість провідної верстви в старій Київській державі. Головно під впливом расових відносин ("нового розселення йдучих з Півночі і Заходу лицарських осілих хліборобських елементів") почалася в Галицько-Волинській, потім в Литовсько-Руській державі "клясократизація осідаючих в землю варяжських нащадків". На ґрунті расових відносин дійшло до організації (на початку 17 віку) городового козацтва на Україні. Расовими відносинами автор пояснює також панування охлократії в Московщині (перевага "кочових, монгольських елементів") і, навпаки, відсутність на Україні ґрунту для охлократії (недостача у нас подібного типу людей).

Взагалі "вся наша історія, від початку і по сьогоднішній день" обертається коло "одного єдиного питання: хто-кочовник чи хлібороб переможе на Україні"? Навіть уґрунтування своєї орієнтації на "Руський" Схід, а не на європейський Захід, автор знаходить в расових відносинах. Словом, всюди рішають: расовий момент і метода організації суспільства. "Здобуття держави залежить в першій мірі від того, якою метою — доброю чи злою — буде зорганізована провідна верства. Від методи організації провідної верстви залежить наша будучина" (491). Ми, українці, не є вже такі бідні на свої національні сили. "Наш пересічний інтелігент не гірший від пересічного інтелігента європейця. Гіршими тільки є його метода національної організації, способи національної боротьби".

Очевидна річ, що такий "расовий" підхід до справи не може бути основою для правильного вирішення порушених автором проблем. Звичайно, расові відносини, цього не можна заперечувати, ще й досі відіграють певну роль в житті навіть високорозвинених народів. Але в нашу добу, після

всіх тих змін, що їх зазнало культурне людство, чи можемо надавати расовим відносинам рішальне значіння?

Відомо, що расові прикмети людей повстали в первісну добу історії людства, коли суспільні продуктивні сили були ще занадто слабкі, тому вплив природного оточення на людей панував над всіма іншими. Але в ході дальшого історичного розвитку народів ці расові прикмети так сильно змінилися, що поволі майже зникли різниці між расами. Вже в кінці минулого століття згадуваний російський учений і політичний письменник, Н. Чернишевський, напр., писав про значіння расового моменту в житті народів (див. його передмову до російського видання "Політ. економії" Ст. Мілля): "Ми не хочемо твердити, що раса не має ніякого значіння. Можливо, що раса мала певний вплив на те, що даний народ знаходиться в такому, а не в іншому стані. Але при формуванні сьогоденішнього положення кожного народу вплив обставин, незалежних від природних племенних прикмет, відіграє таку могутню роллю, що для впливу різних прикмет загальної людської натури залишається дуже мало, мікроскопічно мало місця".

Так само відомий французький дослідник Ж. Фіно, автор книги "Les prejugsés de races" (Расові упередження) пише: "Наука може з гордістю проголосити своє незнання про структуру народів та рас, як і про абсолютну неможливість вкластия у непохитні класифікаційні рамки".

Також Шпенглер в своїй книзі зазначає: „Точне визначення раси неможливе. Раса в протилежність до мови дуже й дуже несистематична" (ч. II., ст. 155). "Расова історіософія — пише німецький соціолог Оппенгаймер — це не наука, лише псевдонаука; це типова легітимістична гуртова ідеологія пануючої зверхньої класи; вона не має ніяких певних підвалин".⁹⁾

Взагалі, за даними історичної науки, сучасні нації складаються з багатьох десятків рас; наслідком мандрівки народів, війн, міжнародніх торговельних зносин, комунікації, товарообміну тощо вони так перемішалися, що разом з Анатолем Франсом можна сміливо сказати: шукати в якійнебудь нації чистої раси було б в такій же мірі розумно, як бажати встановити для кожної каплі струї, з якого джерела чи потоку вона походить.

Сам Липинський в своїй книзі "Релігія і церква" (1925), про расові відносини на Україні пише: "Раса у нас не лежить в основі нації. В нашій історії — в протилежність до ні-

⁹⁾ Цитую за О. Бочковським: Національне пробудження кольорових рас та Європа ("Життя і знання", Львів 1927, ч. 1).

мецької — не було ніколи завоювання України якимсь українським племенем і створення ним держави і нації. "Чистокровних українців" в розумінні спільного походження від одного племені у нас ніколи не було й не буде".

І далі: "Раса грає велику роллю і в нашій національній життєвості, але не як органічна основа цілої нації, тільки як причина існуючої, хоч в невеликій мірі, органічної єдності наших класів і станів. У нас завдяки різним історичним причинам можна говорити про більшу або меншу расову спорідненість не всередині цілої нації, а тільки всередині її класів і станів, отже напр., серед хліборобів-войовників (шляхта, козацтво), хліборобів — селян, духовенства і міщан" (58).

Не вважаючи на все сказане про вплив расових відносин, автор "Листів" не знайшов інших способів для угрунтування своєї концепції, як спертися на свої чисто суб'єктивні міркування про "існуючу, хоч і в невеликій мірі, органічну єдність наших класів і станів".

Що ці міркування Липинського про расові відносини на Україні не мають під собою ніяких певних підстав, видно вже з того, що сам автор не має на цю справу ясного і твердого погляду. Так, говорячи про расові особливості українського народу, він на ст. 323 пише: "Дух української нації, її джерела, її зародки — не охлократичні. Реальна, а не літературна окремішність українська неминуче в'яжеться з боротьбою проти охлократії". Але трохи нижче (ст. 430) він заявляє: "В нашій історії найчастіше бувало, що тип кочового войовника — непродуцента ("татарські люди", запорізька чернь, сучасні "отамани", революційна інтелігенція) бував сильніший від типу осілого войовника-продуцента (галицько-волинська князівсько-боярська верства, шляхта і городове козацтво, а в останніх часах "куркулі-повстанці").

І далі: "Боротьба з державою, боротьба з громадським примусом, послухом, організованістю і дисципліною проходить червоною ниткою через всю нашу історію. Ми одідичили по ній, по нашій расовій колоніальній мішанині, нахил до вивищування інтересів одиниці над інтересами громади: одідичили вроджений нам нахил до індивідуалізму та анархізму" (530).

Отже з одного боку, українці як нація не мають одної расової основи, а тому расовий момент в національному житті нашого народу грає лише деяку "невелику" роллю як етнічно-об'єднуючий чинник в наших класах і станах. А з другого боку, ми "одідичили від наших предків нахил до індивідуалізму та анархізму". Але якщо наша нація справді не творить в расовому відношенні чогось одноцілого, тоді

як можемо говорити про якийсь "вроджений" нам, українцям взагалі, нахил до індивідуалізму та анархізму?

Вже з наведених прикладів ясно, до якої міри расові відносини зовсім не надаються для того, щоб ми на них могли базувати нашу національну ідеологію. Не диво, що расова історіософія Липинського привела його до цілком викривленого освітлення нашого минулого і сучасного.

3. Тенденційне освітлення нашого минулого.

При перегляді минулої історії нашого народу ми бачили, що головними рушійними силами суспільного розвитку є не ті чи інші расові відносини або методи організації суспільства, а насамперед загальні умови: географічне положення, господарські та інші відносини даного народу. Способи ж і форми організації суспільного життя виростають вже на ґрунті цих загальних умов. Як ми бачили, несприятливі зовнішні обставини за часів старої Київської держави мали рішальний вплив на розвиток українського народу і зокрема його провідну верству.

Так само пізніше, за литовсько-польської доби, неоднакові умови життя у козацтва городового і низового чи запорозького викликали у них різні соціальні потреби та стремління і як вислід цього різні "методи" організації свого внутрішнього життя. Запорозькі козаки, живши в степу й не мавши потреби в зміні свого примітивного господарського та іншого побуту, аж до кінця існування Січі жили стародавніми звичаями й формами свого напівкочового ладу. Навпаки, козаки городові, що жили осіло і займалися хліборобством, не могли задовольнятися старими формами, бо безпосередні господарські інтереси притягували їх увагу до того суспільного ладу, що панував тоді в сусідній Польщі та інших країнах Зах. Європи.

Сам Липинський, як попередю зазначено, не заперечує великого впливу господарських та інших загальних умов на розвиток народів і їх провідних верств. Але він пішов фактично за різними історіософічними концепціями, що мають часто зовсім фантастичний характер (напр. Шпенґлер), він жив у своєму світі абстрактних ідей і думок, далеких від нашої української дійсності. Так, напр. Липинський означає суспільну організацію в старій Київській державі як "охлократичну". Тим часом державний устрій в Київській державі зовсім не визначався прикметами, характеристичними для охлократичної системи. Охлократія — це панування юрби. Натомість у Київській державі маємо княжу владу, що спиралася на традицію і на релігіноцерковний автори-

тет, маємо аристократію — княжі люди і земські бояри — і цілу суспільну градацію клясову, що, правда, ще не дійшла до станової розмежованости. Так само Липинський помиляється, коли вважає, що татарам вдалося зруйнувати Київську державу через те, що "татарські люди" підняли "бунт проти своїх князів". В дійсності "татарські люди" були наслідком, а не причиною зруйнування Київської держави: вони з'явилися вже тоді, як татари зайняли південні землі Київської держави і здебільшого винищили князівсько-боярську верству.

Липинський вважає, що городове козацтво повстало "з розселення в південній Україні зайшлого з Польщі і північно-західніх українських земель активного земельно-лицарського елемента, який злився з аналогічними місцевими елементами і поклав основи монархічної клясократії української нації й держави". В дійсності невдоволений елемент, утікаючи від февдального гніту, що панував на західних і північнозахідніх українських землях, розселявся не тільки в пристеповій смузі, пізнішій "городовій Україні". Не мало тих утікачів було також на Запоріжжі. А проте там, в степу, цей "земельно-лицарський" елемент не створив і не міг би створити ніяких основ для "клясократичної" української держави, навіть якби на Запоріжжі поселилися всі тодішні втікачі з західньо-північних українських земель. Бо нові, вищі форми господарського і суспільного життя повстають лише на ґрунті певних загальних умов, в яких даному колективу доводиться жити й розвиватися.

Факти, що їх подано в першій частині цієї книги, виразно показують, що городове козацтво, з його рисами войовничо настроєних хліборобів-власників, сформувалося на ґрунті постійної боротьби з новою кочовою ордою — кримськими татарами, а також під впливом західньо-європейських форм господарського і суспільного життя, що вже за литовсько-руської доби стали ширитися в цім районі і міняли попередні умови життя місцевої людности. Не малий вплив на вироблення серед городового козацтва войовничого духу і звички до організації та дисципліни мала також та обставина, що значна частина городовиків служила в тих полках т.зв. реєстрового війська, що їх після Люблинської унії почала формувати польська влада.

З огляду на це все городове козацтво поволі переймається духом і звичаями західньо-європейського життя і стає культурнішим і освіченішим в порівнянні з козацтвом низовим, що жило далеко в степу і не зазнало цих впливів. А ставши більш культурним та освіченим, городове козацтво тим самим зробилось більш підготованим для провідної ролі при

творенні козацької держави. Сам Липинський в своїй книзі "На переломі" весь час підкреслює вищий культурний рівень городового козацтва в порівнянні з "неграмотною" запорозькою масою. З історії знаємо, що Запорозька Січ була найактивнішим ядром цілої козацької верстви, не даром Б. Хмельницький почав протипольське повстання з Запорозжя. Але для державного будівництва було замало одного лише запалу та завзяття, потрібна була ще освіта і певний досвід в організації державного життя. Саме через недостачу у запорожців цих прикмет, дуже важливих для провідної верстви (а не через якісь "расові" особливості), козацька "чернь" після смерті Б. Хмельницького майже півстоліття не давала змоги козацькій державі і її правлячій верстві остаточно сформуватися, аж поки ця держава не впала зовсім.

Так само Липинський тенденційно освітлює різні факти і події з нашої новішої історії. Наприклад, масову втечу української молоді в 19. віці до загально-російських революційних організацій він пояснює тим, що, мовляв, тоді панувала "демократична метода" організації суспільства. В дійсності, як ми бачили, народоправні ідеї в добу нашого відродження панували не тільки серед українців, але також у поляків і інших слов'янських народів. Проте польська молодь не пішла до російських організацій, бо вона була свідоміша національно в порівнянні з українською, а крім того мала свої, польські революційні організації, тоді як українці аж до початку 20 століття своїх власних революційних організацій не мали.

Липинський вважає, що большевики прийшли до влади в Московщині завдяки расовим особливостям московського народу (перевага типу "войовника-непродуцента"), а Україну вони нібито захопили тому, що там почалося всенародне повстання проти влади гетьмана Скоропадського. Ці твердження теж не відповідають історичній правді. Большевики прийшли до влади в Росії наслідком загальних особливостей історичного розвитку московського народу: відсутності розвинених середніх верств в російському суспільстві і порівняно швидкого розвитку робітничої кляси.¹⁰⁾ А Україну мос-

¹⁰⁾ Е. Бекерат в своїй згадуваній книзі наводить цікаві факти про те, як напр. в Італії інші культурні й соціальні відносини, в порівнянні з Росією, в 1920 р. унеможливили перемогу большевицького руху, що почав був там ширитися під впливом повальної господарської кризи тощо. Коли частина італійського робітництва стала самочинно захоплювати фабрики, у відповідь на це швидко зорганізувалася опозиція переважно з середніх верств. Наслідком

ковські большевики окупували тому, що скалічений попередньою неволею український народ не мав змоги відбитися від свого набагато сильнішого ворога. Сам Липинський, як зазначено, врешті не заперечує того, що ми, українці, в своєму тодішньому стані не могли зробити більше того, що зробили.

4. Штучність і нереальність концепції "Трудова Монархія".

Крім неправильного освітлення нашого минулого, хибність концепції Липинського особливо ясно виступає в цілому ряді його ідеологічних і програмових тверджень.

Насамперед, автор "Листів до братів-хліборобів" в основу своєї клясократичної теорії кладе поняття нації як "органічного колективу", що нібито виростає на ґрунті зв'язку з територією як "місцем осідку і праці". Але таке означення нації, що в своїй основі, за виразом Чижевського, має "метафізичне почуття органічної єдності нації", поперше суперечить прийнятому в сучасній науці розумінню нації. Крім того, автор робить з того практичні висновки, яких не можна вважати за раціональні для нашого національно-державного будівництва.

Чому Липинський з одного боку нібито стоїть на становищі психологічного розуміння нації, а з другого — в основу своєї клясократії кладе поняття нації як "органічного колективу", що нібито виростає головню на ґрунті зв'язку з територією?

Д. Чижевський в своїй згаданій статті вважає, що погляд Липинського, згідно з яким територія належить до основного та конструктивного елементу буття нації, є "дуже оригінальний і незвичайний в сучасній літературі". Але цей погляд, як ми бачили, зовсім недвозначно проповідував у своїй згаданій книзі Шпенглер, коли доказував, що "раса має коріння" і що "раса і цивілізація належать до купи." Шпенглерові було потрібне метафізичне розуміння раси для доказу своєї тези, що "творцем культури є народ, який зрісся з землею" і що "всі культури будуються на селянстві". А Липинський користується таким самим розумінням нації для уґрунтування свого погляду, що "тільки українська хліборобська кляса встані політично організувати українську націю і державу" і що тільки "клясократія будуюча, а демократія руйнуюча".

цього всі зусилля Леніна і Троцького допомогти італійським комуністам з Москви успіху не мали. "Большевизм — говорили його противники — ніколи не прийде в Італію, в нашій країні забагато сонця".

Поняттям "органічності" нації користуються також різні інші протидемократичні ідеологи, що незадоволені пробудженням "безформеної маси" і хотіли б відновити старий "стиль життя", з пануванням "органічно" з'єднаних станів. Так, наприклад, ідеологи італійського націоналізму, Коррадіні і Рокко, в своїх теоріях виходили з поняття нації як організму. "Націоналісти — пише Бекерат — є антиіндивідуалісти. Коррадіні дає дефініцію нації, яка просто стирає індивідума. Ця дефініція була цілком прийнята фашизмом. Нація, за Каррадіні, це організм подібний до окремої істоти і родини, це рівно спрямована думка і чуття в ряді поколінь, ведених свідомістю певної місії". І далі: "Фашистівська теорія називає себе "органічною". Органічною не тільки в тому змислі, що держава представляється як організм, де окремі частини спільно діють для цілоти, але більше того: державі приписується власне життя, як також власні цілі, незалежно від існування окремих істот. У візії держави фашистівська теорія тісно стикається з ученням французької акції і національної містики Коррадіні, як рівно ж політичної романтики. Держава не є сума індивідумів, а ряд поколінь" (ст. 29, 95).

Як відомо, в фашистівській хартії праці з 21 квітня 1927 італійська нація називалась "моральною, політичною і господарською єдністю, що цілковито здійснюється в фашистівській державі". В цьому означенні нема ні слова про права одиниці. Тут все скеровано лише на те, щоб прикрити перед некритичними масами дійсну суть і цілі фашистівського руху — опанування людини для держави, підпорядкованої партії.

Не даром Бекерат про фашистівську теорію держави пише: "Було б зайвим піддавати науковій критиці фашистівську теорію держави. Вона є вислідом певної політичної волі, державної метафізики, отже це не теорія, яка б пояснювала істоту держави, а вчення, що свавільно приписує державі її форму" (там же, стор. 101).

Так само англійський учений, Гарольд Ласкі, пише: "Фашизм, яку б його форму ми не взяли, не має жадної теорії. Вся надута балаканина цього вчення при ближчому розгляді виявляється як пропаганда, що свідчить не про що інше, як лише про здібність боронити режим".¹¹⁾

З цього погляду клясократична теорія Липинського з її "органічністю" нації, як бачимо, не являє собою нічого ні оригінального, ні надзвичайного. Метафізична основа цієї теорії зовсім не допомагає авторові більш науково уґрунту-

¹¹⁾ Harold Laski: Revolutionäre Wandlungen in unserer Zeit, Zürich 1945.

вати свої думки й погляди, вона лише прикриває абстрактною фразеологією дійсну мету теорії, що скерована в кожному разі не в напрямі дійсного визволення нашого народу.

Нічого дивного, що проповідуючи непримиренну боротьбу з демократичною системою, автор клясократичної теорії рівночасно висуває свій "окремиий" погляд також на те, кого на Україні маємо вважати за українців, а кого ні. На думку Липинського, українцем, членом одної з нами нації, треба вважати кожну людину, що живе й працює на Україні, а не українцями — всіх тих, що живуть на чужині, тобто не на українській землі. Цей свій погляд автор основує на тому самому метафізичному розмінні нації як "органічного колективу". Мовляв, в основі всякої органічної нації лежить територіяльний патріотизм, що "впливає з інстинкту осілості". А тому тільки з територіяльної форми національної свідомості може вирости українська нація і держава. З форми ж національної свідомості екстериторіяльної, крім численних сект з їх взаємною боротьбою, ніяка українська нація і держава на українській землі створитися не може (стор. 417).

Що ці міркування автора є нереальні й хибні, видно з того, що майже у всіх поневолених народів як раз ця "екстериторіяльна" частина їх членів відіграла велику конструктивну роль в їх визвольній боротьбі. Загально відоме значіння еміграції в визвольних змаганнях Ірландії, Польщі, Чехії і інших країн. Хоч еміграція з цих країн жила поза межами своєї землі, проте не втратила живого зв'язку з своїм народом. Звичайно для українських "клясократів", можливо, було б вигідніше замкнутися в межах своєї власної території, щоб уникнути небажаного їм впливу з боку різних "позатериторіяльних" українських елементів. Але для широкої, понадгрупової розбудови нашого національно-державного життя всяке таке штучне обмеження українства лише територією своєї держави було б тільки на шкоду якнайшвидшого та всебічного розвитку нашого народу. Аджеж сам автор на початку своєї книги, усупереч цим своїм думкам, зовсім слушно пише: "Наша нація роз'єднана політично, ідейно й культурно. Щоб не загинути на віки, вона мусить створити свою державу, свою одну національно-державну ідею й одну національну культуру, що об'єднує кожну націю на цілм світі в одне тіло" (стор. 44).

З другого боку, автор забуває про те, що не тільки у нас на Україні, але також у інших народів, як напр. у поляків, чехів тощо, не спостерігаємо такого явища, щоб національні меншості зросталися з пануючим народом в одну, "органічну" націю. Навпаки, національні меншості всюди ведуть завзяту боротьбу за свій вільний національний розвиток.

Тому коли б ми, за порадою Липинського, стали дивитися на кожного, хто живе на Україні, як на "члена одної з нами нації", то практично це значило б допустити до відповідальної державної праці на Україні велику масу людей, які не тільки не почували б себе "членами одної з нами нації", але й вороже ставились би до самої ідеї існування окремої української нації і держави. Звичайно, це не значить, що "Україна має бути тільки для українців". Відомо, що навіть в такій високо розвиненій національно країні, як Англія, високі державні становища нероз'язмали діячі з походження не англійці. Але це не значить, що англійці визнавали й визнають за члена своєї нації кожного, хто живе на території їх держави. Так само, очевидно, в українській державі будуть радо прийматися до державного будівництва також не українці, але лише на тій підставі, що вони будуть лояльно ставитися до української справи, а не тому, що житимуть на Україні.

Теорія "органічності" нації була потрібна Липинському для уґрунтування свого метафізичного погляду на історію і політику. Але для нашого практичного державного будівництва вона напевне ніколи не може стати нам в пригоді.

Штучність і необоснованість концепції Липинського ще більш яскраво виступає в його твердженнях, що нібито гетьманська традиція є "єдиною нашою національною силою, здатною до життя і до національної творчості", і що через це Україна "не може відразу народитись демократичною", а мусить спочатку перейти через стадію "лицарсько-хліборобської монархічної" культури, тобто організуватися в "клясократичну Трудову Монархію". На думку Липинського, український народ в своїх визвольних змаганнях мусить конче додержуватись тої схеми розвитку, яку він проповідує в своїй книзі, інакше, мовляв, "без реставрації гетьманства" неможливий дальший успішний розвиток українського народу!

Цими своїми твердженнями Липинський насамперед ігнорує той факт, що монархічні традиції ніколи не були сильні на Україні, а в нашу сучасну добу вони тим більше не є і не можуть бути нашою "єдиною національно-творчою силою". Коли б монархічні традиції справді являли у нас на Україні таку силу, як це гадає Липинський, то очевидно з вибухом революції 1917 року на Україні, поруч з іншими українськими політичними угрупованнями, напевне повстала б також організація українських монархістів. Тим часом, як зазначено, група українських монархістів зорганізувалась вже аж в 1920 році, на еміґрації.

Але головна помилка Липинського в тому, що, пропаґуючи ідею "реставрації гетьманства", він намагається вкласти іс-

торичний розвиток українського народу в якусь загальну схему чи закон, нібито обов'язковий для всіх народів. Тим часом сучасна історична наука ніякого такого закону не знає. Переважна частина дослідників вважає, що в історичному розвитку людства існує лише певна закономірність, тобто внутрішній зв'язок між подіями і фактами. "Загальний хід історії кожної країни, — пише російський історик Кареев — типи культурної еволюції, які в ній відбуваються, залежить не від чинности якогонебуль загального закону, що керує послідовністю подій в житті народу, якими означується його доля і скеровується до певної міри розвиток його внутрішніх відносин — такого закону зовсім не існує, а від особливих в кожному випадкові умовин, в яких доводиться жити й діяти тому чи іншому народові".¹²⁾

Також славнозвісний економіст М. Туган-Барановський з приводу цього питання пише: "Світова історія є неповторний процес. Цей процес приводить до того, що фізичні і соціальні умови існування людства на кожному ступні всесвітньої історії, в кожную історичну добу річево міняються, а з ними міняється й напрямок розвитку".

І далі: "Відсталі й малокультурні народи, що існують в наші часи, знаходяться в зовсім інших умовах свого розвитку, ніж народи на тому ж ступні розвитку, що жили в більш ранні історичні епохи. При таких умовах чи ж можна чекати, що малокультурні народи нашого часу будуть повторювати той же цикл розвитку, що й народи, які раніше виступили на історичну арену? Напр., первісні народи в європейських колоніях безпосередньо переходять від свого первісного господарства до капіталістичного, минаючи всі посередні стадії" (Основи полит. економії, 1915).

Отже, було б наївним анахронізмом з нашого боку вважати, що український народ для успіху своєї визвольної боротьби повинен вернутися н а з а д, до метод організації нашого суспільства з часів 17 століття. Липинський помиляється, коли вважає, що нашого народу в його сучасному стані, з його нібито великим числом неграмотних, не можна усвідомлювати демократичними шляхами, а тільки шляхом встановлення монархії, шляхом "персоніфікації народніми масами свого ірраціонального почуття нації в образі ірраціонального ж по своєму походженню монархічного ладу". На думку Липинського, "самий демократичний принцип самоозначення націй неможливий там, де не існує спільного поняття Маєстату Нації".

¹²⁾ Н. Кареев: Теорія исторического процесса, 1915.

Що всі ці твердження Липинського не відповідають сучасному станові нашого народу і є взагалі пережитком для наших часів, видно з такого факту: наш народ наслідком своїх визвольних змагань, особливо за останні десятиліття, вже майже не має неписаних і в значній своїй частині є вже свідомий національно, хоч і не пройшов за цей час ніякої "персоніфікації" свого містичного почуття нації" в образі українського монарха. Крім того, хіба український народ пробудився до активного політичного й національного життя під час революції 1817 р. не під впливом ідей свободи й демократії? І хіба демократія, притягуючи до громадського життя всі суспільні верстви, не веде до спрорвжної громадської спільноти, без якої немає нації?

Зовсім дивним було б в наші часи покладати надії в українській визвольній боротьбі на "останки помосковщеного та спольщеного українського дворянства", як це пропонує Липинський, і вважати, що без цих останків "не може бути зорганізована ні українська нація, ні держава". Передусім, цих "дворянських останків" у нас взагалі було дуже мало, а тепер якщо з них хто й залишився в живих, то хіба дуже нечислені одиниці. Подруге, наш народ переживає тепер таку велику, переломову добу в своїй історії, що було б наївним в нашому державному будівництві орієнтуватися на якісь майже неіснуючі "останки" старої шляхти і не дооцінювати значіння нових, молодих сил, що, не вважаючи на всі несприятливі умови, невпинно ростуть в різних верствах нашого суспільства.

Тому теоретизування Липинського на тему про те, як люди діляться на активних і пасивних, на "продуцентів" і "непродуцентів", на "войовників" і "невойовників" і т.д. до реального життя не має ніякого відношення. Тому і його концепція "Трудової Монархії" зовсім фантастична. Як можемо в наші часи ігнорувати господарські, суспільні та інші загальні умови в розвитку нашого народу і базуватися в своїй ідеології на "расових відносинах", про які сучасна наука твердить що їх вплив на розвиток модерних суспільств є рівний майже нулеві? Зокрема своїми твердженнями про "вроджений українцям" нахил до індивідулізму і анархії Липинський фактично проповідує те само, про що колись писали М. Костомаров і В Антонович, вважаючи, що український народ "нездібний до власного державного будівництва".

Липинський своїми "Листами до братів-хліборобів" не міг мати конструктивно-виховного впливу на наше суспільство. Безоглядна, часто грубо персональна критика українських діячів (Грушевський, Петлюра і ін.), карикатурне представ-

лення демократії як "плутократії", нерозуміння потреби соціальних реформ — все це зустрічаємо часто-густо в "Листах" Липинського. Він глузує з українського визвольного руху часів революції 1917-1920 рр., що зокрема намагався широкою земельною реформою задовольнити господарські інтереси українських селян-хліборобів і цим їх удержати при українській національній ідеї. Липинський називає це — "Україна — десятина": мовляв, українська демократична революція базувалась на "матеріялізмі". Тим часом кожна справжня революція мусить прямувати до задоволення матеріальних потреб мас і кожна політична партія мусить мати свою соціальну програму. В наш час французька католицька партія, щоб відвернути маси від большевизму, включила в свою програму найширші соціальні реформи, не боячись закидів у "матеріялізмі". З тих же мотивів англійські консерватисти після другої світової війни приєдналися до широких соціальних реформ, запропонованих урядом робітничої партії.

Так роблять реальні політики в цілому світі. Навіть Гітлер писав у своєму "Mein Kampf", що для удержання широких мас при національній ідеї "ніяка соціальна ціна не є завелика". Чи ж мав право Липинський — що проповідував відновлення великої земельної власности на Україні, закидати "матеріялізм" українському безземельному селянинові, що мріяв про землю, яку обробляли довгі покоління його предків, поливаючи її своїм потом і кров'ю?

Не диво, що від його книги, пройнятої безоглядною критикою всього, що не сходиться з його консервативною ідеологією, в голові читача залишається стільки густого туману й хаосу, що з ними він ніколи не зможе дати собі ради без доброї попередньої підготовки. Наше молоде покоління потребує насамперед правильного розуміння свого минулого й сучасного: цього книга Липинського якраз не дає.

Наприклад, Липинський вважає, що поняття нації "скрізь і завжди створене клясократією", тобто в часи, коли існував суспільний лад з пануванням земельної аристократії. Тим часом модерна нація є історичне явище порівняно зовсім недавньої доби, при чім її розвиток тісно зв'язаний з розвитком сучасної демократії, а не клясократії. "Нація в сучаснім розумінні — пише О. Бочковський (якого сам Липинський в своїй книзі називає "авторитетним дослідником національного питання") — не може повстати та існувати доти, доки поодинокі шари суспільства відокремлені один від одного громадськими бар'єрами, немов китайськими мурами. Кріпацтво античних часів, індуські касты, цеховий устрій середньовіччя — з одного боку, ізоляція вищих станів і суспіль-

них груп (духовенства, війська, лицарства тощо) — з другого — унеможлилювали появу нації в новочаснім розумінні в давніших часах. Вищими організаційними формами людства тоді була церква і потім держава; обидві вони виразно анаціональні, зглядно антинаціональні. Знаціоналізувались вони щойно в новітній добі, коли церква під впливом реформації стратила свій попередній універсалізм католицизму, а держава під впливом новочасного економічного розвитку перестає бути виключно династичною установою з становим та клясовим забарвленням”.

І далі: ”Часами та епізодично національне почування прокидалося стихійно і майже масово навіть в ту давню добу (зокрема під час якогось великого здвигу, як напр. у чехів у зв'язку з гуситським рухом), проте воно згодом погасає, не знаходячи для свого розвитку ґрунту в тодішньому суспільно пошматованому громадянстві. Ось чому марно було б дошукуватися аналогії у античних народів з сучасними націями. Навіть коли у них були конституційні елементи модерної нації, як їх дехто добачає, напр. у римлян, то все таки не існувала римська нація в модернім її розумінні. Дперва сучасна Англія під національним оглядом витворює ті нові форми політичного співбуття, які перед 200 роками були політично нездійснимим футуризмом для античного Риму”.¹³⁾

В іншому місці про розвиток модерної нації Бочковський пише: ”В процесі формування нації мусимо відрізнити дві доби: добу етногенези (народження племені) і націогенези (народження нації). Етногенеза, як етап первісного народотворення, здебільшого вже відійшла до історії, бодай в Європі. Але поза Європою ці етногенетичні процеси запізнислися й інтенсивно виявилися тільки в останній добі, триваючи скрізь значно коротше, бо вони швидко й майже непомітно переходять у націогенезу. Так, коли ”історичні” народи формувались майже впродовж цілого останнього тисячоліття, то т.зв. ”неісторичні” (напр. фіни, естонці, латиші і т.д.) пройшли свою об'єднану етно-і націогенезу за якихось 50-70 літ”. (Вступ до націології, ст. 99).

Так само російський історик П. Мілюков в своїй книзі ”Національний вопрос” (1925) відрізняє дві головні фрази націотворчого процесу: добу ”створення народности” і добу ”усвідомлення народности”, тобто статочної кристалізації модерної нації. ”Одна з них — пише він — є без порівняння коротша за другу, згідно з загальним законом прискорення

¹³⁾ О. Бочковський: Нац. пробудження, відродження, самоозначення, ст. 3.

еволюційного процесу. Ці дві доби можна так визначити: довготривалий період, коли народність утворюється, і порівняно короткий, останній період, коли народність усвідомлюється. Утворення народності — це вислід довшого процесу, почасти захованого перед нашою обсервацією в передісторичній темряві. Усвідомлення ж національності — вислід зовсім недавньої доби”.

Нічого цього Липинський не визнавав і не хотів розуміти. Чому це поняття нації створювалось ”скрізь і завжди” тільки клясократією, тобто за панування станового ладу, з його різкою відокремленістю поодиноких станів, а не в нашу новітню добу, коли власне вперше за всю історію людства з’явилися сприятливі умови для повстання справжньої національної спільноти, — на це Липинський відповіді не може дати. Він це твердить як аксіому, хоч його твердження рішуче суперечить науці історії та соціології.

Як ідеолог українського консерватизму, Липинський більше задивлявся в минуле, а не в сучасне. Його тягнуло назад, а не вперед. Сучасність його не приваблювала. Сучасність — це дух демократії і міського життя, а він тужив за патріархальним селом, даліше від міста і сучасної культури. Тільки там, в старій хліборобській верстві, під проводом земельної аристократії, бачив він джерело здорового, творчого життя і державного будівництва. Через це, визнаючи теоретично за неможливе, щоб в нашу добу високорозвиненої техніки й засобів продукції панувало ”февдальне лицарство” і що ”стара велико-поміщицька монархія не вернеться ніколи”, Липинський разом з тим ніяк не міг примиритися з тим, щоб замість земельної аристократії у нас панувала демократія.

Липинський переконаний, що консервативні верстви ”при певних умовах можуть знову придбати силу і стати аристократією . . . Як демократія — пише він — вже не раз в історії відживалась, а проте сьогодні знову маємо її розквіт, так само клясократія по кожному пануванні демократії все наступала і тепер наступить”. Але Липинський помилявся. Він забуває, що організація провідної верстви в формі земельної аристократії можлива була лише до тої пори, поки панувало натуральне господарство. В наших же умовах високорозвиненого грошового господарства, очевидно, ніякої потреби для створення нової кляси великих землевласників чи поміщиків не може бути. Ми мусимо числитися з тим фактом, що розвиток матеріальної культури йде невинно вперед, а це значить, що тільки повний упадок сучасної цивілізації міг би вернути культурне людство назад, до умов первісного

господарства, а з ним і до відновлення старих форм суспільного ладу.

Та Липинський, хоч і визнає певне значіння за розвитком матеріальної культури в історії людства, як і поодиноких народів, але в його ідеології рішає не це, а "хотіння українського консерватизму". Через це в його книзі знаходимо тільки неприємно вороже ставлення до демократії, як і до всього того, що зв'язане з новочасними демократичними рухами. Напр., в його книзі немає майже ні слова про український рух доби нашого відродження, що відбувся під знаком ідей народоправства. Автор "Листів до братів-хліборобів" цілковито зігнував весь наш визвольний рух 19-го століття, неначе він складав свою концепцію в абстрактному, неіснуючому просторі. Тим часом цей рух відіграв велику підготовчу роль в нашому дальшому національному відродженні. Без цього руху, яким би кволим він нам тепер не видавався, не було б дальшого розвитку української національної думки, не було б української революції 1917 року. Замість національного руху, був би стихійний неорганізований бунт селян проти московських "колективізаторів", і ніхто в світі не став би вважати цей рух за рух національний.

Липинський не розуміє зв'язку між ідеями демократії і новочасним відродженням нашого народу. Полемізуючи в своїй книзі з нашим найвизначнішим соціологом Володимиром Старосольським, він напр. наївно питає: "Чому це автор "Теорії нації"¹⁴⁾ запевняє, що "народина сучасної нації історично зв'язані з народинами сучасної демократії". Проїнятий духом старого аристократизму і консерватизму, Липинський всю свою концепцію будує на односторонньому історизмі, на створенні української провідної верстви головно з хліборобської класи, відсуваючи на задній плян міські елементи, хоч центром новочасного життя й розвитку є не село, а місто, і головним провідним елементом модерної нації є не селянство, а міське суспільство.

Не диво, що при такому розумінні нашої сучасної доби автор класократичної теорії не тільки показує нам наше минуле в "кривому дзеркалі", але й для нашого сучасного й майбутнього ставить завдання зовсім фантастичні й нереальні.

Виходячи з своєї класократичної теорії, Липинський вірить в те, що Трудова Монархія "найкраще відповідає нашим сучасним соціальним відносинам". Більше того: він переконаний також, що в класократичним способом організації

¹⁴⁾ Мова про книгу В. Старосольського: Теорія нації, Відень 1921.

нашого суспільства є "єдиний вихід" для розв'язання проблеми наших відносин до Москви. Тому, шукаючи шляхів для здійснення своєї концепції, він поруч з проповіддю красократії висуває ідею "тісного союзу" України з післябольшевицькою консервативною Москвою. На його думку, по упадку большевицької "охлократії" там може легко прийти до "клясократії". В цій клясократичній Московщині Липинський сподівається знайти піддержку для українського консерватизму і так створити "сильну українську державу". Захоплюючись такими плянами, Липинський навіть не задумується над тим, що ніяка Москва, однаково "червона" чи "біла", ніколи не відмовиться від своєї експанзії на південь, до Чорного моря та Дарданел, і ніколи добровільно не погодиться на створення незалежної української держави.

Липинський не вірить в те, що Україна може звільнитися з московської неволі шляхом боротьби. Він вважає, що для цього українцям на східних і західно-українських землях бракує єдності в своєму ставленні до Москви. Липинський не передбачав того, що весь наш народ на всіх своїх землях незабаром опиниться в московській неволі і стане єдиним фронтом проти деспотичної Москви.

Але наївна віра Липинського в союз з Москвою продиктована йому іншими мотивами. Липинський боїться, що український консерватист своїми власними силами "не зможе впоратись" з українською демократією: тільки тісний союз клясократичної України з клясократичною Москвою може захистити українські консервативні сили від "пагубної анархії" української демократії! Надії Липинського на союз з Москвою йдуть ще далі. Він вважає, що Україна не тільки зможе повстати як самостійна держава "під прикриттям союзу з Москвою", але разом з клясократичною Москвою і клясократичною Білоруссю буде в стані боронити себе... "перед західною демократією і азійською охлократією". Іншими словами, Липинський відкидає якубудь орієнтацію на демократичний Захід: він орієнтується на консервативний "русський Схід"!

Проповідуючи союз з "клясократичною" Москвою, Липинський забуває про той факт, що Україну століттями гнобила якраз "клясократична" дворянсько-поміщицька Росія. Не даром Грушевський писав про те, як є важливе для нашого визволення раз назавжди звільнитися від "песього обов'язку" супроти нашого відвічного гнобителя — Московщини. Ілюзією є сподіватися на поміч сусіда. Якраз сусідові вигідніше й легше "показувати зуби" своєму сусідові, а не тому, хто живе далеко від нього.

Наївна віра Липинського знайти допомогу для українських "клясократів" у московських консерватистів є особливо характеристична для його абстрактної, штучно збудованої концепції. Переїнятий бажанням за всяку ціну повернути колесо історії назад, він тратить всяке почуття дійсності і врешті доводить свою концепцію до абсурду: споконвічного ворога України — московську імперіалістичну силу, небезпеку якої для України свого часу добре зрозумів уже Б. Хмельницький, Липинський всупереч гіркому столітньому досвіду нашого народу хоче зробити "тісним союзником" України не тільки для створення... "сильної української держави", але й для спільної боротьби... проти "західньої демократії"!

Чи можна, проповідуючи український традиціоналізм, договоритися до більшої неґації нашої по суті найціннішої національної традиції — ідеї повного унезалежнення України від Московщини, яку залишив нам творець козацької держави, Богдан Хмельницький? Але остаточний присуд своїй клясократичній теорії автор "Листів до братів-хліборобів" дає наприкінці своєї книги.

5. Як автор "роз'яснив" свою "клясократичну" ідеологію?

Згаданий німецький соціолог Міхельс, якого часто цитує Липинський, між іншим зазначає, що стара аристократія в модернім політичнім житті охоче виступає в демократичній формі. Нічого дивного, що й Липинський, проповідуючи свою концепцію "Трудової Монархії", намагається також вдягати її в модерні, демократичні форми. Так, він увесь час запевняє читача, що нібито Трудова Монархія "ні в яким разі не може бути абсолютною монархією чи диктатурою", навпаки — вона має бути політичним устроєм, опертим "на співробітництві всіх самоорганізованих клясів і на їх повній політичній рівноправності".

Але всі ці запевнення автора суті справи не міняють. Сам автор клясократичної теорії зазначає, що всяка нова клясократія в порівнянні з клясократією попередніх часів не буде відрізнятися своєю суттю, "лише своїми зовнішніми формами" (290). Правдивість цього зауваження Липинського цілком підтвердилась недавньою італійською спробою встановити суспільний лад, який би спирався "на співробітництві всіх самоорганізованих клясів" під проводом "неабсолютного" і "недиктаторського" монарха.

Свого часу я дав критичну оцінку деяких тверджень Липинського в своїй книзі "Большевизм і окупація України" (Львів 1921) на підставі перших частин його "Листів до бра-

тів-хліборобів". В цій своїй книзі я зазначав, що основна хиба ідеології Липинського — однобічний історизм і повне нерозуміння нашої доби. Висловлюючи такий погляд, я мав на увазі не саму ідею українського монархізму, про яку буде мова нижче, а ту форму суспільно-політичного устрою, яку Липинський проповідує під назвою класократії.

Відповідаючи на ці мої критичні зауваження, Липинський в третій частині своїх "Листів" (ст. 290) дав пояснення, що пропагуючи ідею "Трудової Монархії", він зовсім не хоче повертати до фєвдального середньовіччя. "В нових часах і в новому місці — писав він — не можна малпувати старих форм".

Але не вважаючи на ці пояснення, Липинський все таки своєю клясократичною теорією фактично намагається відновити стару форму політичної організації українського суспільства, коли боролися між собою стани чи кляси, а не політичні партії чи організації. Тим часом та стара форма вже не відповідає теперішнім умовам господарського й суспільного життя. Сучасна доба вимагає інших форм політичної організації суспільства замість тих, що існували за часів Хмельниччини. З упадком натурального господарства, замість політичної боротьби станів чи кляс, стає можливою тільки боротьба партій.

Як я вже зазначав, в умовах панування натурального господарства не можна було організувати ні війська, ні державної адміністрації інакше, як тільки шляхом наділення землею певної упривілейованої верстви (шляхти) і закріплення за нею селянства як робочої сили. Але в наші часи розвитку грошового господарства, коли центральна влада має змогу утримувати військо і урядові апарати коштом державної скарбниці, вже немає потреби в такому поділі суспільства на роз'єднані між собою стани. Для сучасного суспільства є характеристичний не поділ його на різко розмежовані стани, а навпаки — політична рівноправність всіх його членів разом з повною свободою вибору своєї професії.

Наслідком цього в сучасному суспільстві немає вже таких стабілізованих відносин між його окремими верствами, як було за панування станового ладу. Тепер в кожному модерному суспільстві бачимо вічний рух і зміни. Вчорашній пролетар сьогодні робиться капіталістом. Міліоннер в наслідок нещасливих комерційних операцій руйнується і обертається в пролетаря і т.д. Ця нестабілізованість міжклясових відносин в сучасних суспільствах набрала особливо різних форм в американських країнах. Так, напр. один із знавців сус-

пільно-політичного життя в Сполучених Штатах Америки пише: "Суспільна думка в США відкидає творення партій з чисто господарських груп. В обох партіях цієї країни представлені як підприємці, так робітники, фермери і інтелігенція. Громадська думка вважала б за небезпеку для загального добра, якби клясова думка зробилась основою при творенні політичних партій. Клясова думка є неамериканська. В Америці є тільки шаблі, не кляси".

І далі: "В Америці немає жадних станів, є тільки шаблі. Кожна одиниця підіймається вгору і спускається вниз відповідно до своїх здібностей і свого щастя. Вона не має жадних прав на раз здобути життєве становище. Ніхто не вчить її обов'язку триматися раз вибраного фаху. Навпаки, ніяких замкнених фахів нема. Йде не про те, щоб дипломом виказати свою здібність до певного фаху, а про те лише, щоб цей диплом використати успішно. Європейець, особливо німець, це — свідомо спеціалізований фахівець, американець — свідомий "дилетант". Він не завжди йде так далеко, як Генрі Форд, що кожному нову галузь свого підприємства старався доручати тільки не фахівцеві, але він зберіг віру піонера в те, що здібна людина може робити все. Він призвичаївся здавна ризикувати".¹⁵⁾

Отже в сучасному суспільстві неможливо встановити яке-небудь стале розмежування поміж окремими верствами, а тим більше організувати ці верстви як окремі політичні групи. Таке розмежування для модерного суспільства є проти природне і без примусу з гори нездійсниме.

І ось про цей момент — неможливості організації "клясократичного" ладу інакше, як тільки шляхом примусу й насильства, ідеолог "Трудової Монархії" не говорить ні слова. Навпаки, в передмові до своєї книги він наївно кличе українське суспільство до добровільного признання влади "Трудового Монарха": "Склонім в покорі (пише він) свої анархічні індивідуалістичні вдачі перед гетьманським Родом України. Скажім собі, що тільки оця добровільна покора урівняє нас".

Цей заклик Липинського до "добровільної покори" зайвий раз свідчить про те, що він не розуміє нашої доби. Вже за минулих часів примусовий спосіб заведення станового ладу був одною з найбільш характеристичних рис тої "клясократичної" методи організації суспільства, якою захоплюється Липинський. Зокрема за часів Б. Хмельницького

¹⁵⁾ M. Bonn: Vom Wesen und Werden der amerikanischen Welt. Berlin 1927.

"клясократичний" (становий) лад, як ми бачили, заведено не з добровільної згоди всього українського суспільства, а шляхом кривавої боротьби й насильства з боку козацьких верхів над незадоволеною козацькою "черню" й селянством, що вперто не хотіли вертатися знову в панську неволю. І коли за тих старих часів, з пануванням неграмотності й політичної несвідомости, все таки "клясократію" доводилося заводити силою, примусом, то чи ж можна говорити в нашу добу поширення загальної освіти й політичної активности в масах про добровільне встановлення цього ладу навіть в тому модернізованому виді, як його малює в своїй книзі автор?

Липинський часто вказує на Англію як на приклад правління "клясократії" в сучасну добу. В дійсності це не так. Англійський суспільний лад не є жадна клясократія в розумінні Липинського. Як відомо, в Англії ніякого корпоративного ладу нема. Навпаки, з того часу як ця країна вступила на шлях модерного розвитку, в її парламенті беруть участь представники політичних партій, а не станів чи кляс. З цього приводу один з англійських істориків, напр., пише: "Наша віра в свободу, наш скептицизм супроти самого лише авторитету і самої солідности, наше відкинення корпоративної омани, як сурогату для дійсного існування індивідумів, — що часто співділяють, але ніколи не зливаються — все це у нас залишиться" (D. W. Brogan: The Free State).

Не треба доказувати, що також кожне інше модерне суспільство ніколи не піде добровільно на встановлення корпоративного устрою. А при встановленні його примусовим шляхом це неминуче приведе, — як показав недавній приклад Італії та Німеччини — не до "гармонійної співпраці всіх верств усупільства", а до монопольного панування чи диктатури одної політичної партії. В сучасних умовах господарського й суспільного розвитку організація політичних сил неможлива інакше як тільки в формі політичних партій, тобто добровільних політичних об'єднань, до яких вступ засадничо є відкритий для кожного члена суспільства. Цим пояснюється, що в фашистській Італії, з її корпоративним устроєм, вся влада фактично опинилася в руках партії фашистів,¹⁶⁾ а в Німеччині, з її подібним устроєм¹⁷⁾ —

¹⁶⁾ Американський автор W. Schneider в своїй книзі про фашизм з приводу виборів до італійського парламенту в 1929 р., напр., пише: "Згідно з виборчим законом з 24 березня 1929 т. зв. корпоративний парламент має 400 голосів. Ціле королівство Італії творить одну виборчу округу. Кандидатський список один, а 400 кандидатів до парламенту обрано Великою Фашистівською Радою з 1000 кандидатів, яких намічають професійні конференції. Велика Рада не мусить

в руках нацистів. При тому італійські фашисти дивилися на свою партію не як на організацію широких мас людности, а як на групу "строга аристократичну", тобто як на провідну верству свого народу. Ось до яких наслідків привела на практиці корпоративна ідея, яку Липинський, ігноруючи дух нашої доби, поклав в основу своєї клясократичної теорії. Корпоративна держава може бути ведена тільки диктатурою.

А що Липинський в основу своєї "Трудової Монархії" взяв ту саму корпоративну систему, що запанувала була в Італії, про це він сам наприкінці своєї книги пише: "Сформулована нашою організацією ще в 1920 р. клясократична ідеологія здійснюється вже сьогодні в Італії". І далі: "Порівняй нашу відозву з 1920 р. "До українських хліборобів" (§ 10), статут нашого Українського Союзу Хліборобів-Державників і програмові статті в "Хліборобській Україні" (стор. 575).

Як бачимо, Липинський без застережень отожднює свою клясократичну ідеологію з тою ідеологією, що панувала в той час¹⁸⁾ в фашистівській Італії. Цим самим він показав, якою штучною й фальшивою є ціла його концепція "Трудової Монархії". Почавши з засади, що в наші часи до провідної верстви мають належати лише "кращі з усіх верств" суспільства і що клясократія — це "не диктатура одної кляси чи партії, зорганізованої за комуністичним чи фашистівським зразком", а об'єднання всіх верств суспільства біля "якнайменше диктаторського монарха", він закінчив "роз'ясненням", що його клясократія — це та сама корпоративна система італійської фашистівської держави, в якій до категорії "кращих" належали тільки члени диктаторськи правлячої фашистівської партії, а "якнайменше диктаторський" монарх (король) був лише ширмою в руках цієї партії. Де ж тут "гармонійна співпраця між тими, хто править, і тими, ким правлять"? Де тут та клясократія, при якій "ні в яким разі не може бути ні самодержавства, ні дикта-

вибирати кандидатів із запропонованої тисячі, вона може йменувати і інших". Навіть в справах культурно-освітніх, згідно з постановою Великої Фашистівської Ради з 1930 р., "ректорів університетів, деканів факультетів і директорів середніх шкіл можна було вибирати тільки з тих осіб, що вже не менше 5-ти років були записані в фашистівській партії. Так само університетських урядовців і службовців" (там же).

¹⁷⁾ Різниця між корпоративним устроєм в Італії і Німеччині була та, що основою фашистівського корпоратизму був синдикат, а нацистичного — підприємство.

¹⁸⁾ Останню частину своїх "Листів до братів-хліборобів" Липинський написав у 1925 р.

тури"? І як з усім цим в'яжеться твердження Липинського про те, що "всяка примусова організація привела б до ще більшого каламуту на Україні"?

Приклад італійської "клясократії" виразно показав, що організація політичних сил в нашу добу — незалежно від того, хочемо ми цього чи не хочемо — можлива тільки в формі політичних партій, а не професійних організацій чи станів. Інакше: "виганяй природу в двері, вона влізе в вікно". Навіть Шпенглер, під впливом якого Липинський складав свою концепцію, з приводу політичних метод і форм в суспільному житті в своїй згаданій книзі пише: "Щоб бути політично зовсім "у формі", необхідне безумовне опанування наймодерніших засобів. Тут нема вибору. Засоби і методи даються часом і належать до внутрішніх форм часу" (ч. II. стор. 554).

Цього Липинський не зрозумів, як не зрозумів цілого духу нашої доби. Перейнятий своєю тугою за "золотим віком" минулого, він не тільки не зрозумів тенденцій розвитку сучасного господарського й суспільного життя, але зігнував цілий наш новочасний визвольний рух. А зігнувавши українську дійсність, він міг протиставити їй тільки якесь містичне видиво, дух ідеалізованої давнини, в глибині якої він шукав опертя для своєї ідеології. Але нація — це не абстрактна містика, це історична реальність. Тому й для вирішення її життєвих проблем мусимо підходити реальними шляхами.

Запаморочений своєю метафізичною теорією, ідеолог "Трудової Монархії" не спромігся на сторінках своєї дуже обширної книги навіть підкреслити як слід того найважливішого, чого власне нам бракує в нашій сучасній визвольній боротьбі, це: розвинених міських верств, що зденаціоналізувалися наслідком довгої попередньої неволі. Брак цих верств, дуже важливих для національно-державного будівництва, — є головна причина слабости нашого суспільства. Це ясно з'ясувалося вже під час визвольної боротьби в рр. 1917-1921. Тому в відродженні цих верств, в розбудові всіх складових елементів української нації має полягати найголовніше завдання нашого сучасного внутрішньо-національного будівництва. Це завдання великої загально-національної ваги повинно стояти у нас понад всякі групові ідеології й домагання. Тільки вільний та всебічний розвиток нашого народу може повернути йому нормальну ("органічну") будову. Без цього ніякі абстрактні, фантастичні теорії про відродження українського консерватизму і под. нам не допоможуть. Наше суспільство має поволі розвинути в повну націю, з

усіма тими верствами, що характеризують модерну націю. Тоді тільки можемо вимагати від своїх провідників максимальних досягнень в справі нашого визволення.

Але ідеолог "Трудової Монархії" живе своїми окремими категоріями, він не хоче знати істоти модерної нації і держави. Тому, поставивши ставку на верству хліборобську і цим зігнувавши значіння міських, тобто якраз середніх та вищих верств у нашому суспільстві, він з усією силою накинувся на інтелігенцію: мовляв, це вона — головний винуватець всіх наших неуспіхів і невдач! В дійсності, як ми бачили, причиною наших неуспіхів була не інтелігенція, а насамперед загальний маловідрадный стан нашого соціально "скаліченого" суспільства: недорозвиненість всіх верств, за винятком одного лише селянства, якому сам Липинський відмовляє в належній підготові до національнодержавного будівництва. Тільки через це доля судила тодішнім слабим зародкам нашої інтелігенції взяти на себе майже весь головний тягар національного проводу в революції 1917 року.

Само собою, таке становище не було нормальним, в значній мірі воно існує в нас ще й по сьогоднішній день. Але усунути цей переходовий стан, що є показником нашого ще молодого і не зовсім зміцнілого національного організму, можемо тільки реальним підходом до справи, а не пропагандою різних відірваних від життя теорій. Всякий інший підхід до справи тільки відтягує увагу та енергію нашого суспільства зовсім не в той бік, як того вимагають життєві інтереси нашої нації. Почасти цим можна пояснити також дуже малий вплив на наше суспільство монархістичної пропаганди Липинського.

Свою концепцію "Трудової Монархії" Липинський збудував на занадто абстрактних, метафізичних засадах. Звідси її фантастичність і нереальність. "Трудова Монархія" — це надхненна мрія, романтична туга за віджилим минулим. Вона не показує реального шляху для боротьби за волю України.

Незадовго перед своєю смертю Липинський в "відкритих листах" до львівського щоденника "Діло" в р. 1930 заявив, що для нього зразком державного устрою є англійська конституційна монархія. Таким чином Липинський після написання своїх "Листів до братів-хліборобів" змінив свої погляди: він визнав, що демократичний устрій кращий, ніж абсолютна монархія або диктатура.

Адже ж Англія являє собою демократичну державу, де володіє вибраний народом парламентом. Король там — "царствує, але державою не править": він дідичний голова держави з королівським титулом.

V. ТЕОРІЯ "НАЦІОНАЛІЗМУ" І "ГІЕРАХІЗОВАНОЇ СУСПІЛЬНОСТІ" Д. ДОНЦОВА.

Воля без критики розуму — це сліпа стихія, більш руїницька, ніж творча.

О. Бочковський.

Теорія Донцова, в порівнянні з теорією Липинського, простіша і зрозуміліша. Загально кожучи, Донцов краще, ніж Липинський, зрозумів розвойові тенденції нашої сучасної доби, але як і Липинський він також писав абстрактно й не нав'язав своїх думок і поглядів на реальну українську дійсність. Майже всю свою концепцію Донцов збудував на цитатах (до речі часто перекручених, зфальшованих і навіть вигаданих) з чужих авторів. Через це його думки й погляди не творять якоїсь усталеної системи і часто є суперечні. В протилежність до Липинського, який цілу свою теорію будує на вказівках минулого (інша річ, як він це наше минуле освітлює), Донцов виступає перед нами, ніби абстрагуючи свої погляди від української історії. Тому навіть його прихильники закидають йому безтрадиційність. Брак змісту історичного — найбільш характеристична риса теорії Донцова.

Свої погляди Донцов формулював головню в двох книгах: "Націоналізм" (1926) і "Дух нашої минувшини" (1944). В першій книзі автор займається уґрунтуванням своєї теорії "нового українського націоналізму", в другій розвиває концепцію "гієрархізованої суспільности".

З теорією "націоналізму" Донцов виступив після радикальної зміни своїх попередніх поглядів. Правда, сам він є про це іншої думки: в передмові до своєї книги "Націоналізм" він пише, що нібито те, що він пише в цій книзі, "по суті речі ні в чім не різниться від того, що він писав раніше". Але це твердження не відповідає правді. Як відомо,

в своїй книзі "Підстави нашої політики" з 1921 р. Донцов в основному стояв ще на демократичних позиціях. Так, в цій книзі він дає докладну характеристику московського суспільно-політичного ладу, вказує на його примітивізм, придушення одиниці, широкий культ маси — і на підставі всього цього приходять до висновку, що "лише західня культура може забезпечити нашому народові активність і всебічний розвиток".

"Наш колективний ідеал — писав він — є боротьба з Росією. Головні лінії нашої політики означає географічне положення України. Коли історія і географія зробили з нас аванпост Європи проти Росії, незалежно від кожночасового її режиму, коли цю роль під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грати; коли самі заложення російської культури руйнують відпорну силу нації; коли нарешті перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією та навпаки, — то першою заповіддю нашої політики повинно, бути: 1) в політиці внутрішній — плекання всіх засад західньої культури, котрі рятують Європу (і нас) від московської пошести, 2) в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії" (ст. 72-7).

І далі: "Культурно Україна все була і в значній мірі лишилася ще Європою. Підстави нашої культури були і лишилися — західні. Тому народ, якого історичним завданням було не дозволяти московським впливам вийти поза свої етнографічні межі, мусить плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на яких нація в своїй боротьбі виросла і зміцнилася: ідеї окцидентальної культури... Щоб врятуватися перед політичною смертю, нам нема іншого виходу, як здобути назад давню активність, вернути на стару дорогу. Нашою внутрішньою політикою, що відповідала б зовнішній політиці сепаратизму, має стати вестернізація ("узахіднення") нації, плекання всіх живих ще в народній психіці традицій і інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас націю та з занепадом яких стали ми народом.¹⁾ Цю вимогу мусимо перевести консеквентно у всіх областях нашої внутрішньої політики... В політиці — демократія, в соціальному житті — закріплення здобутків селянсько-буржуазної революції, так виглядає на практиці поставлений вище принцип "вестернізації" нашого внутрішнього життя".

Зокрема про ідеї соціалізму Донцов у цій своїй книзі писав: "Завданням внутрішньої української політики не

¹⁾ Слово "народ" Донцов уживає тут в значенні "простолюддя".

може бути фаворизування того соціалізму, що зародився в москалів, що в крові мають звички татарщини і кріпацтва. Божевільний сей, хто думає врятувати нашу суспільність самими багнетами. Але в стремліннях європейського соціалізму є багато здорового. Цей соціалізм має різні форми. Але при всіх їх різницях всі ці соціалістичні течії твердо стоять на відкиненій Москвою zasadі самоуправи, репрезентації та активності мас. Засади, що лежать в основі європейського соціалізму, — це загальні засади динаміки європейського громадського життя і яко такі мусять бути прийняті нами” (ст. 107-123).

Як бачимо, Донцов на початку 20-х років проповідував демократію і повну, беззастережну орієнтацію на зах.-європейську культуру. Але під впливом зазначених вгорі різних реакційних західньо-європейських ідей і теорій, скерованих проти демократії, він впродовж кількох років різко міняє свої погляди і в своїй книзі ”Націоналізм” формулює свій ”новий світогляд”. Дотеперішньому світоглядові українства, який він називає ”націоналізмом упадку” або ”декадентським націоналізмом”, він намагається протиставити світогляд ”інший, йому засадничо ворожий”.

1. ”Спонтанна безмотивна воля до життя”, а не розум.

Свій ”новий світогляд” автор ”Націоналізму” будує на двох основних тезах, взятих у Парета, Сореля, Шпенглера та інших згаданих вгорі авторів. Насамперед він доказує, що головним двигуном людських вчинків є ”спонтанна безмотивна воля до життя”, а не розум. Розум в історичному житті народів грає другорядну роллю, він іде ”в хвості” за бажаннями як ”витвір пізнішого походження”. Тому ”не на розумі, а на волі, на догмі, на аксіомі, на бездоказовім пориві — мусить бути збудована наша національна ідея” (159). Те, чого бракує українській ідеї, це ”цілком новий дух”.

Подруге, на думку автора ”Націоналізму”, в історії людства ”творче насильство і ініціативна меншість є підстава всякого суспільного процесу, способом, яким перемагає нова ідея... Народ є для всякої ідеї — чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидує якусь ідею, є активна, або ініціативна меншість” (215).

Для уґрунтування цих своїх основних тез автор починає з того, що піддає безоглядній критиці весь наш новочасний український рух. На думку автора ”Націоналізму”, все у

нас робилося не так, як треба було. Починаючи від Котляревського та Квітки-Основ'яненка і кінчаючи визвольним рухом наших часів, — все це сантиментально-плаксиве "провансальство", "постепеновщина", в яких, мовляв, не знаходимо нічого "сильного, могутнього, широкого", яким бракує "безмотивної волі", справжнього визвольного патосу. Деякий виняток Донцов робить для Тараса Шевченка та Лесі Українки, але, мовляв, їх у нас "мало розуміли". Найбільше дістається від автора Кирило-методіївським братчикам за їх ідею слов "янської єдності, за те, що вони знали лише мирні засади боротьби-виховання молоді і освіту". Але понад усіма щодо свого негативного впливу, на думку автора, стоїть Драгоманів, з його проповіддю "всесвітнього гуманізму", з його поглядами про автономію та федерацію з Росією, з його закликами до культурної праці, а не до революції, з його культом народу, маси, а не "діяльної меншости". Донцов сміється з Драгоманова за його віру в закономірність суспільного розвитку, за віру в еволюцію, поступ, в ідеали загальної добра, правди.

Так само про революцію 1917 р. автор "Націоналізму" є того погляду, що недорозвинення "емотивного" первня було "причиною наших останніх катастроф".

На підставі такої критики дотеперішнього українського руху та його провідників Донцов приходиться до висновку, що наш дотеперішній рух мав органічну хибу: нам бракувало "патосу боротьби, спонтанної волі до життя нації, безмотивної і безрозумової", іншими словами: ми давали перевагу розумові, а не волі. Звідси, на думку Донцова, весь примітивізм нашого дотеперішнього руху, його кволість, слабкість. Єдиний вихід із такого стану "упадку і дегенерації" — основна "переоцінка всіх вартостей": треба дати перевагу інстинктам і волі замість розуму, вірі замість знання, на місце *amor intellectualis* поставити пристрасть, яка не знає "чому". Словом, зробити все навпаки в порівнянні з тим, як було раніше. Мовляв, у житті кожної нації рішальною роллю грає не розум і знання, а почуття й воля, і не "більшість", а "меншість".

Спинимось спочатку на першому твердженні автора, а саме, що "безмотивна воля" є головний двигун людських вчинків і що нібито недостача в нас такої волі була причиною слабости українського руху в минулому столітті, а також наших невдач в час революції 1917 року.

Неправдивість цього твердження ясно виступає вже з перших сторінок книги автора. Справді, коли б автор після того, як поставив цю свою тезу, постарався доказати, що панування розуму над почуттям було властивим в мину-

лому столітті лише для діячів української нації, а у інших народів цього не було, тоді наївний читач міг би ще повірити в правильність тези автора. Замість цього читач на першій же сторінці знаходить цілком протилежне твердження, а саме, що "19 вік був золотим віком розуму", тобто не тільки у нас на Україні, а всюди. Цієї правди автор не міг заховати від читача і тому основна думка, на якій головною збудована вся його концепція "нової української ідеології", з перших же сторінок повисла в повітрі. Коли цілий 19 вік був "віком розуму" не тільки в нас, але й у інших народів, які не зважаючи на це, успішно закінчили свою визвольну боротьбу, а ми досі перебуваємо в неволі, — значить теза автора про негативну роль розуму неправдива, значить причини кволости нашого руху в 19 віці, як і наших невдач в час революції 1917 р., полягає не в пануванні розуму, а в чомусь іншому.

В чому саме? Крім історії самого українського народу, загальну відповідь на це знаходимо також в історії розвитку людського суспільства взагалі, зокрема ж в історії визвольних змагань різних народів. Давно доведено, що виключне панування "стихійних сил природи" є характеристичне тільки для первісної стадії розвитку людського суспільства. Лише первісна людина та первісна людська суспільність перебувають під виключним пануванням інстинктів та почувань. В кожному розвиненому суспільстві ми бачимо не те: поруч з стихійними силами тут діють ще інші сили, в яких виявляється свідомо думка людини. Поруч з інстинктами та почуваннями у розвиненої людини виникає потреба свідомого, розумового опанування громадського життя, потреба свідомо ставити собі цілі і свідомо йти до їх здійснення. Так замість чистої стихії виникають суспільні ідеї, як наслідок тісного співдіяння стихійної волі — інстинкту і волі свідомої — розуму.

"Протиставлення волі розумові, — писав О. Бочковський, — є соціологічне непорозуміння. Воля, як соціальний чинник, не мусить ще конче виключати розум. Воля без критики розуму — це сліпа стихія, більш руйницька, ніж творча. Генетично розум є пізнішим соціологічним фактором. Роль його критично-регулююча. Він прояснює, дисциплінує та направляє стихійну волю. Через це їхня синтеза й доповнення неминучі в інтересах людського розвитку та поступу. Поворот назад до гегемонії стихійної волі з виключенням розуму з громадського життя — це або дочасний соціальний атавізм, або початок занепаду даної історичної доби".²⁾

²⁾ О. Бочковський: Сучасний "націоналізм" як світова загроза (Соц.-Демократ, ч.ХІІІ-ХІУ, 1933).

Ніхто не стане заперечувати значіння та ролі стихійної чи ірраціональної волі в житті людини і людських суспільств. Але ця роля не та, яку слідом за різними чужими ідеологами проповідує автор "Націоналізму". "Стихій — на" воля і воля "свідома", почуття і холодний розум, ірраціональне і раціональне в житті як одиниць, так і людських суспільств перехресчуються на кожному кроці. Між обома існує тісний зв'язок, обидва взаємно себе доповнюють, а не панують один над другим.

Тому і в нашу добу новочасних ідей, в яких розум панує не менше, як почуття, такі ідеї, як свобода людини, демократія, соціалізм, органічно зв'язані з розвитком сучасних суспільств. Як колись в часи середньовіччя релігія, так тепер ці ідеї відіграють роллю великих двигачючих чинників в розвитку народів і цілого людства. Їх не можна знищити насильно, ані заборонити без шкоди для життя нації чи держави. В сучасному суспільстві можуть існувати різні ідеї і різні погляди на способи та методи організації громадського і державного життя, але в національно-визвольній боротьбі рішає не це. Рішає загальний стан суспільства, загальна підготованість нації і її провідників.

Що в національно-визвольних рухах роля розуму не є руйнуюча, а будуюча і що успіх визвольної боротьби залежить не від переваги почуття над розумом, а, навпаки, від свідомости та загального культурного стану даного суспільства чи нації і їх провідних верств, — про це свідчить історія визвольних змагань майже всіх поневолених народів. Автор "Націоналізму" про ці народи не згадує ні словом. Він уникає правдивих аналогій, які говорять проти його тверджень. Тим часом для нас особливо повчальна історія визволення інших "плебейських" народів: фінів, латишів, чехів, тощо.

Приклад чеського визволення наочно показує неправильність та штучність цілої концепції автора "Націоналізму". Тому ми спинимося на ньому докладніше.

Подібно до українського чеський народ після поразки на Білій Горі р. 1620 (що своїми наслідками нагадує нашу Полтаву) політично занепавав майже на цілих 300 років. Як у нас російська, так у чехів запанувала мова німецька. Помічилися були міста, а з ними й вищі верстви народу. Ще незадовго перед революцією 1848 р. по-німецькому писали такі чеські провідники, як Коллар, Шафарик, Палацький. Нарешті революція 1848 р. пробудила чеський народ і вперше за 250 років поставила чеське питання на порядок денний. Було не малою національною подією, коли р. 1861, тобто

вже на 13-му році по революції, новообраний голова міста Праги привітав міську раду спочатку чеською, а потім німецькою мовою. Від часу революції починається доба швидкого відродження чеського народу. Головним центром національного руху стали органи місцевої самоуправи, головно міста. Поряд з чехізацією міст та поширенням освіти в народі почалася чехізація вищих верств суспільства, а також чехізація торгівлі, промисловости тощо. Таким чином на ґрунті конституційних прав, що принесла революція, чеському народові вдалося відродитися культурно (мова), соціально (вищі верстви, інтелігенція), економічно (торгівля і промисловість) і політично (партії) за яких 60-70 років. Аж після цього чехи спромоглися 1918 р. створити свою власну державу, за допомогою великих держав світу.

А як стояла справа з ідеологією чеського національного відродження?

Тут знаходимо майже повну аналогію з тим, що було у нас. Насамперед, всі чеські провідники, не виключаючи й Масарика, стояли на ґрунті федерації з Австрією. Вже під час революції 1848 р. в Празі відбувся перший слов'янський з'їзд, що дуже нагадував наш Київський "з'їзд поневолених народів" колишньої Росії, скликаний Українською Центральною Радою в кінці вересня 1917 року. Подібно до цього з'їзду, що висловився за перебудову Росії в федеративну державу, Празький з'їзд також в своєму маніфесті до народів Європи заявляв, що "в імені свободи, рівності і братерства" він домагається рівноправности для всіх народів, зокрема перетворення Австрійської держави в союз рівноправних народів. Крім Шафарика, що головував на з'їзді, активними учасниками з'їзду були також Палацький і другий чеський провідник Гавлічек, що стояли за федерацію з Австрією.

Характером своєї діяльності Гавлічек, цей найулюбленіший чеський провідник, в багатьох відношеннях нагадує нашого Драгоманова. Ціле своє життя він проповідував, що "тільки освічені народи можуть бути справді вільними" і що "свобода без освіти неможлива". Народну освіту він протиставляв радикалізмові і особливо революційним методам боротьби. Головним національним завданням він вважав поширення освіти в народі. "Ніяка сила в світі-писав він — не вдержить освіченого, благородного й хороброго народу в підданстві, в неволі".

Масарик все своє життя працював, нав'язуючи свої думки й погляди до поглядів Палацького і особливо Гавлічка та і інших "будителів" чеських. В своїй книзі "Чеське питання" в р. 1894 він про це писав: "Моїми національними вчите-

лями є Гавлічек, Палацький, Добровський. Вважаю, що вони правильно зрозуміли змісл нашої історії, і тому на їх основі можна продовжувати не сліпо, а розумно, з ясною свідомістю наших національних обов'язків, що випливають із зміслу нашої історії". Про федерацію з Австрією Масарик там же писав: "Програма Палацького є досі правильна. Цю програму приймаю без всяких застережень. Не тому, що не умію креслити мапи, а тому, що досить уважно студював історію і з неї тому навчився".

В ті часи, коли Масарик писав своє "Чеське питання", серед чеського суспільства було немало таких, що також захоплювалися "інстинктами", а не розумом. З приводу цього Масарик писав: "Сьогодні в політичних та журналістичних колах з захопленням посилаються на т.зв. національний здоровий інстинкт, на стихійні і подібні сили нації: оскільки політика є питанням сили, цей т.зв. національний інстинкт дуже дорогоцінна політична сила, і ми можемо радіти, якщо маємо тих сил якнайбільше. Але згідно з кожною психологією інстинкт мусить служити розумові, цілям. Тому, хто покликується на наші національні інстинкти, той мусить ті цілі мати, якщо не вірить, що сліпі інстинкти самі собою ведуть до цілей, про які ми навіть знати не мусимо.³⁾ Сьогодні така віра в політичний та історичний випадок дуже поширена. Я її не поділяю і вважаю за велике зло, а висновки про стихійні й подібні сили здебільшого це свідомство політичної та національної невідомости та неосвічености... Без тверезого розуму ми не зможемо уникнути плутанини і врешті морального підупаду, а підупали ми вже так далеко, що починаємо вже сперечатися про те, чи нам потрібні характери чи ясні голови".

Ці слова написані ніби сьогодні, хоч з того часу минуло вже більше, як півстоліття! Ні, автор "Націоналізму" Д. Донцов не проповідує нам ніякої "нової ідеології": його ідеологія така ж стара, як боротьба між освітою й темрявою.

Закінчуючи огляд ідеологічних поглядів своїх попередників — Добровського, Коллара, Палацького, Гавлічка, Масарик пише про чеську національну програму: "Вважаю політику за дуже важну річ, але для народу не за головну: головна й перша наша турбота мусить бути про політику внутрішню, про моральність та освітній поступ суспільства. Наша політика тільки на цій широкій основі культурної програми може бути успішна".

³⁾ Хіба ці слова не нагадують заклик Донцова до "пристрастей, які не знають жадних "чому"?"

І далі: "Я зазначив, що гуманітарною ідеєю ми нав'язали на свою минувшину і що гуманітарна програма дає змісл і санкцію всім нашим іншим національним змаганням. Гуманізм є наша остаточна національна і історична ціль, гуманізм є програма чеська... Гуманізм — це не сентименталізм, а праця і знову праця".

Така була національна ідеологія у чеських "будителів", і так ставились до неї ті, кому потім пощастило збудувати державу, що користувалася великими симпатіями в цілому культурному світі. Я навмисне навів ці витяги. З них ми бачимо, що ніяких теорій панування "спонтанної, безмотивної волі" у каменярів чеського відродження нема й сліду. Навпаки, всюди бачимо у них ті самі ідеї свободи, рівности, братерства народів, вселюдського поступу, моралі, гуманности — ідеї, проти яких автор "нової української ідеології" оголошує війну не на життя, а на смерть. Всюди бачимо, що минула доба нашого відродження мала ті самісінькі риси, що й початкова доба відродження у чехів.

І це зрозуміло: "Модерну націю на арену історії — пише О. Бочковський — вивела демократія. Завдяки демократії поневолені народи могли суспільно розкріпачитися, культурно самовизначитися й політично стати на шлях самостійницьких змагань. Через це зовсім зрозуміло, що національні рухи 19 віку ідеологічно стреміли до революційної демократії, визнаючи провідні її засади, а передусім гасло волі, братерства, рівности" (див. "Сучасний націоналізм, як світова загроза").

В іншому місці про початкову добу національного відродження поневолених народів Бочковський пише: "Інтелігенції припала велика національна каменярська праця в житті плебейських народів. Вона мусіла свідомо та програмово будити занедбаний і забутий свій народ, національно пригноблений, культурно обійдений... Історично чи не найстаршим чинником було духовенство, зокрема від часів реформації, що мало великий вплив на національне пробудження народів з боку мови. Там, де панує політична й національна неволя, церква довго є єдиним пристановищем забороненої мови, священик — активним борцем за національну своєрідність.

"Дальшим чинником у цім національно-визвольнім процесі була наука: археологія, історія, етнографія, мовознавство. Національні вчені цих фахів мусіли дати своєму народові рідну літературну мову, головне знаряддя культурного розвитку і поступу. Археологи та історики — віднайти в минулому докази його старовини, культурних змагань і надбань у давніх часах, щоб довести, що коли цей

нарід не був державно самостійний, то це не є ще доказом, що він не існував культурно-національно. Етнографи, фольклористи доводили його побуту й народню самобутність.

"З наукою поруч ішла література. Письменники взагалі, а особливо поет — це справді pontifex maximus поневоленого народу. Літературним архитвором часто починається або довершується національне відродження кріпацького народу. Красномовно це доводить історія пробудження та відродження українського народу: "Енеїда" Котляревського розпочала її, "Кобзар" Т. Шевченка був кульмінаційною її точкою... У цих перших фазах національного самоозначення, звичайно, буває багато захоплення, наївної віри, стихійного романтизму, що існує поза часом і реальними можливостями та виглядами. Але так це мусить бути, і в цьому саме сила кожного національного руху.⁴⁾

Отже, доба українського руху в 19 віці, подібно до тодішніх національно-визвольних рухів у інших недержавних народів, не була добою занепаду або виродження, як це проповідує Донцов, лише початковою фазою нашого відродження, добою перших після національного пробудження кроків і чинів в напрямі самоусвідомлення й самопізнання. Це не була доба "постепеновщини" та "провансальства" в тому значінні, як їх розуміє автор "Націоналізму", а доба може для нас сьогодні мало зрозумілої, але тоді найнеобхіднішої культурно-освітньої національної праці, що завжди характеризує собою початкові стадії відродження поневолених народів. Національно-революційні кроки у народів, що відроджуються, звичайно, починаються вже пізніше, на ґрунті цієї попередньої підготовчої культурницької праці і, само собою, в залежності від загальних політичних умов, в яких даному народові доводиться боротися за своє національне відродження.

Так було в багатьох інших поневолених народів, так було й у нас. Це був нормальний, природний розвиток, особливо коли взяти на увагу ті політичні умови життя під царським російським режимом, в яких доводилось діячам нашого відродження провадити свою працю. Тому "перевага розуму" і "занедбаність волевого імпульсу" тут були не при чім. Сам Донцов в одній з своїх публікацій в 1936 р. писав, що "національний ідеал виробляється рядом поколінь".

Очевидна річ, коли б успіх українського руху в 19 віці справді залежав лише від "волі" та "характерів", то їх у нас напевне не забракувало б. Адже ж не покався Шевченко і безстрашно пішов на заслання!

⁴⁾ Див. "Український інженер", Подєбради, 1931.

У своїй згаданій статті про "Сучасний націоналізм" О. Бочковський писав з приводу книги Донцова: "Ця книга — це скорше жовчний публіцистичний памфлет, ніж науково обґрунтований та усистематизований світогляд нового активістичного націоналізму. Сучасний воюючий націоналізм, забувши, згідно фальшуючи свої початки, заперечує всі творчі сили новочасного національного ренесансу та відкидає свою первісну ідеологію. Для нього це "націоналізм упадку або провансальства". Твердження щонайменше парадоксальне, бо загально відома річ, що розвиток не починається, але кінчається дегенерацією".

В якій мірі критика Донцовим діячів нашого відродження тенденційна і неправильна, видно напр. з таких його тверджень. Як ми бачили, сам голова боевої загально-російської революційної організації "Народная Воля", Желябов, визнавав Драгоманова за одного з найбільших революційних діячів тої доби в цілій Російській імперії, тим часом автор "Націоналізму" бештає Драгоманова за його... неревольюційність і закидає йому "політичне толстовство". Рівночасно він замовчує перед читачем той факт, що головню під впливом діяльності та ідей Драгоманова спочатку в Галичині повстала Українська Радикальна Партія, а потім на Вел. Україні — Революційна Українська Партія, діяльність якої сам Донцов називає героїчною. Чи це все було б можливо, коли б Драгоманів справді проповідував "політичне толстовство"?

Другий приклад. Критикуючи діячів українського відродження за їх проповідь ідей всесвітнього гуманізму, віри в поступ, загальне добро тощо, Донцов протиставляє їм згаданого італійського революційного діяча Мадзінія, як приклад для наслідування. Тим часом Мадзіні, як ми бачили, був таким же сином свого віку, як і Драгоманів: він був перейнятий ідеями гуманізму і вірив у можливість всесвітнього союзу людства в мабутньому. В загальній інструкції заснованого ним товариства "Молода Італія" говорилося, що це товариство є "братська асоціація італійців, які вірять в закон поступу і обов'язку".

В душі такої "об'єктивности" Донцов написав майже всю критику доби нашого відродження. З цього погляду спосіб оцінки чеського відродження Масариком мусів би бути повчальним для наших проповідників "нового національного духу". Масарик міг би також "рознести" ідеологів початкової доби чеського відродження, назвавши їх м'якотілими "постепенівцями", що крім освітнього ідеалу не мали нічого, не були революціонерами, проповідували гуманізм, єдність народів, федерацію з Австрією і т.д. і т.д. Масарик цього

не зробив. Його підхід до справи безсторонній. Наприклад, про революцію 1848 р. він одверто писав: "ми були для великої доби ще замалі". Для Масарика "постепеновці" Палацький і Гавлічек — не ідеологи упадку, "провансальства", а великі вчителі й батьки народу. Замість безоглядної критики своїх попередників, Масарик напр. написав велику двохтомову монографію про Гавлічка з вичерпною й безсторонньою оцінкою його діяльності. Ми ж, українці, досі не маємо порядної біографії Драгоманова, цього найосвіченішого з діячів старого українства, але "критиків" його маємо аж забагато.

Про українців Масарик якось сказав: "Хай докажуть, що вони вже дозрілі". Слова дуже поважні. Маючи перед собою приклад чеського визволення, не треба доводити, що народ, який цілі століття був у неволі, очевидно, потребує не один і не два роки для того, щоб знову стати на власні ноги, відродитися культурно, господарськи, соціально. Нація, що втратила свої вищі верстви, не в стані відразу утворити потрібні кадри інтелігенції, опанувати міста, перебрати до своїх рук ремісництво, промисловість, торгівлю, словом створити свою міцну та сильну провідну верству. До того часу, без всебічного культурного, господарського і політичного піднесення, нам ніякі теорії "сліпих інстинктів" не допоможуть.

І коли автор "Націоналізму" пише, що причиною "наших останніх катастроф" було "недорозвинення в нас емотивного первня", тобто брак захоплення, ентузіазму, патосу, то він глибоко помиляється. Він забуває про такі події, як Крути, протигетьманське повстання, Зимовий похід, Базар, нарешті ціла збройна боротьба рр. 1919-1921, з безконечними перипетіями на фронті, масовими селянськими повстаннями і т.д. Хіба там бракувало завзяття, віри, чуття, відданости? Хіба найкращі сини українського народу не гинули там сотками й тисячами з безмежною вірою в свою справу? Все це було. І все це пам'ятають ще живі активні учасники цих подій. Коли там чого й бракувало, то не почуття, а навпаки розуму, бракувало людей, свідомих національно й підготованих для виконання дуже складних організаційних завдань будування власної держави. Таких людей там, дійсно, бракувало. На всю Україну їх була жменька. Не вистачало людей для виконання найнеобхідніших функцій у процесі визвольної боротьби.

Як колись Чехія, так тепер Україна не була ще готова для великих подій. Хоч революція підняла пропор незалежної України, але ми ще були недалеко від того "первісного" стану, в якому нас застала революція. Ми гинули героїчно

в боях з ворогами України, але через загальну невідповідність ми терпіли катастрофу за катастрофою. Мало мати велику ідею, хоч би й овіяну революційним патосом, треба ще мати добре підготовані численні організаційні сили, щоб її здійснити. Таких сил Україна в той час ще не мала і не могла мати.

2. "Ініціативна меншість" і "творче насильство".

Не перебираючи ніякими засобами в боротьбі з демократичними ідеями і їх впливом на українське суспільство, автор "Націоналізму", між іншим, обвинувачує діячів нашого відродження, зокрема Драгоманова, що, мовляв, вони полишали "будову нового ладу" народній масі, але за низько ставили вагу й роллю провідних елементів у суспільстві. В дійсності проблема провідних сил могла стати на порядок денний в нашому суспільстві тільки після того, як український рух, під впливом революції, набрав масового всенародного характеру. Сам Донцов уперше почав писати про українську еліту лише в 1925 р., в своїй книзі "Націоналізм".

Як же вирішає цю проблему автор "нового українського світогляду"?

Як уже сказано, Донцов проповідує в своїй книзі організацію української провідної верстви в формі "ініціативної меншости". Ця ініціативна меншість повинна власною волею, хоч би й всупереч бажанням більшості, порядкувати своїм народом за допомогою "творчого насильства". Тільки активна меншість здатна порядкувати суспільством, а не народ, який є лише "сумою пасивних нулів".

Проповідуючи таким чином диктатуру меншости, замість демократії, Донцов зовсім забуває про все те, що він писав тому кілька років в "Підставах нашої політики". Він вже не говорить тут ні про орієнтацію на культурну Європу, ні про "вестернізацію" всього нашого життя. Все це вже не годиться до його нових моральних і політичних засад, що їх він поклав в основу своєї теорії українського націоналізму. Бо що таке західньо-європейська культура? Яка її основна прикмета і чим вона відрізняється від культури московської?

"Коли в наш час — писав П. Феденко в "Краківських Вістях" в 1944 р. — хтонебудь вимовляє слова "Західня Європа", "західньо-європейський", то треба виразно знати, що під цим розуміти. Багато з того, що думається у нас про Західню Європу, вже перейшло до давно минулого. А все ж таки, чи ще є та західня Європа, чи вже її нема? Хвилю-

вий влучно висловився: "орієнтація на психологічну Європу" Московська цензура не дала йому сказати того, що він думав і відчував. Те, до чого рвалася душа Хвильового, міститься в двох словах: "людська гідність".

"І Греція, і Рим, і Європа в середніх віках і в нових часах прямували до підвищення людської гідності. Московська царська держава була збудована на зразках східного абсолютизму, татарської орди. Царські піддані всі однаково звалися "государеві холопи" (раби). Цей холопський дух запанував і в Советській Росії під большевицькою диктатурою. Холопським духом большевицька Москва старалася заразити всю Європу і цілий світ. В боротьбі проти цієї загрози з Москви в Зах. Європі втрачено багато — багато політичних, культурних, моральних цінностей. Але центральна проблема європейської культури залишається та сама: лю д с ь к а г і д н і с ь т ь. З цього пішла боротьба проти мертвечини в релігії й церкві, проти деспотизму в науці, проти холопства, визиску та еґоїзму в державі й суспільстві.

"Європейство народів міряється їх здобутками в обороні персональної людської гідності. "Психологічна Європа" — це боротьба за людську гідність. Чим з більшою енергією будемо відстоювати свою власну і національну гідність, тим ближче будемо стояти до "психологічної Європи" і далі від холопства".

Цю основну засаду західньо-європейської культури Донцов рішуче відкинув у своїй теорії українського націоналізму. "Новий світогляд" Донцова вже не той, який він проповідував раніше. Тепер вже не свобода і демократія, що завжди йдуть в парі з ідеями гуманності, людяности, а навпаки "творче насильство" і безоглядна диктатура "меншости" над більшістю, дух національної виключности і нічим необмеженої національної експансії, разом з винищенням всіх сучасних рухів, зв'язаних з ідеями волі, рівности, вселюдського добра, правди — ось той єдиний спосіб, єдина зброя, за допомогою яких, на думку автора "Націоналізму", можна збудувати українську державу і зробити наш народ вільним і великим. "Мусимо змести з дороги — пише він — всі декадєнські доктрини, що заважають консолідації нації довкола одного ідеалу, всі ці лібералізми, демократизми, соціалізми, всесвітнянства, пацифізми" (245). І далі: "Всяка велика ідея є непримирима, безкомпромісова, брутальна, фанатична, аморальна" (200). Словом, не на розумі, а на стихійному, ірраціональному чиннику "повинен спиратися здоровий націоналізм" (159).

Як бачимо, погляд Донцова на провідну верству та її ідеологію тісно зв'язаний з його проповіддю панування

"безмотивної волі" і стихійних інстинктів. Це зрозуміло: всяка диктаторська "меншість" може панувати тільки при умові, що вона спирається на слухняну запаморочену масу. Через це кожна диктатура, з одного боку, намагається, за допомогою легенди, міту та інших подібних способів, розпалювати в народі "ірраціональні" хотіння та почування, а з другої — всіма силами провадить боротьбу з ідеями й поглядами, з якими зв'язаний розумний підхід до справи і значить можливість критики існуючих відносин в суспільстві і зокрема в монополюючій партії.

"Ця люта боротьба проти розуму, — писав Бочковський в своїй статті про сучасний націоналізм — що так характеристична для нового святогляду Донцова, не є випадковою річчю. Вона органічно вириває з самої істоти цього світогляду. Думка є найвластивішою ознакою людини. Cogito ergo sum (думаю, значить існую) — яскраво висловив цю позначку Декарт. Через думання людина стала Homo sapiens. Цим вона відрізнялася та еволюціонувала від своїх примітивних попередників. Думання — це передумовина людського критицизму і головний двигун людської культури та цивілізації. Але думання — органічно зв'язане з почуттям відповідальності. Це перше. А подруге: думання — по справедливому спостереженню Масарика — це здебільшого б о л ю ч и й процес. Вірити — а до того ще quia absurdum — це легше й головню особисто зовсім безвідповідальна річ, сліпа. Віра, як громадська метода, завжди була і є в інтересах пануючих інстинктів "ініціативної меншости", що воліє мати під собою інертну, некритичну масу, яка має слухняно виконувати всі накази та якій не вільно критикувати, себто "думати".

І далі: "Сучасний неонаціоналізм програмово — антипацифічний, протирозумовий, антигуманітарний, протидемократичний та аморальний. Він визнає лише боротьбу і категорично відкидає мир. Його політичним ідеалом є наука Гобса, за яким ці націоналісти віряють, що люди це немов вовки, які можуть тільки існувати в невпинній лютій боротьбі. Цей неонаціоналізм світоглядно є наявно реакційний. Його світогляд є сутосередньовічний і через те анахроністичний. Історія ніколи не повторюється. Зайво отже мріяти про поворот середньовіччя з усіма його культурними та громадськими атрибутами".

Проповідуючи "новий український націоналізм", Донцов, як бачимо, до подробиць списав свій "новий світогляд" у чужих авторів, про яких була мова вище. Ріжниця лише та, що чужі автори, складаючи свої ідеології, мали на увазі насамперед свої власні країни, з їх певними традиціями,

відносинами внутрішнього та зовнішнього життя і т. д. Донцов буде свою "нову ідеологію" цілком абстрактно, без якогобудь пов'язання її з українськими традиціями і українською дійсністю взагалі.

Правда, Донцов в своїй книзі заявляє: "Великий всеобіймаючий ідеал нації мусить черпати свій зміст не в відірваних засадах, лише в тайниках національної психіки, в потребах нації. На цім пристосуванні до вдачі і психіки нації повинні ми збудувати цілу нашу ідеологію. Нація в традиціях шукає свою відправну точку".

Але висловлюючи такі думки, автор разом з тим ні слова не пише про те, які ж в дійсності є ці "традиції" і про які саме наші національні ідеали й потреби вони нам говорять. В його книзі даремно будемо шукати хоч якихбудь даних про український характер або українські традиції. Вся книга "Націоналізм" збудована методом абстракції, чистої фантастики, повної відірваності від реального українського життя. Тому, говорячи про необхідність пристосування нашої національної ідеології до вдачі та психіки українського народу, автор в дійсності залишає свою ідеологію ніяк невплетеною в українську дійсність.

Це головна недолуга в концепції автора, і це робить його "Націоналізм" націоналізмом без національного змісту. Відцуравшись усіх українських ідеологій як в минулому, так і в сучасному, автор не міг створити ідеології, яка дійсно відповідала б традиціям і загальному духові нашого народу.

3. "Де шукати наших традицій"?

Під впливом критики, що одностайно закидала авторові "Націоналізму" повний безтрадиціоналізм, Донцов у 1938 р. публікує свою брошуру під назвою "Де шукати наших традицій"? Але в цій брошурі ідеолог українського націоналізму залишається таким же безтрадиціоналістом, як і в своїй попередній книзі. По суті кажучи, автор і не шукає тут ніяких дійсних українських традицій, він лише намагається для уґрунтування своєї теорії знайти в нашому історичному минулому, замість демократичних традицій, традиції... диктатури.

"В нашій сучасній тривожній добі, — пише він — подібний до віків 12 чи 17, бракує провідної верстви з світоглядом, рівнорядним до світогляду діячів тих віків."

Виходячи з такої думки, автор підбирає декілька різних цитат на доказ того, що, мовляв, наші предки були мудрі й хоробрі, любили дисципліну тощо, і на підставі цього прихо-

дить до висновку, що нібито той дух, який "одушевляв і окриляв" людей нашої давньої доби, якраз і є той дух, якого "бракує сучасній українській ідеї". А звідси робить дальший висновок: "Маємо шукати джерел для свого дійсного відродження" ніде, як тільки в "душах діячів тої давньої славної доби", бо, мовляв, світогляд і психіка наших "диких предків" були ті самі, за допомогою яких тепер порядкують в різних країнах диктатури. "Чому я, — пише він, — поруч з традиціями Хмеля, Володимира, Святослава, звертаю увагу напр. на італійського диктатора і на йому подібних "чужих"? Тому, що це типи і люди одного світогляду, одної психіки, яка в часи, коли ми ще не здегенерувалися, — була і наша психіка" (79).

Ось ті "традиції", які автор відшукав у нашій історії для підтвердження своєї теорії панування "ініціативної меншости" і стихійних інстинктів, а не розуму.

Як ми бачили, Липинський в своїх "Листах до братів-хліборобів", шукаючи аргументів для своєї клясократичної ідеології, прийшов до утотоження клясократії з італійською корпоративною системою. Тепер Донцов, намагаючись уґрунтувати свою теорію "нового українського націоналізму", не міг нічого іншого придумати, як порівняти Б. Хмельницького, Володимира Великого і Святослава з італійським диктатором Муссолінієм і іншими, "йому подібними".

На мові ідеолога українського націоналізму це зветься "шукати своїх історичних традицій в тайниках національної психіки"! В дійсності це показник повної безпомічності автора дати собі раду з нашими традиціями. Як знаємо, князі старої Київської держави не були ніякими диктаторами ні типу Муссоліні, ні "йому подібних". Навпаки, якраз через недостачу сильної влади ця держава ще до татарського погрому роспалася на окремі князівства і вже ніколи потім не відновилася як державна цілість. Сам автор брошури, цитуючи слова Літописця, пише, що одною з характеристичних рис Володимира була його "гуманність і добродетельність", отже прикмети зовсім не диктаторські. Не менша нісенітниця порівнювати Б. Хмельницького з різними сучасними диктаторами.

4. Донцов і його учні.

Свій "новий світогляд", абстрактний і відірваний від українського життя, Донцов ширив серед української молоді на західні землі і з причин, зазначених вгорі, мав успіх. Донцовський націоналізм залишався ідеологією Організації Українських Націоналістів (що повстала під його виливом)

аж до початку другої світової війни. Наші націоналісти зрозуміли пропаганду Донцова, з його захопленням "чинами" Мусоліні, як заклик до наслідування ідеології фашизму. Тому не задовольняючись абстрактною теорією Донцова, його прихильники почали самотужки шукати конкретизації його "програми" за допомогою теорії й практики італійського фашизму, тим більше, що саме в цей час (початок тридцятих років) італійський фашизм досягнув свого найбільшого розвитку.

Цей "ухил" учнів Донцова в бік італійського фашизму, з його державним синдикалізмом, особливо виразно позначився в книзі одного з тодішніх провідників українського націоналістичного руху М. Сциборського, що вийшла під назвою "Націократія" в 1937 р. Щоб показати, як на практиці сформулувались ідеї Донцова серед організованих націоналістів, мусимо коротко спинитися на головних тезах цієї книги.

На початку своєї книги Сциборський повторює основні думки Донцовського "Націоналізму", далі фактично проповідує державну систему італійського фашизму. "Фашизм (пише він) побудував свою філософію на признанні духа, волі та ідей, як рішачоючих чинників історичного розвитку. Фашизм та інші націоналістичні рухи поклали в основу своєї чинности принципи авторитарности нації, гієрархії, обов'язку і дисципліни. Їх ідеї, науку і досвід українська нація зобов'язана використати в процесі своєї державної розбудови. Проте будуча українська держава не буде ні фашистівською, ні націонал-соціалістичною. Український націоналізм, наближаючись своїм ідеологічним змістом до фашизму, є водночас рухом наскрізь оригінальним і від нікого незалежним. Він орієнтується лише на завдання власної нації".

І далі: "Український націоналізм змагає до створення політичного, соціального та господарського ладу самостійної української держави на принципах націократії. Націократичне розуміння нації, у відмінність до ідеології демократів і соціалістів, ґрунтується на спірітуально-волюнтаристичному світогляді, себто на такому, що головними підставами і двигунами життя нації уважає її дух (ідеї) і волю до творчости й боротьби. Ідеологія націоналізму є суцільна, неподільна, войовнича й непримирима; її немислимо узгіднювати з іншими ідеологіями. У виборі засобів визволення української нації націоналізм не обмежує себе ніякими "загально-людськими" приписами "справедливости", милосердя і гуманізму, уважаючи, що вони можливі до здійснення тільки в умовах взаємности".

Далі автор за основу своєї "націократичної" організації бере державний синдикалізм чи корпоративизм в тих його формах, в яких він існував тоді в фашистівській Італії.⁵⁾ Тому "націократія" Сциборського дуже нагадує "клясократію" Липинського. Так, напр. подібно до Липинського Сциборський виходить з тої засади, що нація "у своїй духовій і фізичній істоті є "організм", тому і своїм окремим складникам — соціальним групам чи клясам вона в кожную історичну добу розвитку надає також "органічний характер". Соціальні групи нації — це "органічні спільноти". І ось ці "органічні" соціальні групи української нації, як обітництво, продукційна інтелігенція, ремісництво, власники торговельних і промислових приватних підприємств тощо, автор бере за "фундамент" суспільно-господарської і політичної організації "націократії".

Так само, подібно до Липинського, автор заперечує "право окремих соціальних груп на монопольне панування в державі і на експлуатацію суспільства". Розв'язання соціальних проблем він переносить в площину "національної солідарності". Державу і її владу мають персоніфікувати "не клясові і узурпаторські кліки, а ціле національне суспільство", зорганізоване в формах, що рахуються з його органічним розподілом на окремі соціальні групи. Цєю формою суспільної організації "є для націократії — державний синдикалізм".

Державний синдикалізм "перетворює саму державу в спілку працюючих". Усі "органічні клітини" (виробничі групи) організуються в синдикати (спілки), що "підпорядковуються кермуючій контролі держави".

Забезпечуючи таким способом "свою надклясову суть, націократія відкидає участь політичних партій в державному управлінні". Місце партій займуть синдикати, тобто професійні об'єднання. Синдикати, разом зі своїми господарськими радами, визначатимуть у виборчих округах кандидатів до загально-державної законодавчої установи — Державної Ради. Посли до Державної Ради обиратимуться прямим, загальним, рівним і таємним голосуванням.

Націократія, на думку автора, "солідаризує на національнім ідеалі всі органічні складники нації в одну духово-політичну цілість", тому "національна солідарність тут стає абсурдом". Від об'єднання націоналістів з іншими українськими політичними угрупованнями — пише він — "наша зовнішня відбороність не побільшилась би. Навпаки, така

⁵⁾ Як відомо, ніякої "націократії" в формі державного синдикалізму чи корпоратизму Донцов не проповідував.

неприродна спільність могла б лише послабити визвольний рух, розпорошуючи силу й моральну потугу самого націоналізму. Його ідейний, безкомпромісовий, бойовий порив міг би бути тоді обезкровлений”.

Отже "націократія" Сциборського по суті мало чим відрізняється від "клясократії" Липинського, бо обидва автори уклали свої концепції під впливом ідеології італійського фашизму. Не вважаючи на все це, автор "націократії" закінчує свою книгу такими наївними твердженнями. Націократія, на його думку, суттєво відрізняється не тільки від демократії, але й від італійського фашизму. Мовляв, італійський фашизм є надто централістичний у формуванні законодавчих установ, а націократія цієї хибі нібито не буде мати. На чолі націократичної державної організації стоятиме Голова держави, що не буде "ані диктатор, ані президент демократичної республіки. Це буде Вождь Нації, найкращий з найкращих її синів, що силою загального довіря нації та правом своїх внутрішніх властивостей триматиме в своїх руках владу в державі". Український націоналізм "усвідомлює собі небезпеку самоконсервації диктатури", тому він визнає диктатуру "не за незмінний принцип, лише за тимчасову методу". Взагалі націократична Україна буде "авторитарною та унітарною, але в належній мірі й децентралізованою республікою, що всіма елементами свого устрою відповідатиме істоті націократії, як режиму панування цілої нації у власній державі”.

Як бачимо, "націократія" Сциборського відрізняється від "клясократії" Липинського головним чином тим, що згідно з концепцією Липинського на чолі держави мав би стояти "Трудовий Монарх", а за програмою Сциборського — "Вождь Нації". Крім того, Липинський запевняє, що Трудова Монархія це не диктатура, тоді як Сциборський, всупеч своєму твердженню, що "Вождь Нації" не буде диктатором, врешті признається, що націократія це — диктатура. Поза цим в основі обох концепцій лежить наївна віра в те, що модерну українську державу, з корпоративним устроєм, можна створити без примусу, тобто за добровільною згодою самого суспільства.⁶⁾

⁶⁾ Слід зазначити, що основні думки Сциборського поділяються ще й тепер деякими провідниками сучасного українського націоналізму. Так, напр. П. Боярський в своїх книгах "Національний солідаризм" (1946) і "Українська внутрішня політика ОУН" (1947) по суті проповідує думки Сциборського, з тою лише різницею, що він називає свою концепцію не "націократія", а "національний солідаризм". Згідно з системою, яку проповідує автор у цих своїх книгах, політичні партії так само, як і при "націократії", "не можуть заступати фахово-станових організацій та обороняти інтереси станів і

З цього погляду Донцов, при всій абстрактності своїх поглядів, безсумнівно, краще, ніж Липинський або його згадані учні, зрозумів, що ніякого державного устрою, основаного на знищенні демократії, неможливо створити інакше як тільки шляхом кривавої диктатури і насильства. Не вважаючи на це, Донцов, як видно з книги Сциборського, вже в кінці 30-х років втратив свій попередній вплив на націоналістів. "Донцов, — пише один з його прихильників — опинився поза рухом, в кожному разі поза Організацією Українських Націоналістів. Донцов не лише не прикладав рук до реалізації голошених ним ідей, але не уточнив їх в формі політичної чи соціальної програми. Він кидав гасла, витворював настрої і на тім обмежувався, полишаючи на боці питання способів і шляхів здійснення його ідей, питання практичної політики й тактики".⁷⁾

Наслідки такої безвідповідальної пропаганди Донцова були для націоналістичної молоді просто згубні. Особливо в Галичині та на Волині, де Донцовщина, як про це вже сказано, знайшла для себе особливо сприятливий ґрунт під польським окупаційним режимом, ця пропаганда ширилась безборонно. Ось напр. що пише один з активних учасників Організації Українських Націоналістів про ідеологію та характер діяльності цієї організації, що повстала під впливом Донцова: "ОУН (Українська Організація Націоналістів)" — це дитина Галичини, а головно галицького села. Правда, народилася вона як краєвий рух (ОУН на еміграції не беремо

громадян". правда, крім представників фахово-станових організацій, до законодавчих палат мають входити також представники двох партій як виразниць "двох головних світоглядів — матеріалістичного і волюнтаристично-ідеалістичного". Але завдання цих партій обмежені: вони мають служити "світогляднополітичному освітлюванню й вихованню народніх мас" і допомагати при ухваленні законів у палатах "своїми світоглядно-політичними вимогами".

Подібно до Сциборського автор стоїть за "вождівство" і за "національну диктатуру" як тимчасову систему лише "на час національної революції". Автор вірить також в те, що диктатура з системою національного солідаризму, тобто фактично з корпоративним устроєм, може повстати без насильства й терору, шляхом добровільної "солідарности" всіх членів суспільства.

Всю цю мішанину думок Липинського, Сциборського і своїх власних автор закінчує словами: "Таким шляхом виникає органічно побудована справжня Трудова Народоправна Держава". Разом з тим автор "непомільним" тоном заявляє: "Жоден український світогляд і політичний рух не є так чисто український, як чисто українським є український націоналізм і націоналістичний рух". В якій мірі ці твердження не відповідають правді, видно з усього того, що було сказано про теорії Липинського і Донцова. Від них черпають свою ідеологію наші теперішні теоретики націоналізму.

⁷⁾ Див. празький місячник "Пробоем", 1943, кн. 3.

тут під увагу) у Львові, серед студенських гуртків, як наслідок впливів Донцова. Але мало-помалу цей рух стає масовим рухом галицького, а почасти й волинського села. В основі націоналістичної публіцистики тих часів лежала критика демократії й соціалізму, головних, як тоді вірили, винуватців програної нашої національної боротьби. Далі орієнтація на Європу, хоч на ділі була це орієнтація на фашистівську ідеологію. Так націоналістичний рух дійшов до заперечення соціального й політичного змісту революції 1917 р. і цим самим відчуження від Наддніпрянщини”.

І далі: “Ідеологічною основою західньо-українського націоналізму був культ сліпих стихійних масових емоцій. Раціональний момент був офіційно виключений з ідеології і життя. Навіть політика галицького національного підпілля зводилася до розбурхування пристрастей мас і до непередуманих відрухових акцій. Не було вміння скорегувати ці пристрасті в бажаному й доцільному напрямі. Це доводило до блискучого самозгорання і цілого руху, і його молодих носіїв. Дійсність польського гніту звернула всю увагу красної ОУН беззастережно і виключно в протипольському напрямі. Це була політично сліпа вулиця, що з неї виходу не було. В цій сліпій вулиці галицько-волинського провінціалізму — головна причина пізнішого політичного виродження руху” (Наша Боротьба, 1946, ч.3).

Так само другий активний учасник ОУН про цю добу пише: “Не присвоївши ніякої чіткої політичної концепції, упростивши великі проблеми всеукраїнської революції, ОУН цілком заборбувалася технікою боротьби в малих, ні соціально, ні політично не скомплікованих умовах “Річи Посполитої”, деградувалася як революційна політична сила. Вона все більше набирала льокального характеру, а у зв'язку з цим і типowo дрібноміщанського революціонізму, що починався і кінчався тільки на методиці, що так дуже близьке було галицькому селові, яке має високий патріотизм, але не переходило ніяких соціальних зрушень, а ні твердої політичної школи життя. В основі всього лежала щира воля боротись за самостійну соборну українську державу, було багато безприкладного героїзму й посвяти, але весь цей золотий капітал розтрачувався й нівечився його політичним примітивізмом” (там же, ч.2).

В такому стані находився український націоналістичний рух перед вибухом другої світової війни. А коли почалася війна, то спочатку в 1941 р. доходить до розколу серед українських націоналістів на дві окремі організації — т.зв. мельниківців і бандерівців, а весною 1942 р., на ґрунті ідеологічних розходжень, з групи бандерівців виступають члени

опозиції, під проводом Івана Мітринги, і створюють свою окрему "Українську революційну партію робітників і селян", що незабаром перейменовується в "Українську Народньо-Демократичну Партію". Ця група пізніше, разом з соціалістично настроєними елементами нової еміграції з Наддніпрянської України, утворила Українську Революційно-Демократичну Партію.

В цей час Донцов у 1944 р. видає свою нову книгу "Дух нашої давнини" з піднаголовком "Традиціоналізм".

5. Поворот Донцова до царських традицій.

В своїй новій книжці Донцов займається головно проблемою української провідної верстви з погляду "гієрархізованої" організації суспільства. Вже в передмові до цієї книги автор рішуче відхрещується від своєї дитини "націократії" Сциборського. В не менш рішучій формі він відмежовується також від "клясократії" Липинського, але... тільки на словах. На ділі ж в цій своїй книзі він зовсім недвозначно еволюціонує в бік консервативної ідеології Липинського, яку раніше завзято поборював: він піддається тій самій тузі за давнім минулим, що є характеристична для ідеолога "Трудової Монархії". Так, напр. в цій своїй книзі Донцов пише:

"Вивести країну з руїни потрафить лише нова панівна каста. Не з традиціями плебса, черні, що думає про свої загумінкові справи й шукає звичайно охорони і протекції сильнішого, а з традиціями наших старих панівних верств, з прикметами каст володарських, готових власною волею і думкою зорганізувати країну і які мають до того амбіцію, мудрість і силу. Лише в прикметах, життєвм стилі володарських верств князівські Руси, литовсько-руського лицарства й козацької старшини може спустошена країна знайти спасенний вихід" (63).

Як бачимо, Донцов по суті повторює тут одну з головних тез Липинського, яку він висловив у своїх "Листах" словами: "Нема іншого виходу з нашої національної трагедії і нашої споконвічної руїни, як тільки ідеологічне та організаційне відродження українського консерватизму" (519). Цю орієнтацію на український консерватизм, на старі "володарські" верстви власне проповідує в своїй новій книзі Донцов у формі т.зв. "гієрархізованої суспільности".

Майже з певністю можна сказати, що коли б під час другої світової війни події розвивалися на користь диктаторських режимів, що панували тоді в Італії та Німеччині, то ідеолог українського націоналізму не став би міняти свого

"світогляду". З попередньої публіцистичної діяльності Донцова знаємо, що він ніколи не визначався сталістю своїх поглядів. В протилежність до Липинського, який все такий мав певний світогляд, Донцов, як правило, проповідує лише те, що сьогодні є модне і може мати успіх. Пропаганда тих чи інших ідей для нього не є ніяка відповідальна праця, це просто журналістичний спорт, жадоба популярності — не більше. Занадто вже він легко й недобросовісно грається з тими різними ідеями і також з цитатами.⁸⁾

Та сталося так, що під час другої світової війни тоталітарні режими в Зах. Європі, можна сказати, досягнули найбільших успіхів і стали наближатися до свого банкрутства. В цих умовах Донцов швидко переорієнтовується, кидає свою орієнтацію на зах.-європейські диктаторські режими і починає захоплюватися абсолютистичними традиціями старої царської і сучасної диктаторської Росії. Поки західно-європейські диктатури імпонували йому своєю силою та впливами, він переписував ідеологію у італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму і радив нам учитися у них "державної мудрости". А коли ці диктатури почали тріщати й подати, він зараз же почав шукати "нових шляхів".

Звичайно, як і в своїх попередніх публікаціях, Донцов також в цій книзі залишається вірний своїй методи: він не зв'язує своїх думок і поглядів з якоюсь конкретною політичною платформою або державною системою. В цім відношенні він хитріший за Липинського: своїх думок і поглядів він ніколи не висловлює і не конкретизує до кінця, бо так легше впливати на малокритичного читача. Так і в цій книзі він проповідує свою "гієрархізовану суспільність" в дуже загальних, туманних рисах, підкреслюючи недвозначно лише один момент: "гієрархізована суспільність" має базуватися вже не на прикладах сучасних зах.-європейських диктатур, а на зразках тої східної деспотії, що показала себе сильнішою в боротьбі з зах.-європейським тоталітаризмом.

⁸⁾ Автор цих рядків мав нагоду сам переконатися, як Донцов грубо фальшує чужі думки і коли йому не вистачає цитат, вигадує. Працюючи в 1921 р. над своєю книгою "Большевизм і окупація України", я зацікавився одною цитатою в книзі Донцова "Підстави нашої політики" (стор. 66), що саме тоді вийшла. Це мав бути витяг з промови Леніна на другому з'їзді російської соц.-демократичної партії з 1903 р., зроблений на підставі друкованих "Протоколів" цього з'їзду, з зазначенням сторінки і т.д.

Але коли я переглянув ці "Протоколи", то не знайшов там навіть натяку на той зміст, що його вклав Донцов у свою вигадану "цитату". Про це я написав у своїй книзі. Донцов ні тоді, ні пізніше навіть не пробував вияснити цю прикру історію. Він просто замовчав і спокійно продовжував дальші подібні фальшування і перекручування, для запоморочування своїх наївних читачів.

Як відомо, "хрещеним батьком" усіх тоталітарних режимів у Зах. Європі був Ленін, творець російської большевицької диктатури. Ленін зробив найбільше для руїни демократії в світі. Большевизм привів до катастрофи демократію в Угорщині, в Італії, в Болгарії, в Югославії, в Німеччині і інших країнах. Провідники фашизму і націонал-соціалізму вчилися в російських большевиків системи організації й терору. Історики сучасних політичних рухів одноставно вказують на певну спорідненість між большевизмом і фашизмом та націонал-соціалізмом, як і іншими тоталітарними режимами щодо метод і способів, яких вони вживають. Зокрема ця спорідненість є в способі організації провідної верстви: при всіх сучасних диктатурах ця верства — це урядова, монополююча правляча партія, що складається порівняно з малого і строго просіяного числа людей; вона поповнюється більш-менш з усіх верств суспільства, але переважно з приєднаних до неї союзів молоді, і творить собою єдиний, позаконкурентний резервуар для обсадження керівних державних урядів. Іншими словами, провідна верства в диктаторських режимах — це фактично Орден або упривілейована каста людей, що в тоталітарних державах займає становище, подібне до того, як займала шляхта в 18 віці. В такій формі провідна верства існувала в фашистівській Італії і нацистичній Німеччині, в такій же формі, тільки більш розвиненій і скристалізованій, вона існує досі в Советській Росії.

І ось на цих зразках диктаторськи правлячої московської касты Донцов будує свою нову теорію "гієрархізованої суспільности". Він цілком виразно захоплюється "традиціями питомого Росії історичного устрою абсолютизму й сильної, окремої від маси, провідної верстви" (стор. 8).

В першій частині своєї книги автор спинається на причинах упадку різних держав і народів. В другій частині розвиває свою основну тезу про необхідність встановлення у нас і в цілій Європі "гієрархізованої суспільности", з кастовою організацією провідної верстви.

В чому суть нової теорії Донцова.

"Ідеї цієї книги — пише Донцов — засадничо інші від пануючих ідей демократії, клясократії або націократії. Цим ідеям протиставляю ідею гієрархізованої суспільности. Нам треба відродити в нашій провідній верстві її окремих дух, опертий на давніх традиціях історичних, овієних ідеєю гієрархізованої суспільности, з окремою верствою "луччих людей", як правлячою верствою з духом давнього героїзму, рівнорядною силою ворожим нам силам Росії, чужого ідеала масовости і пересічности, що їх приніс 19. вік. Базою

творення цієї верстви має бути не маса (демократія), ані та чи інша кляса (хліборобська "клясократія"), ані партійно-політична програма (націократична монопартія), лише "каста "луччих людей", оперта на засаді суворого добру й чистки. Репрезентувати націю має не "трудова інтелігенція", не кляса хліборобів, не монопартія, лише окрема верства "луччих людей", що має вийти не з вибору, а з добору. Ні демократія, ні клясократія, ні націократія, лише аристократія, каста ліпших людей".

І далі: "Під правлячою кастою, під аристократією розумію щось подібне до Ордену, окрему полжженням у суспільстві й духом верству "луччих людей", яка поповнювалася б вихідними з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших, а з другої сторони — суворим перецідженням, "чисткою" охороняла б свою духову й моральну вищість" (стор. 6-7).

Як бачимо, Донцов буде свою нову теорію на тих же абстрактних засадах, як і теорію "Націоналізму". Відомо, що ще грецький філософ Платон проповідував ідею, що державою мають правити "кращі", "наймудріші". Але висловити таку думку ще не значить вирішити проблему проведу для даного суспільства. Провідні верстви не творяться на підставі лише тих чи інших ідей і бажань. Склад еліти, її форма, як і загальний дух чи психологічне наставлення залежать в першій мірі від загального стану суспільства, його традицій і тих внутрішніх відносин, що панують в ньому в дану історичну добу. Але для Донцова "закони не писані", свою нову теорію він буде знову майже виключно на цитатах чужих авторів, а не на підставі безсторонньої оцінки українського минулого й сучасного. Врешті сама ідея "гієрархізованої суспільности" не являє собою нічого нового. Ця ідея була головною програмовою точкою італійського фашизму і багатьох інших протидемократичних рухів. Також пануючий в советській Росії режим фактично оснований на гієрархічній засаді.

Нічого дивного, що уґрунтування своєї нової теорії автор починає цитатами... з творів еспанського націоналістичного філософа Ортеґи. Мовляв, цей філософ каже, що "маркантною рисою нашої доби є бунт мас", тобто бажання широких народніх мас прилучитися до активної участі в громадському житті нації. І ось цей "бунт мас" нібито утворив провалля між сучасним демократичним світом і світом ідей давніх епох, коли провідною верствою була окрема від маси верства — аристократія. Тепер же на місце провідної верстви "вдерлася маса".

Угрунтовуючи свою теорію, Донцов вказує на Фридриха Ніцше, у якого він запозичив ідею культу первісних, стихійних сил людини, культу сильної індивідуальності, протиставленої масі. "Вже в 80-х роках минулого століття (пише він) Ніцше підносив свій надхненний голос проти нових, демократичних "панів". Протиставляв їм тип і стиль давніх європейських еліт, стиль вікінгів, арабської, японської і гомерівської аристократії. Нападав на такі демократичні установи, як загальне виборче право, називаючи демократію — історичною формою занепаду держави".

Цитуючи різних авторів 19 віку, Донцов зазначає, що, мовляв, вони передбачали цей теперішній "залив громадського життя юрбою".

Словом, вже "від 1789 р., особливо в другій половині 19 віку почалася та культурно-політична криза Європи, яка в наші дні прийняла вигляд катастрофи. Причина цієї кризи лежить у "бунті мас", в тім, що поволі почав падати і вирождуватися давній гієрархічно-кастовий уклад європейського життя; в тім, що на зміну давньої шляхетської провідної касті почала грати ролю суспільної верхівки в європейських суспільностях — в одних менше, в других більше — маса".

І далі: "Давній устрій Європи спирався на "трьох китах", які в мові тої нації, яка надавала колись тон цілому суспільному життю Європи, називалися: Dieu, roi et chevalier (Бог, король і лицар) ... Усунувши "царів, панів і півів", демократія на їх місце не поставила відповідно приготованої правлячої верстви, яка походженням, традиціями, довгим вихованням і заправлюванням до свого діла, відповідними прикметами духа (шляхетністю, мудрістю і мужністю) могла б гідно перейняти завдання усуненої верхівки" (стор. 244).

Змалювавши так причини "культурно-політичної" кризи Європи, Донцов на прикінці своєї книги пише: "Хто хоче воскресити давнину, той мусить воскресити її чесноти і створити касту подібну її касті, як створили козаки касту, подібну стародружинницькій касті старого Києва ... Большевизм, підбиваючи Україну, виявив таку енергію, таку масу чортівської винахідливості, безоглядної консеквенції, диявольської хитрості, необиякого державницького сприту, від якого заносить духом Івана Грозного і Петра I, що розірвати цю сполуку потрапить лише нація, що буде обдарована провідною кастою з рівносилою енергією, завзяттям і мудрістю. Коли нація протиставить Петрам і Сталінім рівнорядну розмах м касту провідників. Взрців тої касті ми не знайдемо в демократії, лише в великих тінях нашої ге-

роїчної доби, її чеснотах, її культурі, її мріях і плянах, її місії, в душі нашого історичного традиціоналізму” (259).

З цих слів ясно видно, які саме зміни відбулися в поглядах Донцова. Як бачимо, він і в цій книзі шукає зразків для української еліти в ”великих тінях” нашого давнього минулого. Але цим ”тіням” він приписує вже не ті прикмети, які він знаходив у них, коли ще захоплювався ”чинами” Мусоліні й Гітлера. Тепер, згідно з новою теорією автора, ”дух нашого історичного традиціоналізму” є інший, Це вже не дух ”італійського диктатора і йому подібних”, а дух московських самодержавних царів і сучасних большевицьких диктаторів: дух Івана Грозного, Петра І і Сталіна!

Іншими словами, замість наших національних традицій, автор кличе нас до традицій московських.

Що такий ”традиціоналізм” різко розходиться з тим, що Донцов проповідував раніше, видно з того, що напр. в р. 1936 він писав: ”Нація — це те, що протиставляє себе своїм сусідам географічно, історично і політично... Коли перетяті вузли, що лучать нас з минулим, тоді різниці між нами і не нами затерті”.

Подібно до Липинського, Донцов, застосовуючи свою абстрактну теорію до української дійсності, довів її до абсурду. Замість того, щоб показати нашому суспільству реальний шлях, як організувати свої сили для дальшого ведення своєї визвольної боротьби, він, наплодивши безліч всяких ”нових”, ”непомильних” ідей і теорій, врешті договорився до таких ”взірців” організації українських провідних сил, які не мають нічого спільного ні з нашими традиціями, ні з нашими дійсними визвольними завданнями й цілями. Ще не так давно він проповідував орієнтацію на наше ”темне середньовіччя”. Тепер він іде далі і радить нам учитися ”енергії, завзяттю і мудрості” не в кого іншого, як у колишніх і теперішніх самодержців і деспотів.

Захопившись чужими нам традиціями ”абсолютизму й сильної, окремої від маси, провідної верстви”, ідеолог ”нового українського націоналізму” не витримав послідовної протимосковської лінії, з якої почав свою пропаганду, і яка є єдино правильною й реальною для визволення нашого народу.

VI. ЩО Є СПІЛЬНЕ В ІДЕОЛОГІЯХ В. ЛИПІНСЬКОГО І Д. ДОНЦОВА?

Les extrêmes se touchent (крайності
сходяться).

Французька приказка.

Заслуга Липинського і Донцова в тому, що вони перші після революції 1917 року поставили на ширшу плятформу обговорення проблеми українського визволення, зокрема проблеми української еліти, в нашій політичній літературі. Але обидва вони підійшли до вирішення цих проблем не з погляду фактичного стану й потреб нашого суспільства, а головню під впливом різних відірваних від нашого життя і чужих нам теорій. Обидва вони майже не брали на увагу ні господарських, ні соціальних та політичних умов розвитку нашого суспільства. Свої теорії писали переважно за чужими взірцями та за допомогою власної фантазії. Через це їх ідеології не могли мати конструктивного впливу на наше суспільство; своєю безоглядною несправедливою критикою всього новочасного українського руху вони підривали й ослаблювали наші молоді національні сили і тим гальмували або й зовсім затримували органічний, безперервний розвиток наших провідних елементів.

Правда, вплив Липинського і Донцова був неоднаковий на наше суспільство. Пропаганда Донцова мала незрівняно більший успіх, ніж пропаганда Липинського. З другого боку, Донцов своєю пропагандою, безсумнівно, спричинився до найбільш деструктивного впливу, особливо на молодь. Липинський своєю консервативною, отже немодерною й до того ще тяжкою для зрозуміння ідеологією лишав туман у головах читачів, і на тому власне кінчався від'ємний вплив його "Листів". Значно глибші й небезпечніші наслідки мала пропаганда Донцова. Проповідуючи "безмотивні" інстинкти,

алогізм та аморальність, він не тільки сіяв хаос думок, але й основно руйнував психіку тих, хто йшов за його пропагандою. Прикриваючись Ніцшевим гаслом "моралі сильних", він фактично проповідував "мораль диких", сіяв духову й моральну розгнузданість, учив нашу молодь уживати життя для власної насолоди, "розкошувати щастям свого Я навіть коштом Ти" і т.д.¹⁾ Власне цєю проповіддю аморалізму і алогізму ідеолог українського націоналізму заподіяв найбільшій шкоду нашому суспільству.

Поза цим всім Липинський і Донцов були до певної міри виразниками настроїв і поглядів тої переходної доби, між двома світовими війнами, коли західньо-європейське суспільство переживало певну політичну кризу, і увага та симпатії багатьох ідеологів, при шуканні "нових шляхів", були звернені більше на минуле історичного розвитку, ніж на його сучасне. Тому поруч з певними, іноді навіть досить глибокими, розходженнями в ідеологіях Липинського і Донцова, ми рівночасно знаходимо в них не мало таких спільних рис, що якраз були характеристичні для "нових" ідеологій тої доби.

Насамперед Липинський і Донцов — засадничі противники демократичного ладу. Звідси їх намагання всякими способами здискредитувати українську демократичну ідеологію шляхом безогляної упередженої критики українського демократичного руху як в добу нашого відродження в 19 віці, так і в час революції 1917 року. Як ми бачили, різко проти демократичне наставлення є характеристичне для всіх ідеологів, у яких Липинський і Донцов запозичали основні думки своїх політичних концепцій. Так, напр. ідеолог французького консерватизму Моррас, як уже сказано, в своїй критиці демократичного ладу дійшов бур навіть до заперечення національного характеру великої французької революції і її ідей. Так само ідеолог італійського націоналізму, потім прихильних фашизму, Альфредо Рокко, з тих же причин визнавав італійське національне відродження тільки на половину національним.²⁾ Більше того. "Фашизм — пише О. Бочковський — перекреслив і згнатьбив не лише всі провідні ідеї італійського національного "risorgimento", але рівночасно він є також повним запереченням італійської національної традиції взагалі." (Нац. пробудження, стор. 4). Подібного становища додержуються також Липинський і Донцов супроти українського національного відродження, оскільки воно відбувалося під демокра-

¹⁾ Див. "Націоналізм", стор. 119.

²⁾ A. Rocco: La dottrina politica del fascismo, Roma 1925.

тичними гаслами. Для Донцова доба нашого відродження — це доба національного "занепаду", "виродження", а для Липинського ця доба взагалі ніби не існує.

Липинський і Донцов в різних формах, але фактично проповідують диктаторську форму влади, бо без насильства й терору ніякої "клясократії", ні "гієрархізованої суспільности" збудувати не можна. Правда, Липинський весь час намагається відмежуватися як від демократії, так і від диктатури. Але все це тільки в теорії. А коли він від теорії переходить до практики, то ця різниця між ним і Донцовим майже зникає: обидва вони врешті опиняються в таборі тих, що звеличували чини Леніна, Мусоліні та інших сучасних диктаторів. З другого боку, Донцов напр. часто і з захопленням цитує Барреса і Морраса, відомих ідеологів французького монархістичного консерватизму.

В не меншій мірі спільне для Липинського і Донцова також те, що вони за прикладом різних інших протидемократичних ідеологів надають велике, майже рішальне значіння в поведінці й чинності людей стихійним, ірраціональним інстинктам і почуванням, а розум ставлять на задне місце. Донцов напр. пише: "Ідеї не правлять ані не перевертають світом. Силу ідеям надає завжди сила емоційного підкладу, якому ідеї служать тільки шатами" (Провід і маса, 1930). Так само Липинський твердить, що "громадські переконання і громадські діла залежать в першій мірі від нелогічних, стихійних, ірраціональних хотінь" (212). Різниця між Липинським і Донцовим лише та, що у Липинського, як пише один з критиків Донцова, "раціональному, як механічному первневі, протиставляється ірраціональне як життєве, органічне", у Донцова ж ірраціоналізм, а разом з ним алогізм висовуються як світогляд, вони "вивищуються понад усі раціональні первні життя і душі, а аморалізм стає політичною і журналістичною метою".³⁾

Липинський і Донцов намагаються уґрунтувати свої теорії, покликаючись на наші давні традиції. Але фактично вони беруть з нашого минулого лише те, що їм потрібне для уґрунтування своїх абстрактних теорій. Дійсні українські традиції, які не милі їхнім реакційним доктринам, для них не існують. До якої міри Липинський і Донцов тенденційно трактують наші традиції, видно з того, що кожний з них по своєму освітлює нашу минувшину. Напр. Липинський за вихідну точку для своєї клясократії бере становий лад часів Б.

³⁾ Див. М. Шлемкевич: "Українська синтеза або громадянська війна", 1946.

Хмельницького. Донцов, навпаки, указує на цей самий суспільний устрій доби Хмельниччини, як на приклад своєї кастової чи "гієрархізованої" суспільності. Іншими словами, Липинський доказує, що суспільний лад козацької держави — це клясократія, а Донцов, навпаки, твердить, що це була охлократія. Так само, на думку Липинського, дружинницька верства старого Києва — це "анархічна" охлократія, від якої, мовляв, Андрій Боголюбський "утік на північний схід", а для Донцова, навпаки, ця дружинницька верства старої Київської держави — це зразок для творення тої "правлячої касті", яку він проповідує в своїй останній книзі.

Липинський і Донцов, запаморочені своїми абстрактними теоріями, майже однаково не розуміють ролі і значіння міських, тобто переважно середніх і вищих суспільних верств в житті й розвитку нашої сучасної нації. Донцов фактично всю свою ідеологію базує на "новому українському дусі" і майже зовсім не займається внутрішніми відносинами на Україні. А Липинський весь час носиться з своєю ідеєю — відродження українського консерватизму. "Основний лік нашої бездержавности — пише він, наприклад, — це відродження та зміцнення українського консерватизму, в розумінні сильного зорганізування — чесних, сильновольних, розумних, посідаючих традицію та досвід влади і політично здержуючі та організуючі громадські прикмети — українських людей. Мова йде про інтелігенцію, тобто про відродження та зміцнення української консервативної державницької ідеології і організацію цієї інтелігенції, яка таку ідеологію буде ширити і розвивати" (466).

І далі: "Національне завдання творчого українського монархізму зводиться до національного відродження і організації в українських національних формах основних консервативних елементів нації, без яких існування реальної органічної нації неможливо. Під цим треба розуміти організацію консервативних по своїй природі, тобто посідаючих щось до страчення і не бажаючих цього тратити, матеріально продукуючих, а разом здатних до самооборони, войовничих лицарських елементів, якими при сучасних наших умовах можуть бути тільки відповідні елементи кляси хліборобської. Крім того: організацію консервуючого і обєрігаючого громадський лад та порядок, дисциплінованого державного апарату" (474).

Як бачимо, Липинський зводить завдання "творчого українського монархізму" до національного відродження і організації лише дво^х верств суспільства, потрібних йому для здійснення "клясократії", це: консервативної інтелігенції і

"відповідних елементів" хліборобської класи. Донцов же, як ми бачили, не думає навіть і про це.

Спільність в поглядах Липинського і Донцова де в чому доходить аж до подробиць. Так, обидва ці автори, будши непримирними ворогами, фактично зішлися на тому, що спрямували свої концепції не до визволення українського народу від згубних російських впливів і орієнтування на західно-європейську культуру, а навпаки — в напрямі "тісного союзу" з консервативною післябольшевицькою Москвою "проти демократичного Заходу" і навіть запозичення — як це випливає з "кастової" концепції Донцова — зразків політичної організації нашого суспільства у московських абсолютистичних царів і сучасних большевицьких диктаторів. Ріжниця між одним і другим автором лише та, що Липинський орієнтується на консервативну післябольшевицьку Росію, а Донцов шукає зразків для наслідування в колишній царській Росії та в сучасній диктаторській.

Так само напр. Донцов, виходячи з своїх тоталітарних засад, учить своїх прихильників не входити в жадні союзи чи порозуміння з іншими українськими угрупованнями, особливо демократичними й соціалістичними, бо, мовляв, усяке таке об'єднання націоналістів з іншими українськими групами тільки ослабило б "безкомпромісовий", "непримиримий" порив самого націоналістичного руху. До такої ж приблизно тактики закликає своїх однодумців Липинський. "Без визнання — пише він — з боку наших поступовців гетьманства і роду Скоропадського ми не можемо з ними належати до єдиного національного фронту", а то тому, що "без персоніфікації в традиційнім гетьманським роді державних українських змагань ми не віримо ані в єдиний національний фронт, ані в саму можливість державного існування України" (524). Отже, чисто тоталітарна тактика: або всі українські політичні організації мають підпорядкуватися ідеології гетьманців, або ні на яку згоду з ними гетьманці не підуть.

На підставі всього сказаного можемо зробити один лише висновок: концепції Липинського і Донцова, як засадничо протидемократичні, не надаються ні для яких інших цілей, крім встановлення на Україні диктаторської форми правління. Але такий устрій у нас на Україні рішуче не відповідав би ні нашим традиціям, ні нашим сучасним визвольним завданням. Твердження декого з ідеологів українського націоналізму, що, мовляв, вони стоять лише за тимчасову диктатуру і що при диктатурі нібито порядкує цілим суспільним життям "ціла нація", — оснований на ілюзіях цих авторів або вони в своїх твердженнях — не щирі. Історія сучасних

диктаторських режимів показує, що всяка диктатура може, за допомогою насильства й терору, так довго триматися, як довго вона в стані захищати себе перед наступом опозиції. Напр., большевицька пропаганда ще й досі невпинно твердить, що, мовляв, існуючий в Советській Росії режим — лише "переходовий", проте цей режим існує вже кілька десятиліть, і кінця йому не видно. Логіка диктатури при всіх диктаторських режимах є однакова. Кожна диктатура неминуче вироджується в панування невеликої кліки людей або навіть одної особи. Ці люди для вдержання в своїх руках влади не спиняються ні перед якими засобами в політиці внутрішній і бувають готові на всякі авантюрицькі кроки в політиці зовнішній.⁴⁾ Своїм насильством і терором диктатура викликає постійний спротив з боку свідоміших елементів нації і цим несе з собою невпинну міжгромадянську війну, постійні перевороти, змови, повстання, катастрофи. Майже як правило, кожна диктатура залишає після себе загальну руїну, велике ослаблення активних сил суспільства, занепад нації на довгі роки.

Очевидна річ, все це не могло б сприяти успішному розвитку нашої нації, що після довгої попередньої неволі потребує систематичної праці для свого всебічного відродження. Тому замість диктатури, нам потрібний такий суспільний лад, який би не стояв на перешкоді невпинному, органічному поступові нашого народу.

⁴⁾ Навіть автор згаданої книги "Націократія", що проповідує диктаторську форму правління, про природу диктатури пише: "Кожна диктаторська провідна меншість, досягнувши поставлених цілей і закріпивши в своїх руках владу, поступово виказує тенденцію в самій собі замкнутися. Приходить час її самоконсервації та відриву від живих джерел народу. Загальні цілі затушовуються пріоритетом персонального чи групового інтересу. Дальші стадії диктатури все посилюють вказані тенденції. На порядок дня приходить уже внутрішня боротьба за вдержання свого панування. Диктатура обертається в самоціль" (стор. 64).

VII. ПРОБЛЕМА ДЕМОКРАТІЇ І ЕЛІТИ НА УКРАЇНІ

Я не кажу, що замість демократії не можна знайти кращої системи, але я стверджую, що нічого такого досі не знайдено.

Ліндсей Роджерс.

Суспільство, якого еліта складається з випробуваних людей, що лише з великими труднощами піднялися вгору, в дійсності є "аристократичніше", ніж суспільство, в якому панує упривілейований стан.

Едуард А. Росс.

I. Демократія чи диктатура?

Українське суспільство, разом з цілим культурним людством, переживає велику переломову добу. Свого часу наше національне відродження в 19 віці відбувалося під впливом великих ідей свободи й рівності, що їх проголосила французька революція 1789 року. Тепер доля судила нашому народові продовжувати свою визвольну боротьбу за незрівняно більш революційних обставин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Історичний розвиток останнього століття показав, що одної політичної рівноправності, проголошеної французькою революцією, замало для дійсної свободи людини. Крім рівноправності політичної, потрібна ще рівноправність господарська, соціальна. Це стало ясно після того, як в умовах вільного капіталістичного господарства і під впливом розвитку промислової техніки, з одного боку, поволі дійшло до зосередження головних, керівних галузей народного господарства в руках невеликих груп, об'єднаних в різних монопольних акційних товариствах тощо, а з другого боку — до

поширення невдоволення серед широких мас людности, що через втрату своєї господарської незалежності й господарські кризи та безробіття опинилися в дуже тяжкому стані.

Система "вільного" капіталізму, нерегульованого державою, дійшла в багатьох державах до такої стадії свого розвитку, що без радикальних реформ і підпорядкування господарського життя керуючій та координуючій волі суспільства дальший нормальний розвиток натрапляє на великі труднощі.

Повстання численних немаєтних мас, що не мають певності за завтрашній день, характеризує господарське, а разом з тим і політичне життя нашої доби. Ці маси невдоволених стали головною базою для різних "нових" ідеологів, що потоптавши засади свободи і пошани до людини, стали ширити ідею диктаторських режимів під демоagogічним гаслом: мовляв, нація і держава понад усе! "Фашистівський рух як в Італії так і в Німеччині — пише один з сучасних німецьких економістів — на відміну від усіх бувших досі масових рухів, не був збудований на представництві певного рівнозначного клясового чи групового інтересу: обидва рухи були продуктом кризи; обидва рухи збирали в своїх рядах жертви політичної і господарської несталості з усіх клас-збанкрутованих підприємців і безробітних інтелігентів, деклясованих офіцерів і задовжених селян, нездібних до конкуренції дрібних міщан і розпачливих довгочасових безробітних, фронтових солдатів, що не могли знайти шляху до повороту в дезорганізоване громадське життя, і молодь, що не могла вrostи в нормальне професійне життя. Надії всіх цих елементів не могли більше спиратися на їх становище в продукції, — вони зверталися як до "спасителя" до держави, і то до держави "сильної", національної".¹⁾ Без уваги на всі ці обставини неможливо скількинебудь реально підійти до вирішення проблеми українського визволення, зокрема проблеми нашої еліти.

Які пляни висуваються сьогодні для усунення господарсько-політичної кризи, що її переживають в більшій чі меншій мірі майже всі сучасні цивілізовані суспільства, особливо на європейському континенті?

За винятком лише незначного числа деяких ліберальних романтиків (переважно в Сполучених Штатах Америки), майже всі дослідники сучасного життя сходяться на тому, що дотеперішня система неконтрольованого капіталістичного господарства досягнула свого кінця. Наслідком цього цивілізоване людство вступило в добу тяжкої господарської і соціальнополітичної кризи, що по суті є ніщо інше, як

¹⁾ Paul Sering: *Jenseits des Kapitalismus*, 1947.

переходова стадія від старого капіталістичного ладу, основаного на повній свободі господарської конкуренції, до господарства урегульованого чи т.зв. плянового. Ріжниця в поглядах між окремими дослідниками лише та, що вони не однаково дивляться на цілі й методи самого плянування. Під цим оглядом світ поділився сьогодні на два головні табори: табор демократичний і табор тоталістичний чи диктаторський.

Прихильники тоталізму — однаково фашисти і комуністи-стоять на тому, що державній владі мають бути підпорядковані як політичне, так і господарське життя суспільства. Це зрозуміло. Досвід всіх сучасних диктатур показав, що опанування центральною владою всього господарського життя зовсім не диктується потребою самого плянового господарства, лише інтересами диктатури: диктатура за сучасних умов не може існувати інакше, як тільки при умові цілковитого підпорядкування своїй владі всього політичного й господарського життя. Словом, як мета, так і метода плянового господарства випливають тут не з інтересів і потреб загально-національних, а з намагання диктаторської групи за всяку ціну вдержати владу в своїх руках шляхом тоталістичної системи.

Демократичний табор, навпаки, відкидає систему тоталістичного правління державою. Прихильники демократії (соціалісти і несоціалісти) виходять з тої засади, що плянове господарство повинно мати за ціль інтереси і добробут всього суспільства. На їх думку, організація плянового господарства може і повинна відбуватись в умовах демократичного ладу. В протилежність до московських большевиків, що, прикриваючись ідеєю соціалізму, в дійсності завели рабську систему примусової колективізації, яка не має нічого спільного з соціалізмом, соціалісти не визнають ніякої одноманітності і ніякого примусу щодо форм організації господарства. На думку соціалістів, в соціалістичному суспільстві, поруч з господарством націоналізованим чи удержавленим в галузях загально-державного значіння, як велика промисловість, копальні, залізно-дорожний транспорт, ліси, має існувати також господарство усупільнене в формі кооперації в різних її видах, господарств міських, громадських тощо, а також індивідуальні трудові підприємства в сільському господарстві, ремісництві, промисловості і торгівлі, що мають виконувати певне своє завдання в загальному пляні господарського життя держави.

Само собою, було б зайвим говорити наперед в подробицях про ті форми, яких набере плянове господарство в своєму дальшому розвитку. Всякі конкретні передбачення тут не-

можливі. Можемо говорити лише про загальні тенденції розвитку. А ці тенденції, на підставі дотеперішнього досвіду, дозволяють зробити висновок, що новий суспільний лад буде нероздільно зв'язаний з демократією; при цій формі господарського життя будуть різні: з одного боку існуватимуть індивідуальні трудові господарства, що були поширені при капіталістичному ладі, а з другого боку — господарства удержавлені та усупільнені як витвір господарського розвитку нової доби. Цей мішаний характер форм господарського життя спостерігаємо вже тепер в таких державах, як Англія, Швеція, Голяндія, Бельгія та інші, що фактично знаходяться в стадії переходу від капіталістичного господарства до господарства плянового чи урегульованого демократичного типу. В сучасній Європі, як і в інших розвинених країнах світа, спір іде не про те, яке господарство має далі існувати — капіталістичне чи плянове, а про те, якого типу має бути плянове господарство: типу тоталітарного в дусі большевицькому або фашистівському чи, навпаки, типу демократичного.

Що приватно-індивідуальні підприємства в різних ділянках народного господарства мають існувати й далі, навіть при розвинених формах соціалістичного ладу, це впливає із самої суті демократичного соціалізму. Річ в тому, що при перетворенні всього господарства тої чи іншої країни в господарство удержавлене чи націоналізоване було б неможливим забезпечити свободу людини. Якби держава стала єдиним підприємцем, тоді утворилась би абсолютна залежність кожного члена суспільства від державної влади. В таких умовах фактично громадяни не мали б змоги користуватися ніякими свободами, загарантованими конституціями. Свобода в соціалістичному суспільстві може бути забезпечена лише при умові, що поруч з господарством удержавленим існуватиме в тому чи іншому розмірі також господарство недержавлене, тобто усупільнене (кооперація, міські, громадські господарства) і також індивідуальне. Інакше, при існуванні тільки господарства удержавленого, для приватної ініціативи, а значить і для свободи не було б місця.

Правдива демократія — це такий устрій, при якому кожен громадянин має певні непозбувальні права, на які ніяка влада не може посягати, не переставши бути демократичною. Тому найвно було б думати, що ми на Україні можемо завести демократичний лад лише тим способом, що до існуючого там удержавленого господарства додамо політичну свободу. Політичну свободу зможемо забезпечити на Україні тільки при умові, що наша господарська система буде основана на різноманітності форм господарсь-

кого життя. Це даватиме працюючим можливість вибору і значить свободи, а підприємцям певний простір для індивідуальної ініціативи. З цих причин неможливо собі уявити розкріпачення українського суспільства після упадку большевицької влади без глибокої реформи існуючої там господарської системи. Ця реформа, очевидно, може бути здійснена лише шляхом плянової і тяжкої праці. Але без цієї реформи, тобто без уможливлення індивідуальної ініціативи та забезпечення свободи людини, неможливий дальший нормальний розвиток нашого народу, а значить і його дійсне та всебічне відродження.

З усього сказаного бачимо, що демократія і диктатура — цілком відмінні системи. Демократія і диктатура — це ті дві основні форми суспільно-державного ладу, дві ідеології, що сьогодні борються між собою не на життя, а на смерть. Відповідно до цих двох пануючих форм суспільного ладу можемо сьогодні говорити також про два головні типи організації провідних верств, що їх спостерігаємо в сучасних суспільствах. Як при демократичному ладі не може існувати еліта в формі окремої верстви на взір Ордену чи касти, так навпаки, немислима ніяка диктатура в наші часи без монопольного панування одної політичної організації чи партії, що неминуче перетворюється в правлячу касту, групу, кліку.

Тому ідеолог фашизму Донцов тільки запаморочує свого читача постійними заявами, що йому, мовляв, байдужа форма держави, а що його цікавить лише "загальний дух", який має "окриляти" нашу еліту. В тім то й справа, що не тільки склад, але й "дух", ідеологія, загальне наставлення провідної верстви — все це тісно зв'язане з формою державного устрою. Донцов просто ухиляється від конкретизації своїх поглядів, бо тоді читач відразу зрозумів би, до яких "ідеалів" його кличе автор.

На підставі всього сказаного можемо зробити висновок, що за сучасних умов, поза демократичною системою, фактично можлива лише диктатура одної партії чи групи. Кожна влада, що відкидає демократію і хоче завести систему, їй протилежну, не може вдержатися інакше, як шляхом насильства й терору супроти опозиційних елементів суспільства. Оскільки Липинський і Донцов засадничо відкидають демократію, фактично їм нічого іншого не залишалось, як проповідувати диктатуру.

Той факт, що Липинський стоїть за монархію, а Донцов є проти монархічної форми правління, суті справи не міняє. Як демократичний лад не обов'язково зв'язаний з республіканською формою правління (напр., монархія існує в демо-

кратичній Англії, Швеції, Данії і деяких інших країнах), так навпаки диктатура можлива без монарха (напр., гітлерівська Німеччина, фашистівська Іспанія, большевицька Росія). З цього погляду даремно Липинський і його однодумці демократичній формі правління протиставляють форму правління монархічну. Сьогодні суть справи не в цьому. Сьогодні династичні моменти вже не грають такої ролі, як раніше. В наші часи при встановленні форми правління рішають не інтереси династій, а інтереси загально-національні і державні. Тому, в залежності від обставин, монархія може бути і при демократії і при диктатурі.

Завзята боротьба між двома основними сучасними формами суспільного ладу, демократією і диктатурою, почалася вже після першої світової війни. Під впливом цієї війни, що для багатьох країн Європи принесла з собою велику руїну господарську й політичну, майже весь світ поділився на прихильників демократії або диктатури. Боротьба цих двох ідеологій перенеслася і до нашого суспільства. Під впливом різних чужих протидемократичних ідей і теорій наше суспільство теж поділилося на прихильників демократії і прихильників диктатури, а тим самим на прихильників двох, зовсім відмінних форм організації еліти.

Тому раніше, ніж перейти до проблеми української еліти, мусимо спочатку спинитися на проблемі демократії і на тих причинах, що в останні десятиліття сприяли поширенню протидемократичних, диктаторських режимів. Мусимо собі з'ясувати, яка форма правління — демократія чи диктатура найбільш сприяє організації нашого суспільства і його провідної верстви.

2. Що таке демократія?

Як ми бачили, ідеологи диктатури намагаються уґрунтувати свої погляди, спираючись головню на теорію Парета. Мовляв, поведінкою і чинністю людей керують насамперед почуття та інстинкти, а не розум. Але теорію Парета ми не можемо вважати за обосновану. Головна теза Парета, що нібито в людському поступованню пануючу ролью грають інстинкти, а не розум, не відповідає правді. Як уже зазначено, перевага інстинктів над розумом є характеристична лише для суспільств, що знаходяться на первісній стадії свого розвитку. В кожному ж розвиненому суспільстві "розумна" воля грає не меншу роль, як і "стихийні" почуття та інстинкти: вони взаємно себе доповнюють.

Що твердження Парета про перевагу інстинктів над розумом є хибне, видно вже з тих висновків, до яких він прий-

шов, проповідуючи свою теорію. Напр., Парето вважає, що всякого роду теорії та ідеології — політичні, релігійні, соціальні та інші складаються під таким сильним впливом підсвідомих інстинктів та суб'єктивних переживань, що майже всі вони, на його думку, є "нелогічні і псевдонаукові". Але в такому разі Парето мусів би бути послідовним і признати, що так само його власна теорія з тих же мотивів не може вважатися за "логічну і наукову", тим більше, що Парето, як пише Міхельс, був "найзавзятішим верогом соціалізму". отже не міг безсторонньо говорити про ідеї рівності і демократії, на яких основана ідея соціалізму.

Парето твердить, що люди від природи нерівні, а тому суспільства бувають поділені на різні соціальні верстви, і ніколи ще в історії людства не була здійснена рівність або справжня демократія. Але ці твердження Парета по суті нічого не говорять проти демократії. Само собою, люди від природи не є рівні ні фізично, ні інтелектуально, ні навіть морально. Демократи цього не заперечують. Погляд про вроджену рівність людей приписують демократам їхні вороги, що шукають аргументів проти нелюбої їм демократичної системи. В дійсності вихідною точкою демократії є не рівність людей, а рівність їх правових домагань. Правдивий зміст демократії полягає навіть не в рівності формального права, а в рівності можливостей його здійснення. В демократичному суспільстві для кожної людини має бути відкритий шлях до розвитку його сил і здібностей. Кожний досягає тут того чи іншого становища відповідно до своєї енергії, знання, хисту. Тому демократія це не є "вирівнювання суспільних верств чи окремих людей по типу найнижчого", як це проповідують у нас Липинський²⁾ і Донцов. Навпаки, демократія — це уможливлення кожному членові суспільства досягнути становища, для якого він найбільше надається. Саме в такому розумінні демократія з давніх часів здійснюється в багатьох країнах світу й досягнула там великих успіхів. Правда, ідеал демократії ще ніде не був повністю здійснений, але "стремління до його здійснення творить зміст історії". Це пише консервативний пруский історик.³⁾

Так само не відповідає історичній правді твердження Парета, нібито при всякій формі держави панує "правляча меншість". Само собою, це кожний знає, що народ сам ніко-

²⁾ Між іншим, Липинський для доказу своїх тверджень посилається на Сореля. Але Сорель, як ідеолог анархо-синдикалізму, що потім звеличував самого Леніна, не може вважатися за авторитет для безстороннього означення ества демократії.

³⁾ Див. Н. Delbrück: Weltgeschichte, Bd. I, S. 19.

ли не править, і ніяке організоване суспільство не може існувати без провідної верстви. В кожному розвиненому суспільстві існує певний поділ праці. Це однаково відноситься як до господарського, так і суспільно-політичного життя в державі. Тому до провідних елементів також в демократичній державі, звичайно, належить лише порівняно невелика частина суспільства, що на основі своєї попередньої праці та підготовки висунулася на це становище.

Але ця "меншість" ні своїм походженням, ні загальним характером своєї діяльності не має нічого спільного з тими "меншостями", що правлять при недемократичних, диктаторських режимах. Демократичні "меншості" дістають своє право керувати державою шляхом свобідно виявленої волі народу і провадять свою працю під контролею також вільно обраних народніх представників. Правляча ж "меншість" при диктатурах, захопивши владу, тримає її в своїх руках головню за допомогою насильства й терору. Про цю сутеву різницю між правлячими меншостями при демократії і при диктатурі один з сучасних теоретиків демократії пише:

"Демократія не значить, що народ фактично панує. Демократія лише значить, що народ має можливість тих людей, що мають його опанувати, прийняти або відкинути".⁴⁾

По суті Парето в своїй теорії не говорить нічого нового про демократію в порівнянні з тим, що писалося й пишеться про це самими прихильниками демократії. Так, наприклад, ще Руссо в своєму *Contrat Social* писав:

"У строгому розумінні слова дійсної демократії ніколи не було й не буде. Це є проти природного порядку, щоб велике число правило, а мале управлялось".

Так само один з сучасних французьких соціологів пише:

"Чиста демократія неможлива. Неможливо, щоб маса дійсно правила. Тому кожний уряд з необхідности є олігархічний. Демократія існує тільки в такій мірі, в якій правляча меншість виходить з маси і контролюється з одного боку вільно обраними представниками народу, а з другого-свобідною пресою. Влада, яку уряд має над народом, є річ цілком нормальна, при умові, звичайно, що ця влада не перетвориться у "всевладу", інакше демократія буде тільки ілюзією".⁵⁾

Сам Парето, як вже зазначено, не дивився на демократію так вороже, як це йому приписують різні ідеологи диктатури. Напр., погляди Парета, на думку Бекерата, "не мають

⁴⁾ Josef Schumpeter: *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, Bern 1946, S. 452.

⁵⁾ Maurice Duverger, див. „*La Vie Intellectuelle*“, жовтень 1946.

нічого спільного ні з державною метафізикою фашизму, ні з його корпоративною державою” (там же, стор. 44). ”Парето — пише також відомий американський публіцист і соціолог В. Ліпмен — в своїх господарстких поглядах був прихильником вільної торгівлі, а в своїй ненависті проти всякого вміщування в справі моральні й культурні завзятим лібералом. Його книга закінчується лиховістною пересторогою перед византійством, до якого повертається фашизм і т.зв. корпоративні держави”.⁶⁾

Як бачимо, теорія Парета не дає підстав для такої безоглядної критики демократії, яку знаходимо в публікаціях Донцова, Липинського та різних інших ідеологів проти-демократичного табору.

Що таке демократія?

На думку Липинського і Донцова, демократія — це неминучий хаос і руїна. Це твердження рішучо не відповідає правді. Само собою, бувають різні демократії. Але в країнах, що живуть справжнім демократичним життям, спостерігаємо замість хаосу й руїни не тільки порядок, але й — що найголовніше — порівняно високий добробут населення. Про це знає кожний, хто мав нагоду на власні очі бачити життя, скажемо, в таких демократичних країнах, як Англія, Америка, Швейцарія, Голляндія, Бельгія, Данія, Швеція та інші. Демократія в цих країнах — це не самоволя, анархія чи руїна, навпаки — це висока зорганізованість і самодіяльність народу, це — постійна, систематична праця для піднесення добробуту як одиниці, так і цілого суспільства.

Основна прикмета демократії, без якої вона не може існувати, це право громадян вільно висловлювати свою думку про політику уряду і його діяльність, право змінити уряд вільним рішенням більшості, тобто методами, що не потребують насильства. Через це при демократії звичайно існує не одна, як при диктатурі, а дві і більше партій. При демократичному ладі опозиція є дуже важливим чинником в формуванні суспільної думки і суспільної волі. Пошана до поглядів другого — істотна риса демократії. Демократія — це контрольоване правління. Крім опозиції в парламенті, це досягається пресою, що повинна бути вільною.

Зовсім протилежними прикметами визначається диктаторська система. Слід зазначити, що для сучасних диктатур характеристичне є те, що вони опановують державу, спираючись на масовий опозиційний протикапіталістичний рух. Але цей рух диктатори здебільшого використовують лише

⁶⁾ Walter Lippmann: Die Gesellschaft freier Menschen, Bern 1945, S. 105.

для закріплення свого становища. Ставши ж твердо при владі, вони потім за всяку ціну намагаються тримати владу в своїх руках і не допускати до влади опозиції. Звідси безоглядна боротьба диктатур з опозиційними елементами, аж до їх фізичного знищення. Диктаторська влада стає абсолютною: за допомогою насильства й терору вона зосереджує в своїх руках нічим не обмежене керування всіма без винятку галузями життя в державі. В протилежність до демократії диктатура обертається в правління без контролю, як з боку народного представництва, так і з боку преси.

Тим часом вільна преса — це дуже важливий чинник взагалі в житті модерної нації і держави. Без свободи слова і критики ніякий дійсний поступ суспільства неможливий. "Без критики, — пише Бернард Шов — неможливий розвиток культури. Тому, якщо ми хочемо охоронити культуру від застою і закостеніння, то мусимо оголосити критику безкарною". Другий автор, знаний англійський журналіст В. Стід пише: "Чим більше я думав про терпимість, тим все більше я розумів, що вона є ознакою здоров'я й сили, а не ознакою слабости".

Так само відомий французький історик Сеньбос писав, що історія 19 віку показала тільки дві дійсні гарантії свободи. Перша — це політично вихований народ, який ставить до своїх представників високі вимоги, але в разі потреби готовий їх піддержувати проти всякого правительства. "Друга — це жива преса, що інформує про все і готова всю діяльність влади досліджувати, опубліковувати і критикувати; преса, настільки незалежна від урядовців і навіть від суддів, що вони не можуть їй наказати мовчати, і так багата й численна, що її не можна підкупити. З таким народом і з такою пресою держава була б забезпечена проти всякого роду деспотії".

Загальну характеристику демократичної системи дав англійський прем'єр Етлі словами: "Демократія — це форма державного правління, що є найтяжча для її ведення, але єдина, що гідна вільних людей".

З усього сказаного бачимо, що демократична система працює добре в тих суспільствах, де народ є політично свідомий і організований. Але не всі народи знаходяться в однаковому стані щодо свого політичного виховання, і на цім власне ґрунті після першої світової війни повстала т.зв. європейська криза демократії, що була кризою не тільки господарською, але й соціально-політичною і моральною.

3. Причини європейської кризи демократії

Як уже згадано, до встановлення диктаторських режимів в Італії, Німеччині та деяких інших країнах дійшло головно під впливом господарської кризи, що повстала в багатьох країнах Європи після першої світової війни. Господарська криза почала наростати вже з кінця минулого століття. Цьому сприяли: розвиток власної індустрії в колоніальних країнах, заведення машинних метод праці в сільському господарстві в заокеанських країнах, збільшення ролі і значіння монопольних підприємств в капіталістичних країнах. Світова війна, що викликала велику задовоженість багатьох країн, прискорила вибух першої світової господарської кризи в рр. 1929-1932. Все це спричинилося до поступового переходу цілого ряду держав (Сполучені Штати Америки, Канада, скандинавські держави, Нова Зеландія та інші) від неконтрольованого капіталістичного господарства вільної конкуренції до господарства планового, під наглядом держави. На цім ґрунті повстала потім система планового господарства в Німеччині за влади Гітлера. Майже рівночасно до планового господарства перейшла фашистівська Італія.⁷⁾

Слід зазначити, що деякі з економістів, що ставляться вороже до радикальних реформ існуючої капіталістичної системи, вважають, що всяке планове господарство веде до обмеження особової і політичної свободи в суспільстві і то в тим більшій мірі, чим більше державна власність зростає коштом власності приватної. На думку цих економістів, соціалізм і політична демократія є несумісні. Всюди, кажуть вони, де досі встановлялося планове господарство, це привело до скасування свободи і встановлення жорсткої диктатури. Словом, демократичний соціалізм, мовляв, нездійснимий.⁸⁾

Але з цим поглядом не можна погодитись. Як відомо, планове господарство в Росії, Італії і Німеччині почало заводитись вже після того, як була встановлена диктатура. Тому воно не могло бути причиною диктатури, лише навпаки — її наслідком. Окрім того, приклад Америки і Англії показує,

⁷⁾ Планове господарство в Італії за влади Муссоліні почалося в 1934 р. До того часу політика Муссоліні нічим не відрізнялася від звичайної субвенційної політики капіталістичних держав, хоч політичне й господарське життя Італії в формі т.зв. державного синдикалізму було строго підпорядковане контролі фашистівської влади.

⁸⁾ Головний представник цього напрямку — німецький економіст Гаск, автор книги: F. A. Hayek: Der Weg zur Knechtschaft, Erlentbach 1945.

що плянове господарство може існувати без порушення основних засад демократичного ладу. Як відомо, в Америці під впливом світової кризи організація плянового господарства (т.зв. New Deal) почалася вже в 1933 р., а в Англії лише під час другої світової війни. Але ні в одній з цих країн господарське плянування не викликало ніякої кризи демократії. Так само в скандинавських державах заведення плянового господарства ні в якій мірі не перешкоджає правильному розвитку демократичної системи.

"Модерна демократія — пише Шумпетер⁹⁾ — повстала рівночасно з капіталізмом і в причинному зв'язку з ним. Але нема ніякого ґрунту, чому демократія мала б зникнути разом з капіталізмом: міністер продукції не потребує більшого вміщування у внутрішню діяльність окремих індустрій, ніж англійський міністер здоров'я або війни у внутрішню діяльність свого департаменту" (там же, стор. 485).

Криза демократії після першої світової війни повстала в багатьох країнах Європи з тих причин, що поруч з тяжким повоєнним господарським станом тут створились також політичні умови, сприятливі для заведення диктатури. Що це були за умови і на якому ґрунті вони повстали?

Як відомо, модерна демократія це витвір порівняно недавній. Ще на початку 19 століття можна було бачити організацію дійсної парламентарної демократії тільки в Англії. Але перша світова війна принесла демократії величезну перемогу. Ще підчас війни в Європі було всього п'ять республік, 14 конституційних монархій і три абсолютні монархії. Але по закінченні війни під впливом воєнної перемоги демократичних країн (Англії, Франції, Америки), а також революційних рухів, що почалися в Росії, Німеччині, Австрії та деяких інших країнах, протягом кількох років у Європі повстало 13 нових республік: Австрія, Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Греція, Мадярщина, Литва, Латвія, Польща, Росія, Іспанія, Туреччина.

Ця раптова зміна державного ладу та ще в умовах повоєнної господарської руїни створила дуже несприятливі умови для зміцнення демократичного ладу в значній частині цих нових республік. Зокрема в Німеччині тяжкі умови Версальського договору поставили Ваймарську конституцію перед виїмково тяжким іспитом. Так само Італія була вичерпана війною господарськи, а крім того італійці почували себе ображеними за те, що їх участь у воєнній здобичі не була така, як їм обіцяли союзники на початку війни.

⁹⁾ Шумпетер в своїх працях заступає напрямок протилежний тому, що його репрезентує Гаек, хоч сам Шумпетер не є прихильником соціалістичної ідеї.

Наслідком всього цього в багатьох нових республіках, як Угорщина, Німеччина та деякі інші, під впливом комуністичних виступів почався опозиційний рух, що привів до утворення диктаторських режимів. Демократія вдержалася лише там, де були для неї більш сприятливі умови, як напр. в Англії, Франції, Америці, Швейцарії, Швеції, Голандії, Бельгії, Данії або з нових республік — в Чехословаччині. Все це показує, що ця криза по суті не була кризою демократії як системи, лише кризою демократів, тобто самих людей й цілих суспільств, що показали себе непідготованими для негайного заведення в себе складної і нелегкої для ведення демократичної системи. Велике значіння мала також та обставина, що під впливом війни і повоєнної господарської руїни та безробіття кличі "прямої акції" і протидемократична пропаганда, поруч з пробудженням грубих інстинктів жорстокости, помсти, непошани до людини і пониженням моралі, знайшли дуже сприятливий ґрунт для свого поширення в народніх масах.

Для декого може бути не зовсім зрозуміле, чому саме такі країни давньої культури, як Італія, Німеччина або Іспанія, не спромоглися оборонити у себе демократію і стали жертвою диктаторських режимів. Але треба знати історію цих країн, щоб не дивуватися, чому так сталося.

Як відомо, Італія впродовж кількох століть, аж до другої половини минулого століття, була поділена на окремі королівства, здебільшого під чужим пануванням (Франція, Австрія, Іспанія). Наслідком цього середня Італія була довгий час відділена від південної і північної. Тільки італійське відродження (*risorgimento*), що почалося під впливом ідей французької революції, привело до об'єднання Італії в одну самостійну державу в 1871 році. Ще в кінці 19 віку більша половина населення Італії була неписьменна. Загальне виборче право заведено в Італії тільки в 1913 році, тобто всього за кілька років перед приходом фашистської влади; при тому "культ вождів" — пише один історик Італії — залишався сильно вкоріненим в психології італійських мас".¹⁰⁾

Поруч з макіявелівськими традиціями диктаторського панування південний темперамент італійців, а також переважно аграрний характер країни сприяли поширенню серед робітничих і селянських мас анархістичних ідей. Так, в р. 1872 на конгресі в Риміні італійські соціалісти приймають програму російського анархіста Бакуніна проти Маркса. Пізніше (1894), у зв'язку з селянськими заворушеннями в

¹⁰⁾ Див. Robert Michels: *Italien von heute*, Zürich 1930.

Сицилії та інших районах, італійська влада видає навіть окремий закон для боротьби проти анархістів. Нічого дивного, що ідеї Сорелевого анархо-синдикалізму знайшли собі прихильників насамперед в Італії. Сам Сорель писав у 1906 р., що Італія скорше, ніж інші країни, надається для синдикалістичної революції. Це був той ґрунт, на якому Італія досить легко зробилася жертвою диктаторського режиму.

Так само в Німеччині в попередніх століттях внутрішні відносини складались не на користь демократії, хоч фактично ця країна — одна з найбільш культурних в Європі. "Ні одна нація модерної доби, — пише згадуваний англійський соціолог Ласкі, — здається, не є освіченіша, як німецька. В галузі виховання, у виконанні індустріальної техніки, в якості наукових досягнень вона займала чолове становище в світі, і це вже 50 літ. Її соціалістичний і професійний рух був добре організований. З погляду інтелектуального вона ледве чи стояла позаду Франції. І що така нація далась в руки Гітлерові, це у всіх відношеннях жакливе" (там же, с. 112 і 115). Говорячи далі про причини приходу до влади Гітлера, Ласкі відкидає пояснення цього факту національним характером німецького народу: мовляв, німці здібні до послуху, люблять бути опанованими і т.д. "Давати таке пояснення — каже Ласкі — це ніби сказати: "годинник іде згідно з годинниковим механізмом". На думку Лаского, причини появи гітлеризму в Німеччині значно глибші. Для їх зрозуміння він радить не забувати, що хоч німецьке робітництво довго боролось за свободу, але пануючими ідеями нації звичайно бувають ідеї її пануючої кляси.

Спинаючись далі на цім питанні, Ласкі зазначає, що в Італії багато залежало від пізнього досягнення національного об'єднання, при чім це об'єднання при наявності чужоземного противенства в значній мірі було там наслідком воєнного успіху. Німеччина, навпаки, сто років була "одна душа без тіла". При такій "безтілесності" її існування могло бути забезпечене тільки "через тверду дисципліну меча". Німеччина, в порівнянні з Францією, ніколи не мала успішної революції середньої верстви (буржуазії). Подібно до того, як індустріальна Японія була вислідом союзу між підприємцями з одного боку і армією, аристократією та бюрократією з другого, так Німеччина аж до кінця першої світової війни фактично була державою 18 століття, лише з сильно розвиненою модерною технікою.

Неуспіх новітніх революційних рухів у Німеччині, особливо невдача революції 1848 року поклали свою печаль на всю дальшу історію німецького народу. Реакційна мілітаристична Прусія опанувала духове життя цілої Німеччини.

Впродовж цілого 19 віку німецька буржуазія ніколи не мала такої моральної матеріальної сили, щоб звільнитися від ідей і звичаїв старої мілітарної та урядової верстви, що панували в державі. Тому "об'єднання Німеччини, її господарська модернізація — все це — пише Ласкі — прийшло згори, від тих сил, що панували в 18 віці, і проти яких мала бути скерована буржуазна революція. Це була правляча кляса, цілям якої були завжди підпорядковані цілі німецької буржуазії" (там же).

Лише поразка Німеччини в першій світовій війні привела до союзу буржуазії з робітництвом в боротьбі проти тих сил, що були відповідальні за цю поразку. Але революція 1918 р. також не мала повного успіху і спинилася на півдорозі. Крім глибоких розходжень між робітництвом і буржуазією, одною з причин неуспіху було також те, що основники німецької республіки з причин, зазначених вгорі, не були підготовані ні психологічно, ні теоретично для негайного переведення політичних та інших реформ, необхідних для закріплення демократичного ладу. За таких умов у німецькій республіці майже всі органи адміністрації залишалися в руках старорежимних людей. А тут почали давати себе визнаки тяжкі наслідки війни і окупації.

Все це викликало проти республіки невдоволення в широких масах людності. Великі підприємці були невдоволені, бо вони втратили закордонні ринки, які мали за часів імперії. Військо і урядовці ненавиділи нові порядки, бо за них вони втратили свої попередні привілеї в державі. Проти-республіканські настрої почали ширитися також серед середніх верств, що через інфляцію і тяжку господарську кризу збідніли й боялися повної руїни; багато людей з цих верств, через втрату Німеччиною колоній, не могли дістати працю, до якої були підготовані. Нарешті втратили довір'я до республіки мільйони робітників, для яких революційні події 1919 року принесли розчарування.

На цьому ґрунті виросла диктатура Гітлера в Німеччині. Політично Німеччина, в порівнянні з Англією або Францією, відстала на цілі покоління. В той час, як демократизм глибоко вкорінився в свідомості народних мас в Англії та Франції, Німеччина і після свого об'єднання за Бісмарка в духовому відношенні находилась ввесь час під сильним впливом ідеалів старого пруського мілітаристичного консерватизму. Через це Ваймарська конституція, що була встановлена після першої світової війни, не була здобутком боротьби німецького народу за свободу і демократію. Вона була накинена обставинами й не залишила глибокого сліду в свідомості широких верств народа.

Поширенню та закріпленню протидемократичних настроїв в німецькому суспільстві в не малій мірі сприяла також філософія різних німецьких мислителів, як Шопенгауер, Ед. Гартман, Фридрих Ніцше, Шпенглер та інші, що підносили роллю інстинктів та сліпих почувань в діяльності людини. Зокрема Ніцше в своїх творах часто виступав проти християнства, бо воно, мовляв, проповідує "мораль рабів". Для Ніцше милосердя, незлобність, жаль до убогих, голодних і пригноблених це — ознака упадку. Він проповідував "мораль сильних", ідеал "надлюдини", що стоїть "по той бік добра і зла". Ця проповідь аморалізму принесла згубні наслідки саме в батьківщині Фр. Ніцше — в Німеччині. Тут, за влади Гітлера, зроблено спробу відірватись від двохтисячолітньої традиції християнської культури. Тут заперечено людяність, добрість, а поставлено звірину жорстокість і хижість як "ідеал" для наслідування. Не даром найвизначніший німецький письменник нашої доби Томас Манн в своєму посланні до німецького народу в травні 1947 року писав, що "націонал-соціалізм мав закріплене коріння в духовому характері і в традиції німців".

Нещастя німецького народу, на думку згадуваного англійського історика Брөгена, є в тому, що йому "бракувало в його історії революційної епохи, яка більш-менш насильно примусила б німецьке суспільство до проголошення основних політичних засад і накинула б йому політичну відповідальність". Але цього не сталося. Німеччина продовжувала жити ідеями попереднього століття під гегемонією мілітаристичної Прусії. "Між Німеччиною і Заходом утворилась стіна. "Свідомий" німець вважав політичну мудрість Заходу поверховою. Захід вважав німецькі політичні погляди за безглузді. Наслідком існування цієї стіни Німеччина не знайшла ключа для зрозуміння своїх невдач і успіхів своїх противників. Для німців було тим легше не звертати уваги на досвід других народів, чим більше німецька філософія дивилася на досвід згори вниз. Німеччина почала захоуватися в безмежне і погордувала народами, що мають замилювання до означеного".

І далі: "Німецький народ бачить себе нині, після своєї повторної поразки, з усіх боків більше втратившим довір'я і зненавидженим, як колинебудь раніше, і мусить тепер, не вважаючи на стіну слів і ідей, що відділяє його від Заходу, звертатися до страшно тяжкого питання про те, що цього разу привело до поразки. Німеччині бракує політичної традиції, яка могла б їй допомогти проблему вяснити. Зі становища західної культури німці виглядають в основній життєвій

ділянці, а саме в політиці, не як глибоко сягаючі піонери, і не як примітивні варвари, а як відсталі члени західньої спільноти народів” (там же).

Відсталою країною щодо демократичного виховання та досвіду була також Іспанія. Майже до вибуху першої світової війни в Іспанії, за винятком коротких періодів, панував режим абсолютної монархії з сильним релігійним фанатизмом католицької церкви. Ще в 1920 році половина людности Іспанії у віці над 25 літ не уміли ні читати, ні писати. Тому хоч Іспанія під час першої світової війни залишалася нейтральною, але все таки вона не мало терпіла через війну від недочет матеріяльних та внутрішніх неспокоїв. По закінченні війни в Каталонії почався національно-революційний рух з домаганням автономії. В р. 1920 дійшло до революційних заворушень в цілій Іспанії. Все це привело (в р. 1923) до проголошення консервативними силами воєнної диктатури під проводом ген. Прімо-де Рівери. 1931 року стався в Іспанії республіканський переворот. Але сили еспанської демократії були замалі, щоб устояти проти большевицької та фашистівської інтервенції. В кривавій громадянській війні перемогла диктатура ген Франка.

Приклад Італії, Німеччини та інших країн з диктаторськими режимами показав, що справжня демократія ніколи не буває якимсь випадковим подарунком долі. Вона завжди здобувається лише в тяжкій і довгій боротьбі з силами, ворожими до демократії. Демократію треба уміти не тільки здобути, але також її оборонити і вдержати. Зокрема з прикладу Італії, Німеччини та Іспанії бачимо, як глибоко помилявся Липинський, коли вважав, що міцний республікансько-демократичний лад може створитись тільки після того, як народ переживе добу ”свого власного монархічного життя і в цій добі придбає консервативні основи нації”. Згідно з цим поглядом Італія, Німеччина і Іспанія після першої світової війни мусіли б мати найбільші шанси для заведення у себе міцних демократичних республік. Але на ділі сталося інакше. Виявилось, що для політичного усвідомлення народніх мас має значіння не ”персоніфікація ними свого ірраціонального почуття нації в образі монархічного державного ладу”, як проповідував Липинський, а фактичне виховання та підготовка народу до демократичної системи правління. В країнах, де панувала абсолютна монархія, ні народ, ні його провідники таких умов не мали, і тому ”власне монархічне життя” не могло дати їм належної підготовки для встановлення міцного демократичного ладу.

4. Що потрібне для встановлення міцної демократії?

З попередніх наведених фактів видно, що європейська криза демократії в добу між двома світовими війнами по суті не дала ніяких аргументів проти демократії як системи. Сам Донцов, пишучи про цю кризу, не пішов далі загальних тверджень, що, мовляв, демократія переживає "поважну недугу".¹¹⁾ Але, проповідуючи теорію панування стихійних почувань, а не розуму, Донцов звичайно шукав ліків на цю "недугу" демократії не в загально-політичному і культурному піднесенні тих суспільств, яким бракувало належної підготовки для заведення у себе демократичного ладу. Навпаки, він бачив єдиний вихід "вилікування" демократії в розпалюванні в народніх масах "безмотивної волі" і сліпих інстинктів. "Джерело творчої сили, — писав він там же, — лежить в світі емоцій, активних і сильних. Дальше зайде той, у кого ці елементи активніші, як при рівних масах дальше зайде тіло, що розвинуло більшу швидкість, що дістало сильніший імпульс".

Про безпідставність цих поглядів Донцова вже сказано в попередньому розділі. Тут слід лише додати, що рецепт Донцова для "лікування" демократії вже випробований диктаторськими режимами в Італії, Німеччині та деяких інших країнах. Якраз Муссоліні і Гітлер чуття висували на перший план, а розум ставили на заднє місце. Але саме цей спосіб "лікування" привів їх до повного банкрутства. Поставивши ставку на "сильніший інстинкт" і "більшу швидкість", вони спромоглися "зайти дальше" за своїх противників лише на короткий час, а потім, як і завжди буває при таких газардових перегонах з противником, почалося їх відставання, знесилення і врешті — катастрофа.

Сам Донцов, поки ще не підпав під вплив чужих ідеологій, рішуче відкидав теорію "сильних інстинктів" і "більшої швидкості". Так, напр. в "Підставах нашої політики" він писав: "Своє відношення до демократії я найліпше виразив би словами Гізо: "Демократія — це факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобається чи ні. Треба тільки взяти його в карби, урегулювати, бо, незагнужданий і нерегульований, він зруйнує цивілізацію". І далі: "Політичні спірити, що хочуть тінями давноминулого заворожити небезпеку нігілізму, не вірять в можливість урегульованої демократії. Я так не думаю, бо є демократія і демократія. З одної сторони демократія пацифізму, егалітаризму, демократія загальної рівності, сентиментально-анемічного народоправства, з дру-

¹¹⁾ Д. Донцов, Маса і провід, 1930.

гої — демократія праці, суспільної солідарности, обов'язку. Демократія розсаджуюча і скріплюча суспільність, демократія руйнуюча і — будуєча. Ця демократія теж стоїть за рівність, тільки її рівність не рівність слабих, що хочуть принизити до свого рівня сильних. На першій місці стоїть в неї почуття свого права та ідеал свободи. Вона нічого не хоче знати про викликання звірячих інстинктів мас, ні про те, щоб всі, і великі і малі, і люди праці і ледарі, і талановиті і нездари, мали одну і ту саму нагороду, одне і те саме значіння в суспільстві. Вона проголошує натомісць право кожного, хто більше сильний, витривалий або інтелігентний, добиватися в рівних умовах до найвищого щабля суспільної драбини. Типовою країною останньої демократії є північна Америка" (стор. 202).

Вже з цих слів самого Донцова ясно, чому ми не можемо прийняти його теперішнього рецепту для "лікування" демократії. Ліків проти "нерегульованої" демократії мусимо шукати, як це він сам раніше визнавав, не в поширенні "звірячих інстинктів", лише навпаки: в піднесенні політичної свідомости в масах, в гармонійному співдіянні почуття і розуму як головної передумови для встановлення міцного демократичного ладу.

Прихильники демократії повинні уміти не лише творити, але й боронити демократичну систему проти її ворогів. Там, де йде про саме існування демократії та про її захист, свобода і при демократичному ладі мусить мати свої межі. Основна хиба демократії в Росії після вибуху революції 1917 р., в Італії і Еспанії по закінченні першої світової війни, а також в деяких інших країнах була та, що тут демократичний лад дав змогу ворогам демократії майже безборонно організуватися і демократію усунути. В дійсно демократичних суспільствах такого самогубства демократії не буває і не може бути.

З цим неумінням охороняти себе демократія мусить рішуче боротися. Кожний член демократичного суспільства, в разі потреби, повинен ставати до боротьби з ворогами демократії на захист своєї людської свободи. Демократія — це моральне суспільство, воно держиться почуттям обов'язку одиниці супроти цілого суспільства. "Демократія — пише згаданий французький соціолог Дюверже, — це політична форма дозрілих народів. Дисципліна, почуття відповідальности, самоопанування, толеранція громадян таких народів робить їх достойними свободи. Якщо ці властивості не існують або зникають, тоді ніщо не стримає націю кинутися в рабство" (там же).

Для організації міцного демократичного ладу потрібне відповідне виховання народу, його свідомість, організованість. З цього погляду діячі чеського національного визволення мали повну рацію, коли поширенню освіти в народі надавали першорядне значіння. Вони зовсім слушно доказували, що свобода без освічености народу неможлива і що тільки освічені народи можуть бути дійсно вільні. Кожний прихильник диктатури повинен задуматися над тим, чи може справді якийсь освічений народ довго терпіти над собою диктатуру? Напр., демократичний лад століттями існує в Америці, також в Англії. Але, в якій країні за новітньої історії так довго існували диктатури?

В своїх публікаціях Донцов проповідує необхідність перевиховання сучасних суспільств — в напрямі панування, замість розуму, стихійних інстинктів і сильної волі. Після всього пережитого Європою в добу між двома світовими війнами перевиховання суспільства дійсно потрібне, тільки в цілком протилежному напрямі, ніж пропонує Донцов, а саме: в напрямі піднесення загального культурного і морально-політичного рівня суспільства. Про потребу саме такого перевиховання, особливо для тих елементів, що підпали під деморалізуючий вплив різних "нових" ідеологій, сьогодні говорить увесь культурний світ. Відомо, що нехтування моральними ідеями було і є типовим для всіх диктаторських ідеологій і режимів. Тому всі вказують на те, що власне, крім господарської кризи, найбільш характеристичним для нашої доби є певний занепад основних морально-політичних надбань західно-європейської культури, а саме: гуманности, пошани до людини і її свободи. Подібно до того, як в господарському житті плянування, так в житті політичному тепер піднесення етичного наставлення і людяности треба вважати за найважливіший лік для усунення сучасної кризи в європейському суспільстві.

Занепад етичних засад у молоді, як і в народніх масах взагалі, примушує сучасні суспільства звернути увагу на піднесення етичного моменту в поведінці й чинності людей. Звідси прямування до відновлення християнської моралі. Це не значить, що дотеперішні засади західно-європейської культури були неправильні й помилкові. Це лише значить, що дві світові війни, поруч з світовою господарською кризою, принесли з собою для європейського суспільства не тільки руїну господарську, але й морально-політичну. Для виходу з цього становища мало реформ господарських в формі плянування тощо. Потрібна ще реформа моральна в формі певного перевиховання людини і в першу чергу молоді, що

навчилася жити й думати категоріями на взір тих, що їх проповідували Гітлер, Муссоліні та інші диктатори.¹²⁾

"Політичне право і мораль Заходу, — пише Ліпмен — вийшли з релігійного переконання, що всі люди є індивідуальні істоти, і що людська особа є недоторкана. До такого переконання дійшли люди в своєму довгому піднесенні з болота варварства. На цих скелях вони поклали підвалини для суспільства вільних людей". І далі: "Ні фашизм, ні комунізм, ні державний соціалізм, ні *laisser-faire* — індивідуалізм (господарський лібералізм — I.M.) 19 віку не здібні погодити модерну господарську форму з нашою культурною спадщиною" (там же, стор. 39 і 480).

Ще раніше англійський історик Джон Дальберг-Ектон (John Dalberg-Acton), ніби передбачаючи сучасну кризу, писав: "Проблема демократії освітлює зв'язок етики та політики і показує, як моральні дефекти ведуть до втрати свободи. Тому мусямо сказати, що свобода цвіте в зв'язку з совістю. Упадок совісти приводить до втрати свободи і навпаки".¹³⁾

Досвід демократичного правління в таких країнах, як Англія, Америка та інші, показав, що для розвитку міцної де-

¹²⁾ У зв'язку з сучасною ситуацією повстала модна тепер також серед марксистів ревізія т.зв. наукового чи марксістського соціалізму. Вже півстоліття тому чеський соціолог Масарик в своїй капітальній праці під назвою "Філософічні та соціологічні основи марксизму" дав ґрунтовний критичний огляд історично-філософічних поглядів Маркса. В цій праці він указав, між іншим, на недооцінку Марксом духово-етичних моментів у розвитку історичного процесу. Хід суспільного життя після Маркса показав, що його погляди, які він висловив тому сто років про суспільний і господарський розвиток, для сьогоднішніх умов потребують певних змін і поправок.

Марксова метода аналізу суспільно-господарського життя в цілому зберегла свою силу. Але історична ситуація змінилася. Капіталістичне суспільство розвивається в напрямі, подібному до того, як передбачав Маркс. Але, наслідком технічного і організаційного поступу, життя створило нові суспільні і господарські факти, які показують, що суспільний розвиток відбувається більш скомплікованим шляхом, як це здавалося Марксові в середині минулого століття. Напр., крім недооцінки духово-етичних моментів в історичному розвитку, також Марксове пророкування про неминуче повільне зменшення (т.зв. "пролетарізацію") середніх верств не справдилося. Тому можна говорити сьогодні про кризу марксістського соціалізму, хоч марксизм, як висловився свого часу один німецький соц-демократичний щоденник, "займає поважне місце в науці, але він — не політичне поняття. Соц.-демократична політика — писалося в цім щоденнику — є щось, що знаходиться в зв'язку з марксизмом, але цей зв'язок сильно оспорується і є зрозумілий тільки як предмет наукових дослідів" (берлінський "Форвертс" з 24 листопада 1929).

¹³⁾ Див. Ulrich Noack: Politik als Sicherung der Freiheit. Frankfurt a. M. 1947, стор. 200.

мократії, крім загального культурного і морально-політичного рівня суспільства, велике значіння має також розвинена ініціатива та самодіяльність самого населення. Відомо, що одною з головних основ англійської демократії є розвинене з давніх часів місцеве самоврядування, а починаючи з минулого століття також кооперація в різних її формах. Так само в Америці, в підготові й формуванні громадсько-політичної opinіо, велику, майже рішальну роль грають різні приватні товариства. Все це неможливе при диктаторських режимах. Тут суспільно-політичне, як і господарське життя підпорядковане одному диктаторському центрові. Взагалі диктатори, хоч люблять прикриватися патріотичними фразами, фактично своєю діяльністю прямують до морального розкладу свого народу і до його політичного упадку.

В протилежність до диктатури демократія — це вільний розвиток всіх активних творчих сил нації. Тому для нашого народу, що затримався в своєму розвитку, демократія є найкращим і найреальнішим шляхом для його всебічного та успішного розвитку. Повстає лише питання: чи наш український народ вже доріс до демократії і чи вистачить у нього вміння й сил для встановлення в себе такої складної системи суспільної організації, як демократія?

5. Проблема демократії на Україні.

Щоб дати відповідь на поставлене питання, необхідно ще раз зазначити, що фактично ми сьогодні маємо змогу вибирати лише між двома головними формами суспільного ладу: демократією і диктатурою. Всі інші форми державного устрою, як республіка або монархія, покриваються цими системами суспільного ладу, і не вони тепер грають рішальну роль. Бо як за республіки, так і за монархії може існувати і демократія і диктатура. Так, напр. в конституційних монархіях — в Англії, Швеції, Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії існує взірцева демократія, а в таких республіках, як Чиле, Аргентина, Парагвай, Бразилія, фактично панують диктаторські режими. Тому спір про те, чи нам потрібна республіка, чи монархія, це справа другорядного значіння. В умовах сучасного, дуже скomплікованого господарського й суспільного життя і поширення політичної рівноправності на всіх громадян головну роль в державах грають не монархи, а ті провідні організовані суспільні сили, що фактично виконують роль проводу в сучасних суспільствах. Тому значно важливішим для сучасного ведення державних справ є питання не про республіку чи монархію, а

про те, яку форму суспільного ладу — демократію чи диктатуру — ми хочемо завести у себе на Україні.

З цього погляду стара звичка поділяти людей на прихильників монархії і її противників сьогодні в значній мірі є вже пережиток. Сьогодні для політичної характеристики монархістів рішальним мусить бути не те, що вони називають себе монархістами, а те, за яку систему суспільного ладу вони стоять — за демократичну чи за диктаторську. В залежності від цього означається їх політичне становище в нашому суспільстві: чи вони стоять по боці демократії, чи, навпаки, їх місце в таборі прихильників диктатури. Ніякого третього становища не має бути. Українське суспільство мусить знати дійсне обличчя тих політичних груп, що борються за свій вплив на організацію нашого народу. Тільки в таких умовах зможемо встановити у себе суспільний лад, що знайде піддержку цілої нації, а не лише її окремих груп.

Як уже сказано попереду, нашим історичним традиціям і нашим сучасним завданням найбільш відповідає демократична форма суспільного ладу. Іншого шляху для нашого визволення нема і не може бути: якщо наш народ хоче визволитися зпід опіки деспотичної Москви, то його життєвим завданням є виховувати своїх членів в дусі наших національних традицій — європейського демократизму, а не московського деспотизму. Тільки в демократичних порядках на Україні єдиний шлях для всебічного та успішного розвитку наших національних сил. Український народ, що в найтяжчі періоди своєї історії не тратив почуття своєї окремішності від сусідніх народів і завжди прямував до свободи, не може скоритися перед диктатурою тої чи іншої групи, хоч би й своїх українських людей, запаморочених впливами чужих ідей і чужих традицій.

Український народ вибере собі демократичну форму суспільного ладу як найбільш відповідну до особливостей його історичного розвитку і його національної вдачі. Ця форма буде найлегша для встановлення й закріплення її в наших українських умовах. Демократія — це не є якийсь шаблон або строго уніфікована система, яку всюди треба вводити тільки за одним зразком. Напр., в таких країнах, як Швейцарія, Франція, Англія, Америка існує демократичний лад, але ні одна з цих країн своїм суспільно-політичним устроєм не подібна до другої. Можна сказати, що відмін демократії є стільки, скільки тих народів. Це залежить від характеру народу, його традицій, загального культурного стану, особливостей історичного оточення і т.д. В кожній демократичній країні державно-суспільний устрій, щоб бути міцним,

має бути пристосований до місцевих умов, і тому форми демократії бувають різні. Може бути демократія на чолі з виборним президентом або конституційним монархом; може бути демократія, де право вибирати послів до парламенту дається всім повнолітнім громадянам і громадянкам або тільки їх частині; може бути демократія з двома або одною законодавчою палатою і т.д. Але при всіх цих різноманітних формах суть демократії залишається одна: можливість вільної думки і вільного розвитку членів суспільства.

Яка саме форма демократії найбільш відповідатиме нашим умовам на Україні, це може бути в подробицях вирішено тільки після того, як Україна стане вільна і буде мати нарешті змогу взятися до упорядкування свого внутрішнього життя власними силами. Не можемо сумніватися, що після всього пережитого Україною за останні десятиліття нашим людям не забракне державного розуму і доброї волі для встановлення в нас такого суспільно-державного ладу, який би найбільше відповідав внутрішнім відносинам на Україні.

Маємо підстави твердити, що сучасна Україна — це вже не Україна кінця 19 або початку 20 віку. Це вже не та Україна, коли нашим провідникам доводилось витрачати енергію на те, щоб роз'яснити українським робітникам і селянам, "хто такі українці і чого вони хочуть". Це вже не Україна, про яку світ нічого не знав, і треба було доводити йому, що існує український народ. В порівнянні з тим, що було тому 30 років, Україну світ вже знає, як здається ще ніколи раніше. Найважливіше ж є те, що українське населення за цей час стало без порівняння свідомішим національно і політично. Фактом великої ваги для нашої сучасної дійсності є те, що український народ має дуже мало неграмотних. Цей факт творить важливу підставу для того, щоб успішно вести підготовчу роботу серед мас для зміцнення ідей і практики демократії.

Не менше значіння має також той факт, що наш народ пережив революцію. І хоч большевицький деспотизм завдав нашому народові страшних ударів, але це поневолення викликало в народніх масах стремління до свободи і ненависть до диктатури. Ми бачили на прикладі Німеччини, що то значить, коли народ не мав у своїй історії революційної епохи і в боротьбі попередніх поколінь не здобув демократичних традицій.

Великий революційний рух у нас, на Україні, пробудив народні маси до активного політичного життя. Боротьба з московським большевицьким насильством научила наш народ любити й боронити свободу, відродила в ньому традиційні змагання до волі й незалежності. Можемо без

перебільшення сказати, що починаючи від першої окупації України московськими більшовиками на початку 1918 року і по сьогоднішній день, тобто більше як чверть століття, життя на Україні — це безперестанна, повна великої енергії і жертвенности боротьба українських мас з чужоземною неволею, за свою національну і людську свободу. Це — великий досвід, і цей досвід ніколи не пропаде даром: він буде використаний нашим народом для встановлення нашого традиційного демократичного ладу. Ця школа революційної боротьби з московським насильством не тільки пробудила наш народ політично і національно. Вона на ділі переконала його, що нам, українцям, не подорозі з московськими деспотичними традиціями і порядками.

В протилежність до російського народу, якому бракує демократичної традиції, наш народ таку традицію має, і це здобуток великої ваги. З цього погляду також наше національне відродження в 19 віці, що подібно як у чехів відбувалося під знаком народоправних ідей, не могло не залишити помітного сліду в психологічному наставленні нашого народу. Вплив цієї доби, безсумнівно, матиме так само позитивне значіння для будучности нашого народу.

Поза цим всім, при встановленні свого внутрішнього суспільного ладу ми повинні будемо дивитися на справу реально. Не слід забувати, що столітнє перебування народу під московською деспотичною владою, безсумнівно, залишить певні свої негативні впливи на наше суспільство, на його психіку і на ціле його духове наставлення. Тому очевидно тяжко буде від системи більшовицького рабства раптом перейти до повної демократії. Цей перехід від більшовицької насильницької системи до режиму демократії має відбуватися на підставі добре продуманої політичної і господарської та соціальної програми. Всякі раптові, не пристосовані до наших українських відносин зміни справи не допоможуть, лише, навпаки, можуть їй пошкодити. Треба пам'ятати, що напр. англійська демократія в значній мірі тим є міцна й сильна, що вона виростала органічно, поступово. В цій країні кожний крок вперед робився лише після того, як здобуто раніше закріплювалося міцно й безповоротно.

Тому також у нас, на Україні, для встановлення міцної демократії доведеться йти систематично, дбаючи в першу чергу про розвиток ініціативи й самодіяльності населення в формі розбудови органів місцевого самоврядування, поширення кооперації в різних її формах, виховання молоді в дусі поступових ідей і т.д. Словом, розгорнути демократичну систему у нас доведеться по мірі того, як вона буде зміцнятися й зростатися з психологією, звичками і потребами мас

народу. Тоді демократичний лад, кристалізуючись в тій чи іншій формі, може уникнути різних перебоїв та криз і дасть нашому народові, як і його провідній верстві, можливість всебічного та успішного розвитку.

В розвиненому демократичному суспільстві до провідної верстви нації підіймається з народніх глибин все, що є здібнішого та активнішого. Тому шлях демократії також для створення нашої еліти є найбільш реальний і творчий.

6. Проблема української еліти

Проблема української еліти значно складніша, ніж у багатьох інших народів. Як зазначено попереду, наш народ втратив свою еліту, тобто вищі та середні верстви, вже тому два століття. Через те, коли вибухла революція 1917 року, вона застала наше суспільство не тільки мало свідомим національно, але й скаліченим соціально. Наслідком цього після вибуху революції ми не мали змоги організувати міцного проводу ні за доби Центральної Ради, хоч фактично тоді існував у нас єдиний національний фронт, ні за влади П. Скоропадського (панували російські консервативні сили), ні за доби Директорії. Все це пояснювалось насамперед тим, що революція застала наше суспільство без розвиненої провідної верстви. А тому що провідні верстви звичайно творяться не роками, а поколіннями, ми фактично не маємо ще й досі своєї еліти у власному значінні цього слова. Те, що у нас є, можна назвати лише з а р о д к а м и нашої еліти, та й то вихованими переважно під чужими режимами, під впливом чужого виховання і чужих традицій.

Це сумний, але, на жаль, безперечний факт нашої сьогоднішньої дійсности. І ось з цього факту ми мусимо виходити при обговоренні проблеми нашої провідної верстви. Кожна еліта це вислід загального стану даного суспільства. В залежності від епохи склад і ідеологічні прикмети еліти міняються. Раніше, в часи панування фєвдальних порядків, коли організація війська і адміністрації базувалась на зв'язку з землею, було природним, що провід в державі належав переважно землевласницькій верстві — земельній аристократії чи шляхті. Через це в Європі довгі віки провідна верства виходила з шляхти. Але в нашу добу, коли фєвдальні порядки зникли, і центр ваги суспільного життя перенісся з села в місто, землевласницька верства втратила своє попереднє значіння. Майже у всіх країнах Європи прийшло до ліквідації великого землеволодіння, а з ним і земельної аристократії.

Замість шляхти від кінця 18 віку до голосу приходить інтелігенція з "третього стану" — міщанства. Уже перед великою французькою революцією освічена інтелігенція "давала тон" в багатьох країнах Європи: Вольтер, Руссо, енциклопедисти на чолі з Дідром були приятелями і учителями коронованих осіб. Не меч лицаря — шляхтича, а вищий рівень знання і освіченості забезпечують тепер перевагу в суспільстві для нової еліти. Під впливом розвитку техніки і господарства вимоги до теоретичної і практичної підготовки для провідних елементів ще більше зросли. За сучасних дуже складних умов життя провідна верства повинна творитися з людей не тільки талановитих і відповідальних, але з відповідною фаховою підготовою та досвідом. Такі кадри можуть дати в першу чергу елементи міські як найбільш освічені та рухливі, звиклі до організованості, або люди села, що пройшли певну школу міського життя і культури.

Роля міста в творенні сучасної еліти має першорядне значіння. Не даром сучасні міста звуть "головними нервами" модерної держави, а інтелігенцію, що купчиться переважно в містах, "мозком нації". Звичайно, роля села і в нашу добу в формуванні провідних елементів не мала. Напр., німецький соціолог В. Гельпах в своїй книзі про психологію народів пише, що місто здебільшого дає провідників в галузях науки, мистецтва, письменства тощо, а з села виходять переважно люди "чину", тобто видатні політики, полководці, реформатори, революціонери і т.под.

"Сільське життя, — пише Гельпах, — вже змалку виховує в людині здібність до наказування, до авторитету. Не тільки господар маєтку до своєї прислуги, але також селянин до наймита, ба навіть до жінки й дітей, стоїть в такому повсякденному поставленні, яке надає сильним душевним вибухам, що тут панують, характеру не якихнебудь скороминучих настроїв, як це буває у більш інтелігентної людини. Сільська людина не знає ніяких рефлексів, вона не церемониться і поступає безпосередньо. Але не відповідало б дійсності, — каже автор — якби ми хотіли виключити місто з життя провідників "чину". Подібно до того, як багато людей, що працюють в духовій галузі, потребують і шукають сільської тиші — на довший чи коротший час — для засередження, так навпаки людині волі тільки велике місто може дати досить духового запалу й напруження, а також відповідного скупчення людей для досягнення успіху. Лише рідко людина чину з'являється без школи великого міста. В середньовіччі вже міста з 30 000 мешканців були дійсно великі. Це має силу також і для наших часів щодо провідників

сільського походження. Не можна собі уявити Муссоліні без Мілана й Риму, а Гітлера без Відня й Мюнхену".¹⁴⁾

Роля міста в творенні провідної верстви була завжди велика, а в наші часи вона рішальна. Тим часом ми, українці, фактично ще не маємо свого українського міста. Наслідком денационалізації наших вищих верств міста на Україні втратили свій український характер. Під час революції 1917 року міське населення у нас було переважно чуже, неукраїнське.¹⁵⁾ Через окупацію України московськими большевиками воно здебільшого лишається таким і досі.¹⁶⁾ Наша нація ще й сьогодні — переважно селянська. Тому не диво, що майже всі дотеперішні українські національні ідеології зв'язані у нас з селянською клясою. Як ми бачили, ідеологія Кирилометодіївських братчиків наскрізь перейнята селянським змістом і селянськими мотивами. Так само народницька ідеологія Драгоманова збудована на селянстві. Виразником переважно селянського світогляду виступає в своїх поезіях Тарас Шевченко. Не випадково, що й сучасні ідеологи, Липинський і Донцов, беруть селянство, точніше хліборобську верству, також в основу своїх концепцій.

Що селянство для діячів доби нашого відродження було "синонімом народу і нації", в цьому нема нічого дивного: за тих часів Україна була ще майже виключно хліборобською країною. Але зовсім нелогічно і непослідовно, що також Липинський і Донцов у своїх ідеологіях, призначених для сучасного українського суспільства, "забувають" про місто з його робітничими, середніми (міщанськими) й вищими верствами, яких нам власне найбільше бракувало і бракує.

Липинський і Донцов зовсім несправедливо нападають на нашу інтелігенцію часів революції 1917 р. і бачать у ній головного винуватця наших тодішніх неуспіхів і поразок. В дійсності під час революції ми ще не мали своєї розвинутої інтелігенції. Через брак свого власного, українського міста у нас тоді, як в значній мірі ще й тепер, серед нашої

¹⁴⁾ W. Hellpach: Einführung in die Völkerpsychologie, 1938.

¹⁵⁾ Наприклад, вибори до демократичного самоврядування по містах на Україні в літі 1917 р. показали величезну перевагу росіян. Так, в Катеринославі до міської ради ("Думи" з загального числа радних вибрано українців тільки 10%, у Києві — 20%, в Жито-мірі — 9%, в Одесі — коло 5% і т.д.

¹⁶⁾ За даними советського перепису з 1925 р. українці складали в містах лише 10,9% усього населення в Советській Україні. За даними перепису з 1939 р. загальний відсоток міського населення в Советській Україні нібито збільшився з 18,5% (за переписом 1926 р.) до 29%. Але який відсоток з цього припадав на українців, про це даних немає.

"еліти" переважають півінтелігенти. Тому біда не в тому, як гадає Липинський, що у нас, як і у інших сучасних народів, до керівної ролі в суспільстві прийшли інтелігентські елементи. Біда лише в тому, що ці елементи, наслідком довгої попередньої неволі, знаходяться в нас поки що в недостатньо розвиненому стані. Потрібний час і велика систематична праця над освітою та вихованням нашого молодого покоління, щоб інтелігентська верства в нас на Україні піднеслася до ролі тої соціальної групи, на яку сучасна доба накладає величезні завдання і обов'язки.

Безсумнівно, тільки через відсутність у нас розвинутої інтелігентської верстви наша шкільна молодь, переважно студентство відіграє ще й досі певну помітну роль в нашому політичному житті. Як відомо, студентство грає досить значну роль в політичних рухах лише на початках національнополітичного пробудження модерних народів. А потім, по мірі того, як зростає загальний культурний і політичний рівень суспільства, студентство втрачає своє попереднє значіння.

Чеський соціолог Масарик писав свого часу про чеське і німецьке студентство: "Студентство грало в нас значну роль ще в році 1848. Вплив і значіння студентства в давній добі аж до 1948 р. зрозумілий, якщо візьмемо на увагу, яка була тоді інтелектуальна організація громадянства: в добах без залізниць, без газет і загальної шкільної освіти студентство було головним ширителем поступу. Чеське студентство в добі відродження і постійно було апостолом національної ідеї".

І далі: "Модерний студент не має вже того культурного післанництва, як в добах попередніх. Рівночасно через поширення політичних прав на все ширші верстви студентство втрачає і своє політичне значіння. Так само в Німеччині в добі абсолютизму до 1848 р. студентство грало активну участь в політиці, тепер попереду стоїть робітництво" (Чеське питання, стор. 159).

Проблема міста, з його вищими, освіченими верствами, має першорядне значіння для справи нашого відродження. Відомо, що напр. чеське національне відродження йшло в парі з чехізацією знімчених міст. Органи місцевого самоврядування, тобто головні міста на чолі з Прагою, відіграли рішальну роль в чеській визвольній боротьбі. Відомий чеський провідник Крамарж на з'їзді представників чеських міст в 1912 р. казав: "Самоуправа в організації нашого народу має найважливіше місце, вона підпора нашого національного і культурного розвитку".

Не треба доводити, що також наш український народ не зможе стати на власні ноги, якщо міста на Україні оставатимуться й далі в чужих, неукраїнських руках. Досвід нашої визвольної боротьби часів революції 1917 р. виразно показав, яке велике значіння мають міські елементи для успішного ведення національно-визвольної боротьби. В своїх споминах про революцію 1917 р. я подав численні факти на доказ того, як ми гинули саме через те, що не мали своїх розвинених міських верств. Те, що міста на Україні були в чужих руках, безсумнівно було одною з найважливіших причин нашої поразки в боротьбі за українську державність.

З проблемою українського міста тісно зв'язана проблема нашої провідної верстви. Провідна верства має своїм завданням виділяти з себе керівників у всіх ділянках національно-державного життя. А таких людей, як ми бачили, можна підготувати й вишколити тільки за допомогою міста і його культури. З цього погляду Донцов даремно закидає Драгоманову, що, мовляв, він не займався проблемою української еліти. В дійсності Драгоманів незрівняно глибше й реальніше розумів проблему нашої еліти, ніж Донцов і Липинський. Якраз Драгоманів перший з діячів нашого національного відродження звернув увагу на ролю міських елементів в нашій визвольній боротьбі. Він указував, що денационалізація українського міста є найголовніша причина відсталості української нації. Через це він закликав українців до "страшної праці — поправити страту Україною своїх городських шарів з їх культурою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливими виступами словом і ділом проти всякої неволі і неправди громадянської".

Проблема провідної верстви в наші часи — це насамперед проблема свого міста. Поки міста на Україні не стануть українськими, до того часу наша провідна верства не зможе набрати належної сили та певности. З цього всього бачимо, як далеко концепції Липинського і Донцова стоять від реального вирішення проблеми нашої еліти. Липинський вважає міську культуру для нас "передчасною" і пропонує починати відбудову "органічної структури української нації" не від міста, а "від землі", тобто від села, хоч сам зазначає, що ми "не маємо такої хліборобської сили, що могла б зукраїнізувати українське місто".¹⁷⁾ Донцов у своїх публі-

¹⁷⁾ Між іншим, Липинський помиляється, коли вважає, що нібито боротьба між містом і селом — це "боротьба двох непримиренних світоглядів". За останні десятиліття з'явилося не мало різних соціологічних праць, присвячених питанню суперечностей між містом і селом. Автори цих праць приходять до висновку, що розвиток міст

каціях взагалі майже ні словом не згадує про ролі міста в нашій визвольній боротьбі, хоч рівночасно цитує слова еспанського філософа Ортеги про те, що "селянськість — це характеристична риса суспільності без провідної верстви".¹⁸⁾ Живучи під час революції переважно за межами України і захоплюючись різними чужими теоріями про перевагу ірраціональних, стихійних хотінь в житті і діяльності людини, Липинський і Донцов зовсім не помітили, що нашу визвольну боротьбу в час революції в першу чергу гальмувала не відсутність "стихійних хотінь" та запалу, яких у нас було аж забагато, а навпаки, брак інтелігенції, "розуму" в формі своїх розвинених міських елементів. Тому хоч стихійні національні почування і "хотіння" були досить сильно розбурхані в масах на Україні під впливом великого революційного руху, але через відсутність свого міста не було кому цю стихійну, сиру силу організувати й повести до здійснення головного завдання в нашій визвольній боротьбі.

Так само в працях Липинського і Донцова не знаходимо задовільної відповіді на те, яким способом маємо організувати свою еліту. Липинський зазначає, що наша нова еліта має складатися з "найкращих" елементів з усіх верств нашого суспільства. Але він не каже, в якій формі має творитися й розвиватися у нас ця верства "найкращих". Лише з деяких його тверджень, як також з порівняння своєї класократії з тодішнім італійським корпоративним устроєм, можемо виводити, що він українську провідну верству уявляв собі як сильну і міцну політичну організацію. "Без залізної активної організації — пише він — не можна помислити реальної оклократії, як і реальної клясократії".

Донцов висловлюється більш конкретно. Українську еліту він уявляв собі як "щось подібне до Ордену, з окремим положенням у суспільстві". Такий погляд Донцова логічно випливає з його теорії диктатури. Але як і вся його теорія, цей погляд абстрактний і не відповідає сучасним завданням нашого народу. Український народ втратив свої провідні верстви і мусить створити їх наново. А це завдання най-

не загрожує селу, навпаки, життя розвивається в напрямі погодження між містом і селом. "Суперечності між містом і селом, пише напр., один з цих соціологів — все збільшувалися, починаючи з моменту народження міст; крива досягала найвищої точки в 16-18 століттях, але з другої половини 19 ст. стала знижуватися, суперечності стали все зменшуватися. Причина — поступ техніки" (П. Сорокіп: Засади соціології села і міста).

¹⁸⁾ Див. Д. Донцов: Дух нашої давнини, стор. 85.

краще надається до здійснення при умові, що наші провідні елементи не будуть відокремлені від інших верств суспільства. "Модерна нація у народів "неісторичних" — пише Бочковський — виростає з маси, з народного дна суспільної піраміди. Тому тут процес суспільної диференціації відбувається більш органічним шляхом. Ці нації внутрішньо більш компактні. Суспільні (клясові) антагонізми серед них фактично менш гострі, ніж у панських "історичних" народів. Так само культурний їхній розвиток і поступ є більш органічний. У чехів, фінів, латишів і т.д. культура поширена масово, захоплює всі шари народу, не є аристократичним привілеєм тільки вищих верств, як напр. у поляків або москалів" (Національне пробудження, відродження, стор. 9).

Створення у нас еліти в формі верстви "з окремим положенням у суспільстві" було б не в інтересах загального розвитку нашого соціально скаліченого народу. Існування еліти в формі відокремленого від загального суспільства "Ордену" не можливе інакше, як тільки в умовах панування диктатури одної партії або групи. А оскільки ми відкидаємо для України диктаторську форму правління як згубну для нашого народу, то нам не залишається інших шляхів для створення української еліти, як шлях демократії.

Як же твориться еліта в демократичній системі?

Згаданий американський соціолог, Е. Росс, про способи організації еліти пише: "Замкнена в собі вища каста впродовж 4-5 поколінь тратить мужність своїх здібних предків і стає простою формою. З евгенічного погляду земні вигоди упривілейованих родин є найгірше, що могло б їм підходити, бо привілеї уможливають їхнім слабим головам пережити й розмножуватися. Ціла кастова теорія розбивається тим фактом, що видатні люди не можуть женитися з собі рівними, тому їх здібності не можуть незмінно переходити на їх дітей. В дійсності в здоровій демократії провідний елемент, позбавлений старих верств, має в собі значно скорше "кращих в нації", ніж тільки за титулом благородна каста".¹⁹⁾

¹⁹⁾ Е. Росс: Das Buch der Gesellschaft, 1926, стор. 325. — До певної міри прикладом того, як еліта через брак допливу свіжої крові підупадає, трухлявіє і врешті може зовсім занепасти, може служити в нашій історії князівсько-панська верства часів литовської доби. Про цю верству, що складалася з нащадків удільних князів і вищих бояр, Д. Дорошенко в своєму "Нарисі історії України" (т. I, стор. 120) пише: "Це була нечисленна верства: до її складу входило коло 20 князівських і коло 50 боярських фамілій. Доступ до неї був замкнений за дуже нечисленими винятками".

На підставі історичного розвитку різних народів можна вважати, що чим менше еліта відмежована від інших суспільних груп, тим є більша запорука, що їй не бракуватиме людей здібних, з характером, людей здатних для ведення державних справ. З цього погляду цікавий приклад дає Англія. Як відомо, в цій країні, наслідком особливостей її історичного розвитку, збереглася стара форма вищої аристократії. Але з давніх часів тут існує звичай, на підставі якого палата лордів регулярно поповнюється новими силами з інших суспільних верств. "В добу розкладу февдального ладу — пише Старосольський — скрізь вищі групи аристократії проявляли виразну тенденцію замкнутися в собі, не допускаючи до себе нових елементів. Одна тільки Англія представляла в цім напрямі виїмки. Там, проти спроб опозиції, утримався принцип, що король може на основі своєї "прерогативи" проводити нових "перів" в палату лордів, і таким шляхом англійське "Nobility" отримує постійний прилив нових елементів".²⁰⁾

Взагалі ж в демократичних країнах формування і поновлення еліти відбувається шляхом природного добору чи виділення кращих елементів з усіх верств суспільства. Це досягається двома головними шляхами: системою певної освіти й виховання дітей в школах і далі політичною практикою в партіях та різних державних установах.

Правильно поставлена освіта й виховання молоді в дусі певних національних звичаїв і традицій має першорядне значіння для загального життя нації, зокрема для формування її провідної верстви. Ціла система освіти при демократичному ладі має бути збудована на засаді, що кожна дитина як правило має одержати освіту відповідно до своїх здібностей. Є в інтересах нації, щоб ні одна здібніша дитина не пропадала даром для свого суспільства. Тоді кращі елементи, незалежно від свого соціального походження, можуть поступово піднятися до провідної верстви.

Прикладом може служити знову Англія. В цій країні робиться все можливе для того, щоб кожна непересічна індивідуальність зпоміж молоді дістала належну підготову і була потім абсорбована вищими верствами. Відповідно до такої системи "провінціальним університетам в Англії — пише

Ця замкнена верства, як ми бачили, поволі так занепала, що коли треба було виступити активно на захист старих прав своєї народности проти централістичної політики литовської влади, то крім "останніх конвульсій" з цього нічого не вийшло. На місце цієї верстви прийшла нова молода сила — козацтво.

²⁰⁾ Вол. Старосольський: Політичне право і держава, ч. I, ст. 514.

один із знавців англійського життя — припадає соціальне завдання пересунути здібніший приріст дрібного міщанства до середньої верстви, а Оксфордський і Кембріджський університети підготовляють духовий добір з усіх верств для політичного й господарського ведення країни та продукують науковий приріст. В жадній іншій країні здібна людина не може так легко піднятися, як в Англії”²¹)

Крім теоретичної підготовки в школах, у формуванні еліти в сучасних суспільствах відіграють значну роль політичні партії. ”Провідники політичних партій — пише Міхельс — десятиліттями, а часто до кінця свого життя працюють як політичні фахівці, набираючись необхідного знання й досвіду. Фахово й морально вони є кращі, найзріліші, тому мають не тільки право, але й прямий обов’язок зайняти в суспільстві своє становище” (Zur Soziologie des Parteiwesens, стор. 86).

Слід зазначити, що в нашому громадянстві поширена звичка — негативно ставитися до партій і їх діяльності. Мовляв — безпартійна людина стоїть вище від організованої в партії. Це неправильне ставлення до партій пояснюється нерозумінням справи. Наше суспільство ще мало розвинуте політично й живе переважно культурницькими інтересами. В дійсності ж в сучасному суспільстві організація політичних сил в формі партій неминуча. Окрема людина, навіть найталановитіша, не може сама ”вести політику”, вона мусить спиратися на організацію. Організація (політична партія) має програму (план діяльності) і свою дисципліну (порядок) для членів. Без програми (плану) і без дисципліни політичне життя було б хаотичним збіговиськом випадкових людей (”отаманів”) і ”війною всіх проти всіх”.

Політичні партії привчають людей до організованого життя, а головне — партії найвиразніше видно, до якої ролі годиться та чи інша особа. Політична партія — це школа громадянського життя і відповідальности. Це має силу однаково як при демократії, так і при диктатурі. Ріжниця тільки та, що при диктаторських режимах звичайно править лише одна політична партія, що й дає кадри керівних людей для різних урядів. Всі інші елементи нації, що мають свою незалежну думку і не хочуть базкритично коритися диктатурі, переслідуються і часто винищуються терором. Цей спосіб творення еліти згори прийняв найбільш закінчену форму в большевицькій диктатурі, найстаршій з усіх диктатур нашої доби.

²¹) Adolf Löwe: The Price of Liberty, 1936.

В протилежність до диктаторських режимів, при демократії еліта формується й поповнюється з кращих елементів усіх верств суспільства, незалежно від їх політичних переконань. Партії при демократичному ладі — це природний вияв різних світоглядів і поглядів тих людей, що активно цікавляться загально-національними справами.

Відомо, що в кожному суспільстві порівняно лише невеликий відсоток людей виявляє активний інтерес до громадських справ, які виходять поза межі їх власних інтересів. З цих людей здебільшого складаються кадри членів партій. Навіть в такій високо розвиненій країні, як Англія, до партій належить всього коло 10-15% цілої людности. Не менш яскраво ця нехоть до постійної участі в політичному житті виявляється також в Сполучених Штатах Америки. "Переважає більшість американського народу — пише згадуваний знавець американського життя, М. Бонн, — занята своїми господарськими справами, тому вона не має ні часу, ні охоти, щоб брати регулярну участь в політичному житті. Пересічний американець звичайно тільки раз в 4 роки, під час президентських виборів, займається політикою. Інакше він зайнятий своєю працею. Він вважає за доцільніше передати політику як професію іншим людям, щоб присвятити себе своїм власним інтересам без затрати часу" (М. Bonn, стор. 17).

Не вважаючи на порівняно невеликий відсоток людей, що бувають об'єднані в політичних партіях, значіння партій в суспільно-політичному житті держав і народів дуже велике. Партії відіграють значну роль насамперед в формуванні політичної думки громадянства. Без партій, з їх постійними зібраннями і різноманітною пресою, був би неможливий всебічний та ґрунтовний обмін думок в суспільстві в справах загально-національного значіння. Завдяки партіям відповідальність за політичну чинність падає не лише на окремі особи, але й на ширший колектив організованого громадянства, чим досягається більше гарантій проти різного роду зловживань і помилок. "Політичні партії — пише американський політичний письменник Джеймс Брайс (James Bryce) в своїй книзі про модерну демократію (Прага, 1926, ч. I, стор. 140) — неминучі. Ні одна велика демократична країна без них не існувала. І ні одна з них не подала прикладу, як без них могла б обійтися парламентарна влада. Якби в країнах з таким числом населення, як Сполучені Штати Америки, Франція або Англія, не було партій, то хто б збуджував, виховував і вів до певних даних цілей громадську думку? Партії вдержують в жвавості народній дух. Так мало людей займаються серйозно та стало такими справами, що лежать

поза їх власними інтересами, що громадська думка не мала б достатньої певності й сили, якби рефлектори партій не були безперестанно розігріті”.

І далі: ”В кожному правлячому органі мусить бути певна відповідальність, тобто мусять бути особи, яким можна ставити в вину погану раду і погані наслідки. В якій мірі правлячий орган може терпіти від недостачі сталих партій, показав приклад Атенських народніх зборів у старій Греції. Ці збори було ведено здебільшого добрими промовцями, що не займали ніяких посад і не були зв'язані директивами ніяких партій — кожний з них працював на власну руч. І коли народ бував заведений якимнебудь з таких промовців, то крім нього нікого не було, що його можна було б вважати за винуватця”.

Крім впливу на формування політичної думки громадянства, партії відіграють значну роль також в підготові провідних сил нації. Як ми знаємо, майже всі визначніші державні діячі за нашої доби вийшли з-поміж провідників тих чи інших партій. Без партій не можна собі уявити організації політичних сил в сучасних суспільствах. Нічого дивного, що також у нас на Україні, як перед революцією, так і пізніше, партії були і є головною формою організації політичних сил нації.

Правда, в житті партій негативним явищем є те, що іноді їх буває забагато. Але це залежить від самого громадянства мати більшу чи меншу кількість партій. Майже всі політично розвинуті країни, як Англія, Америка, Швейцарія та інші, мають порівняно небагато партій. Зокрема в Англії та Америці з давніх часів існує система двох партій. Менш розвинені суспільства визначаються більшою кількістю партій. Але й при великому числі партій все таки демократичний лад є незрівняно кращий, ніж диктатура. Один еспанський політичний письменник про це пише: ”Велика кількість партій може стати поважною політичною недугою; Еспанія мала за республіки більше як 30 партій. Але їй жилося тоді значно краще, ніж тепер, коли вона має тільки одну партію” (Salvador de Madariaga).

З історії різних народів знаємо, що еліта не мусить бути ні занадто велика, ні мала. Напр., в колишній царській Росії за переписом 1897 р. дворянство і духовенство разом з урядовцями різних державних установ складала коло 2% всієї людности. Теперішня большевицька аристократія (члени комуністичної партії) творить також лише небагато більше понад 2% всього населення. В Англії вищі верстви творять коло 4% всієї людности. В Сполучених Штатах Америки цілий апарат державного правління нараховує коло 5 міль-

йонів людей, або 3% людности. З цього всього можна виводити, що українська провідна верства при населенні в 40 мільйонів мусіла б у своєму розвиненому стані мати приблизно коло мільйона людей, не рахуючи ні військових сил, ні міліції.²²⁾

Якими прикметами повинна визначатися наша українська еліта?

Кожна нова доба в зв'язку з розвитком господарського й суспільного життя вимагає від провідних елементів все більшої підготовки та виховання відповідно до вимог свого часу. Але основні прикмети, що характеризують провідних діячів, можна сказати, є сталі й незмінні. Важніші з цих прикмет, це: вроджений хист до громадсько-політичної праці, тверда незломна воля, характер, віра в свою справу і велике завзяття та запал в боротьбі за поставлені загально-національні цілі. Ні розум, ні знання самі по собі ще не роблять людину політиком. Насамперед, тут рішає вроджений хист людини. Шпенглер мав рацію, коли писав, що "для політики родяться, як родяться для мистецтва і для філософії". В такому ж дусі про політиків писав у своїх споминах Л. Троцький: "Ніяка велика праця, — писав він, — неможлива без інтуїції, тобто без того підсвідомого чуття, яке завдяки теоретичній і практичній праці може розвинутися й збагатитися, але яке повинно бути заложене в самій природі. Ні теоретична освіта, ні практична рутинна не можуть замінити політичного вміння орієнтуватися, що дозволяє розібратися в обставинах, оцінити їх в цілому і передбачити їх дальший розвиток. Рішального значіння ця здібність набирає в пе-

²²⁾ На початку квітня 1919 р. я з доручення уряду УНР брав участь на ст. Броди в нараді представників української Директорії з членами американської комісії при делегації на Міровій Конференції в Парижі, капіт. Вахманом і капіт. Рейслером. Ці представники американської комісії мали своїм завданням на місці поінформуватися про українську армію і взагалі про українську боротьбу, щоб допомогти встановленню мирних відносин між українцями й поляками.

Вахман і Рейслер в розмові зі мною як членом уряду, крім інших справ, між іншим цікавилися розміром загальної території України, кількістю населення і т.д., а потім запитали, чи ми маємо 350 тисяч вірної нам інтелігенції. Поки я їм на це запитання відповів, один з них сказав: "350 тисяч — це той мінімум, що ви його потребуєте для обслуговування своєї території і населення". Само собою, я запевнив своїх співбесідників, що кадри української інтелігенції, під впливом великого національно-революційного здвигу, швидко й невпинно зростають. Але в дійсності ми в той час для ведення нашої визвольної боротьби не мали й десятої частини того мінімального числа національно свідомої інтелігенції, про який мені говорили представники американської комісії.

ріодах крутих здвигів і переломів, тобто в умовах революції".²³⁾

Серйозним політиком може бути далеко не кожний з тих, що займаються політикою. Визначніші політики — це обов'язково напересічні самостійні характери, що вміють словом і ділом накинати свою волю іншим. Людина без великої сили характеру, без енергії та здібности до жертв не надається для відповідальної політики. "Не забудьте, мій друже (казав, умираючи Сен-Сімон до одного з своїх любимох учнів), що треба мати запал, щоб виконувати великі діла." Також відомий німецький соціолог Макс Вебер підчеркує в своїй студії про "Політику як професію", що крім знання справжній політик мусить мати теж і пристрасть (Leidenschaft), захоплення своєю працею.

Само собою, наша еліта, поза цим всім, повинна складатися з людей розумних, чесних, відважних, активних і т. д. Подібно до того, як і кожна еліта, наша українська еліта має бути так само елітою, тобто верствою кращих, мудріших та активніших людей. Але головне, на що маємо звернути увагу при вирішенні проблеми української еліти, це не те, якою вона повинна бути. Найлегша справа сказати, яку еліту ми хотіли б мати у себе, на Україні. Значно тяжче вирішити, як і з кого має створитися у нас така еліта, яка дійсно надавалася б для успішного ведення нашої загальнонаціональної справи.

Проблема належного добору та виховання відповідних кадрів людей для нашої еліти це одно з найважливіших завдань, що стоять перед нашим суспільством в сучасну добу. Але разом з тим це завдання одно з найтяжчих з огляду на все те, що наш народ пережив за ці останні десятиліття. Не забуваймо, що дві світові війни, а потім терор большевицької та німецької окупації коштували нашому народові дуже великих жертв, при чому жертв в особі його найкращих синів. Як відомо, революція веде до масового знищення людей і характерів. Вона нищить найбільш відважних, а менш стійких "спустошує".²⁴⁾

На жаль, це знищення "відважних" і спустошення "менш стійких" з найбільшою послідовністю й жорстокістю провадилось і провадиться досі на окупованих большевицькою Москвою українських землях. Але поруч з фізичним і

²³⁾ Л. Троцкий: Моя жизнь. Берлін 1930, I, стор. 213.

²⁴⁾ Російський соціолог П. Сорокін в своїй книзі "Соціологія революції" (1928) подає дані урядової статистики, згідно з якими населення Советської Росії за 5 років революції (1917-1922) зменшилося на 15-17 мільйонів, тобто майже в 5 разів більше, як під час першої світової війни.

моральним знищенням нашого національного активу ворожими нам зовнішніми силами, між нами ще й досі блукають "тіні забутих предків", що духово калічать нашу молодь безвідповідальною пропагандою всяких ідеалів "темного середньовіччя", "моралі сильних" і т. п. З цими пережитками доби між двома світовими війнами треба належно розрахуватися і покласти їх туди, де їм місце: до історичного архіву. Досить цього політичного примітивізму, він лише руйнує нас внутрі й дискредитує назовні, перед світом. Якщо ми справді вже дозріла нація, то мусимо навчитися, як треба вести відповідальну політику.

Мусимо відкинути всякі теретизування та фантазії і почити числитися з тим фактом, що ні диктатура большевицька, ні диктатура фашистівська (цей большевизм навиворіт) не відповідають загальному духові нашого народу, його традиціям, цілій його вдачі. Тому не плакати мусимо, як це роблять деякі наші ідеологи, а навпаки тільки радіти з того приводу, що на нашому українському ґрунті "чини Леніна або Муссоліні є цілковито немислимі".

Змагання до волі й людяности має бути й надалі нашим традиційним національним ідеалом. Це ні в якій мірі не перешкоджатиме, як думають деякі противники демократії, справі нашого визволення. Чому ж би нам мав шкодити наш ідеал волі і людяности, особливо тепер, коли різні диктатури одна за другою банкрутують, а демократія навпаки є в побідному поході на цілому світі? Ні, ми не маємо ніяких підстав для того, щоб зректися своїх давніх традицій і загального, демократичного духу свого народу.

Найбільший злочин, що його поповнюють різні наші апологети чужих "чинів", "моралі сильних", ірраціоналізму і т. п., полягає в тому, що вони руйнують національну психіку й моральний дух молоді, відривають її від реального українського ґрунту, кидають її в обійми чужих традицій і поверхового дилетантизму. Ця відірваність від української дійсности і безкритичне захоплення різними "теоріями" виявляється один день в наслідуванні одного, другий день — другого "світогляду". Сьогодні ми захоплюємося "чинами" одного чужого героя, завтра — другого, а з цим повстає хаос в головах і поглядах. І ця вся мішанина чужого, без власного національного змісту, на мові ідеологів цих "світоглядів" зветься "чинним націоналізмом", "новою українською ідеологією", збудованою на основі "тайників національної психіки". Таке виховання мусить врешті вести до ослаблення життєвих сил нашої нації. В основі таких ідеологій лежить по суті глибоко проти український погляд, що, мовляв, весь дотеперішній український рух —

це ніщо і нібито українська нація — якась *tabula rasa*, на якій "активна меншість" з розвиненим "волевым імпульсом" та за допомогою "творчого насильства" може по своїй впадоби малювати які хоче взори.

Такі ідеології часу нашого визволення не наблизять, лише його віддалять. Ідеологія, що не відповідає духові і традиціям нашого народу і ширить в нашому суспільстві аморалізм, алогізм, дикі "безмотивні" інстинкти та почування, не може бути нашою національною ідеологією. Як колись за часів Б. Хмельницького і пізніше Україна була виразницею поступових ідей Заходу проти деспотичного Сходу, так тепер вона мусить бути формостом західноєвропейської цивілізації проти диктатур всякого типу.

Не жалюгідні кличі різних гробокопателів поступових рухів, що завжди визначаються своєю обмеженістю й вузько-груповим характером, а великі ідеали добра і правди, що оспівані нашими великими поетами та письменниками і глибоко коріняться в традиціях нашого народу, повинні бути вищим змістом нашої української ідеї, ідеалом наших національних змагань.

За сучасних відносин на Україні і в цілому світі, коли широкі народні маси прийшли до активного суспільного життя, коли великі ідеали перебудови суспільного ладу подібно до того, як колись ідея християнства, починають опановувати світ, український ідеал свободи і людяности є разом з тим ідеалом соціальним і вселюдським. Тільки ця велика і вічна ідея, що зв'язує наше сучасне з минулим і з'єднує нас з кращими традиціями цілого людства, може запалити українські маси і повести їх на боротьбу за кращу свою долю, за свою національну і людську свободу.

Свого часу американський народ збудував собі статую Свободи при в'їзді до Нью-Йоркської пристані як символ своєї вільної держави, з демократичним ладом. Нашим національним традиціям і загальному духові нашого народу найбільш відповідає — поставити при в'їзді до української столиці Києва — статую українського козака з написом слів з листа відомого з доби Руїни архієпископа чернігівського Лазаря Барановича (з р. 1667) до царя Олексія Михайловича:

"Це такий народ, що хоче свободи".

КІНЦЕВЕ СЛОВО

В першій частині цієї праці я подав коротко історичний розвиток нашого національного відродження, а в другій — дав перегляд різних політичних ідеологій, що впливали на світогляд нашого громадянства в ХХ столітті. Я ставив собі завдання показати причини недорозвитку наших суспільно-політичних сил, що найбільше відбилося саме на недостахах нашої провідної верстви (еліта), яка ще й досі по суті перебуває тільки в зародку: без політичного досвіду, без традиції, без достатньої культурної підготованости і без виробленого політичного світогляду. Я шукав причини наших національно-політичних катастроф в об'єктивних обставинах, в яких жив і розвивався наш народ на протязі довгих століть: це-сусідство з диким степом, що поглинало майже всю енергію нашого народу в боротьбі за саме фізичне існування, а друге — нещаслива політична констеляція від другої половини ХУІІ століття, що привела Україну під панування царської деспотичної Москви і відірвала нас від безпосереднього контакту з західньо-європейською культурою. Не даром назвав цю добу в історії України Михайло Драгоманів "пропащим часом під московським царством".

Втрата своєї державности і ліквідація остатків автономного устрою України в кінці 18 віку поставила українську освічену і свідому політично верству на службу Російської імперії. Наше національне відродження починається в зв'язку з поширенням демократичних ідей в Європі після Великої французької революції. Але найбільшим гальмом українського національного розвитку був деспотичний режим російських царів, що своєю жорстокою забороною української школи і друкованого слова не дав утворитися кадрам української інтелігенції на Наддніпрянщині. В західньо-українських землях, що були в межах Австро-Угорщини, український народ не встиг розвинути настільки, щоб використати ті права, що їх забезпечувала австрійська

конституція. Нормальний український національно-політичний рух в Галичині починається фактично від перших років 20 століття, коли почали діяти масові українські партії. Але як тут, так і там, на Наддніпрянщині, перед нашим рухом стояла тяжка і довга боротьба за перевагу в містах. Цього завдання не досягнуто ще й досі, і це головна перешкода нашого дальшого поступу.

Революція 1917 року в період Центральної Ради пробудила український національний рух, що наперекір усім несприятливим обставинам завершився проголошенням державної незалежності України. Але устояти перед міцнішими і ліпше зорганізованими противниками нам не вдалося. Наші внутрішні сили були замало свідомі і не підготовані до опанування такої великої території. Цим пояснюється поширення "отаманщини", розпорошених рухів з місцевим, "повітовим" патріотизмом і з персональними амбіціями ватажків, що поза цим не розуміли загально-національних інтересів. Після програної визвольної боротьби з'явилися у нас ідеологі (на еміграції і в Галичині), що відвернулися від демократичної нашої традиції і кликали до ідей диктаторських (фашистівських, большевицьких або абсолютистичних).

Однак ці ідеї, при зустрічі з живим життям і потребами нашого народу, виявили себе непридатними для розвитку і поступу України. Після другої світової війни вже і найзапекліші противники демократії мусять прикривати свої дійсні наміри демократичною маскою. Як большевики, так і фашисти розуміють добре, що в теперішніх обставинах їхня відкрита пропаганда своєї партійної диктатури не могла б мати ніде в масах ніякого відгуку і успіху. З тим більшою настороженістю і недовір'ям маємо ставитися до всякої спроби оживити скраховані ідеології диктатури, що неминуче приводять до громадянської війни і політичного та морального упадку.

Ціле людство нашої планети переживає після другої світової війни волику переломову добу. Живемо в часи, коли розвиток модерної техніки вимагає нової організації міжнародних зносин в напрямі створення більших державних комплексів, до яких входили б різні народи як рівноправні члени. Але це не повинно впливати на наш визвольний змагання. Ми мусимо й далі з непохитним завзяттям боротися за свою свободу. Якщо нашому народові пощастить вирватися з московської большевицької неволі і ввійти в сім'ю вільних народів світу, то ніщо не може стати на перешкоді нашому дальшому всебічному розвитку.

Свого часу чеський соціолог Масарик з приводу зазначених тенденцій в розвитку міжнародних відносин писав: "Політична самостійність стає все більше і більше відносною, але це не може бути аргументом проти усамотінення поневолених народів. Розвиток Європи й людства прямує до демократії, тобто до гуманізації міждержавних і міжнародних зносин; політика перестане бути макіявелістичною ареною; національна самостійність та самобутність зможуть розвиватися без перешкод і за зростаючого інтернаціоналізму" (Нова Європа, 1919).

Проблема визволення України — це насамперед проблема загального культурного, соціального і політичного піднесення нашого народу та створення української належно розвиненої провідної верстви. Єдиний шлях для такого розвитку нашого суспільства це шлях демократії. Цей шлях найкраще надається для відновлення "органічної будови" нашого скаліченого попередньою неволею суспільства. Тому всякого роду змагання до заведення у нас диктатури, до повернення старих, віджилих порядків мусимо рішуче відкинути. Захоплення середньорічними "ідеалами" було б для нашого народу самогубством. Це ясно показав приклад деяких інших сучасних народів, як, наприклад, Італія або Німеччина. В інтересах кращої долі нашого народу мусимо боротися за демократичний лад на Україні і творити свою провідну верству так само демократичним шляхом.

За демократичну методи організації нашого суспільства говорять наші історичні традиції, а також і наші сучасні національні завдання. Тільки при демократичному ладі, що дозволяє найкраще мобілізувати всі сили нації, українське суспільство зможе якнайшвидше досягнути свого всебічного розвитку і сформувати в собі сильну та міцну еліту. Тому в теперішньому змаганні між московським большевизмом і західньо-європейською демократією наше місце по стороні тих, що обороняють найкращі традиції європейської цивілізації — свободу особи і вільність націй проти деспотизму-якого б то не було походження.

Український народ вже пережив свою первісну культурницьку стадію відродження. Наше суспільство вступило в новий, політичний етап свого розвитку. Відповідно до цього мусимо ставити свої чергові завдання. Після всього того, що наше суспільство пережило за останні десятиліття-бурхливого революційного життя і гарячкових шукань різних "нових шляхів", є вже найвищий час для

всіх нас перейти від безконечних ідеологічних дискусій до конструктивної, творчої праці.

Не забуваймо, що такої страшної катастрофи, як тепер, Україна після татарського погрому ще не переживала ніколи. Московський більшовизм веде систематичну невпинну боротьбу не тільки проти українського визвольного руху, але нищить і саму фізичну субстанцію нашого народу. Тепер вільна українська думка, традиційна українська культура можуть існувати тільки поза межами України. Це все накладає на українців на чужині великі, відповідальні завдання.

Наша сучасна еміграція мусить виконати свій обов'язок перед українським народом. Роля еміграції у всіх поневолених народів була завжди велика. Так само наша терерішня еміграція, що своїм числом перевищує всі попередні українські еміграції, повинна допомогти українському народові в його боротьбі за свою національну і людську свободу. Користуючись умовами вільного демократичного життя на чужині, ми мусимо зробити все можливе для того, щоб не дати ворогові знищити в нашому народі того, що творилося протягом довгих століть і складає його найцінніше надбання, це: постійне, невгасаюче змагання до свободи і людяности.

Щоб ці завдання виконати, мусить бути за межами України свій авторитетний український осередок. Цей осередок має об'єднувати навколо себе всі свідоміші українські елементи, розсіяні по цілому світу, допомагати належному вихованню та підготові активніших і здібніших з нашої молоді і не давати гаснути серед нашого суспільства так на чужині, як і на рідній землі ідеї вільної, демократичної України, проголошеної революцією 1917 року.

Українська революція дала нам ясну національну ідею незалежної соборної української держави, з демократичним ладом. Тому нема чого дискутувати над тим, що вже більше, як чверть століття є "святим святих" кожного свідомого українця.

В цей критичний момент, коли наш народ стоїть перед страшною загрозою свого повного національного, а навіть фізичного знищення, завданням усіх українців, де б вони не жили, повинно бути: стати однодушно до праці для визволення нашого народу. А коли визволимося, то знайдемо шляхи для впорядкування нашого внутрішнього життя на рідній землі так, щоб це відповідало нашим народоправним традиціям, які ніколи не вмирали в Україні.

З М І С Т

ЧОГО ВЧИТЬ НАС НАША ІСТОРІЯ?

I. Вплив історичного оточення на розвиток українського народу	5
II. Наші традиції і наш національний ідеал	18

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ

III. Протидемократичні ідеї в Західній Європі і їх вплив на українське суспільство після першої світової війни	34
IV. Теорія "клясократії" В. Липинського	47
1. Що таке клясократія?	49
2. Внутрішні суперечності і загальна необоснованість клясократичної теорії	56
3. Тенденційне освітлення нашого минулого	63
4. Штучність і нереальність концепції "Трудова Монархія"	66
5. Як автор роз'яснив свою "клясократичну" ідеологію?	77
V. Теорія "націоналізму" і "гієрархізованої суспільности" Д. Донцова	85
1. "Спонтанна безмотивна воля до життя" і розум	87
2. "Ініціативна меншість" і "творче насильство"	97
3. "Де шукати наших традицій"?	100
4. Донцов і його учні	101
5. Поворот Донцова до царських традицій	107
VI. Що є спільне в ідеологіях В. Липинського і Д. Донцова?	113
VII. Проблема демократії і еліти на Україні	119
1. Демократія чи диктатура?	119
2. Що таке демократія?	124
3. Причини кризи європейської демократії	129
4. Що потрібне для встановлення міцної демократії?	136
5. Проблема демократії на Україні	140
6. Проблема української еліти	144
Кінцеве слово	159

1.15

